

ИЗВЕСТНИ НАЗВАНИЯ НА ТИТЛИ И ЗАНЯТИЯ УПОТРЕБЯВАНИ ПО ВРЕМЕТО НА ПЪРВАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА. ЕТИМОЛОГИЯ И ПРОИЗХОД

автор: Ж. Войников
wojnikov@mail.ru

През целия период на съществуване на Първата Българска държава, са били употребявани особени и специфични названия на различни войскови звания, титли, занятия, висши административни и управленчески длъжности и санове. В своето болшинство, те нямат славянски произход и звучат твърде странно и неразбираемо за съвр. българско ухо. И това е така, защото са свързани с основния държавнотворчески и управленчески етнос в ПБД – този на древните българи, или както е прието да се наричат в науката – прабългарите. Поради това въпросът за тяхното значение и произход е твърде важен и свързан с друг един основен въпрос стоящ пред историческата ни наука – произходът и етногенезата на древните българи. Част от тези названия са съхранени и достигнали до нас, както от собствени източници: каменни надписи от времената на владетелите Крум, Омуртаг¹, Маламир², Персиан, така и от византийските извори. (б.а.: етимологията на имената Крум и Персиан са обяснени по-нататък в бел.под лин.) Трета част се е съхранила в известните писмени паметници на старобългарския език, вкл. и в техните староруски редакции.

В българската историография, този въпрос свързан с властта, титулатурата и военно-административната организация на ПБД, е предмет на дискусии още с прохождение на самата ни историческа наука, като се започне от известните ни учени Г. Баласчев, В. Златарски, П. Мутафчиев, И. Дуйчев, И. Венедиков, М. Москов и др. В по-ново време, трябва да споменем В. Бешевлиев, В. Гюзелев, Ст. Ваклинов, Д. Овчаров, Б. Симеонов, а в нашето съвремие – Ж. Аладжов, Р. Рашев, П. Добрев, Цв. Степанов, А. Делева (Гранберг), Т. Славова и др. (ЦС-ВАСБ, стр.13)

Изводите в работите на тези изследователи изобщо не са еднозначни, тъй като въпросът за произхода и езика на древните българи изобщо не е разрешен. В голямата си част, по-старите автори търсят изкл. тюркски аналози на познатите ни титли и названия, в по-ново време, като се започне с П. Добрев, везната започна да се накланя в посока на иранските езици. Но въпреки това въпросът стои открит, без удовлетворително обяснение на повечето от тези названия. В предложения от мен сравнително-лингвистичен анализ, ще се опитам да запълня тази празнина. Ще ги разгледаме по азбучен ред:

¹ *Мортагон, Муртагон, Омортаг, Омуртаг, Омуртаг, Омвртагос, Мортъг(он)* – вариант на др.бълг. владетелско име *Омуртаг*. Окончанието *-он* е окончание за родителен падеж в ср.гръцкия ез., така че името е звучало като *Муртаг*. Връзката която правят тюрколозите с тюрк. *yumurta* – яйце и напълно изкуствена, без логически смисъл, вложен във всяко име. Идентично е иранското име *Мурдагос* фиксирано в надпис от черноморския град Олбия. (FJ-IN, стр.218) Вероятна етимология: В тох.(б) *murtasše* – висок, величествен, отнася се за планински връх. (DA-DT-b) В ирл. *murrtha* – богат, *muire, muiredach* – благородник, знатен. (EDGL) В санскрит *mirdhān*, пр.индоиран. *mrhdhan*, перс. *mutūh*, кашмир. *mudār, mōdarun*, непал. *mūrdhā* – планински връх, било. В угрофин. ез., в ест. *murd, murdus*, саам. *toarast, toarašt*, фин. *tarasto*, мордв. *tar*, хант. *mora*, селкуп. *margэ, marge* – планина. (UE) Напълно обяснява името на българския кан, особено формата *Муртаг(он)*. В Стоянов посочва българското име *Мурто*, съхранено в османските регистри от XVI в. (BC-КПАБ, стр.267) Това е явна умалителна форма от *Муртаг*. От документи от XIV-XVII век: (доц.П.Голийски, л.сдоб.): *Мурта Прекоchel* (Прилепско, 1353 г.), *Димитри Муртак* (Махала Калчар, Прилеп, 1467–1468 г.), *Стоян Муртан* (с.Борово, Валовишко, точното му местоположение не може да се установи, XV век), *Мурта, син на Михо* (с.Шигрито, днес Сингерти(я), южно от Гоце Делчев, XV век), *вдовица Ангелина* [жена] на *Мурта* (Серес, XV век), *Мурте Дано* (с.Никовци, нахия Серишлик, XVI век), *Манче Мурте* (с.Грамастик, днес Люляково, Айгоско, 1613 г.). При осетинците се среща името *Муртаз*, а при чувашите *Омартак, Омуртак*. (ЗГ-ОФЛИ, стр. 96), (ЧАЯ) Смятам че най-удачно е значението – величествен, планински връх. Б.Симеонов посочва чагат. *omurtka* – стълб, гръб. (BC-ПО, стр.175) Вероятно имаме тохарска заемка (стълб-висок). Трябва да отбележим, че в Източен Тяньшан, на изток от Турфан и Урумчи и до днес съществува връх *Омуртаг*.

² *Маламир*. Като производно може да посочим редките, все още срещащи се български имена *Малам* и *Мальо*. Б.Симеонов го свързва със семитското *malik* – владетел, разпространени при древните тюрки, посредством согд. Според него *мали-мир* означава „власт на господаря“. (BC-ПО, стр.177) Ф.Юсти посочва иран. (перс.) им. *Malxi, Malxas, Maljūd*. (FJ-IN, стр.188-189) При осетинците се срещат имената *Малак, Малы, Мали, Малсаг, Маллаг, Малтиз, Малкьæги, Малыкъо, Мулук*. (ЗГ-ОФЛИ, стр. 96) При чувашите – *Малай, Малей, Малентей, Малетей*. (ЧАЯ) Откриваме ирански корени. В осет. ирон. *milængom, mælæty*, дигор. *melængon*, пуш. *maluk*, перс. *maleh*, гилян. *mêlih* – красив, или кюрд. *melûm*, гилян. *malum* – открит, правдив. (VS-ETD) В пуш. *mal, meelma, malgerey* – приятел. (HP-PD) В пракрит *malya*, кашмир. *masāl* – възхваля. (DDSA) *Малам-михр* е означавало „красив, или правдив като Митра“, или „приятел, възхваляващ Митра“.

I. Аристократични титли, административни длъжности и войскови звания

1. **алобагатур, алогоботур** – висша военна титла, спомената по повод българо-хърватската война в 926 г. Към Хърватия е изпратена българска войска предвождана от **áловоуотоур** или **алоуобóтоур (алобагатур, алогоботур)**, според Константин Багренородни, без да поясни значението на титлата. (ГИБИ-5, стр. 212). Традиционно се обяснява с тюрк. *alp, alyp* – храбрец, или пък просто е собствено име (Маркварт, Рънсиман). (СР-ИПБЦ, прил. V) Предвид чувашката форма на *alp – ular*, би трябвало да очакваме друго звучене. А. Делева-Гранберг го обяснява с др.бълг. календарен термин *алемъ* – пръв, начален, т.е. пръв, най-висш. (ТС-ВАРСБ, стр. 65) Смятам че произходът е изцяло ирански. Точен паралел откриваме в осет. дигор. *auællag*, ирон. *uællag, uæjlag* – най-висш, върховен, *ualæ, uæl / ualæ* – върховен, на върха, в ягноб. *oliigon*, кюрд. *alo*, перс. *aliyeh, aliy*, пуш. *aælā*, руш. и хуф. *ōli*, талиш. *ali*, гилиян. *yalaxanen* – висок, издигнат, славен (сп. В.Абаев те са производни на др.иран. **upari* – висок, издигнат), също тох.(а) *alym*, тох.(б) *ālim* – висок. (ВА-С-4, стр. 46, 68, 71-72) Вероятно титлата е звучала като **алог-багатур** или **уелаг-багатур** и е означавала висш командирски пост в армията. Също в осет. ирон. *bæxeatyr*, дигор. *bægʷatyr* – храбър войн, идентично със ст.бълг. **бахадъръ** / **багатъръ**, при аланите е била титла носена от военнопочалници и пълководци. (ВА-С-1, стр. 245-246)

2. **багаин, богаинъ** – войскава титла, нисш командир. В Маламировия надпис се споменават боили и **багаини**, което предполага, че са две категории аристократи. **Багаините** навярно се степенували, тъй като титлата се среща с различна добавка: „**багатур-багаинът**” (в инвентарни надписи и в надгробния надпис на *Ослан*³, който бил сътрапезник на кан Омуртаг, **бири-багаин** (ВНРН ВАГАННОУ в инвентарен надпис), **юк-багаинът** (УК ВАГАННОУ в инвентарен надпис), **сетит-багаинът** (ΣΕΤΥΤ ВАГАННОУ инвентарен надпис), **ичиргу-багаин** (НТЗНРГОУ ВАГАННОУ инвентарен надпис). Традиционно се обяснява в тюрк. *bağa, бага* – господар, което се явява късна согдийска заемка, от согд. *b`γ (bāγ)* – господар. (ДТС, стр. 77) В. Бешвлеев, въз основа на посочените надписи, смята че в “първобългарската д-ва е имало три класи: обикновен народ, багаини и боили, като посл. две са били знатни класи” и предполага че багаин е аналог на тюрк. бег (*бага*). Цв. Степанов (както и П. Добрев) посочва, че връзката с тюрк. **бег** е неприемлива, тъй като българските **багаини** са били нисши войскови началници, а не князе или вождове на племе, какъвто е тюрк. смисъл. (ЦС-ВАСБ, стр. 74) Друго и оспорвано мнение е посочената от Б. Симеонов връзка. с монг. *bajan* – богат. (ТС-ВАРСБ, стр. 52-54) Смятам че тюркските етимологии са изцяло неприемливи. Титлата е с ясен индоирански произход. Точен аналог откриваме в осет. дигор. *boga* – сила, *bogal, bogalæg* – силен човек, борец, осет. ирон. *бахъхъæпæг* – охранител, перс. *bayegan*, парт. *bakan*, пракрит *bhōaga*, хинди-урду *bachānā* – пазач, защитник, протоиндоирански *b^haug*, согд. *bwc, βwγ*, парт. *bwg*, пехлеви *bōxtār* – спасител, *bōxtan, bōz* – спасявам, защитавам, куш.бактр. *bogono* – войн⁴. (L-IAIL).(DMC-CPD, стр. 19) В тох.(б) *wako, waso*, в тох.(а) *wac* – войн. Смесово сходно е келт., ст.ирл. *bāgaid* – двубой, бунтовник, *bāga* – борба, ирл. *bagaid*, кимвър., брет. *bagad*, латин. *bacca* – войскови отряд, ирл.и *buaigh* – победа, ст.вис.нем. *bagan* – борба. Така че др.бълг. **багъ** / **багаинъ** е от ирански произход и е означавало войн. Аналогично багаините са нисшето аристократично съсловие, нисшите военнопочалници, или просто свободните войни, в българското общество.

3. **багатур, бахадър** – по-висша войскава титла, или почетно звание. Титлата е запазена върху оловния печат на Йоан **багатур**⁵. (ХИБ-1, стр. 152). **Багатур-багаин** от Надпис № 64 на кан Омуртаг, отнася се за вече споменатия *Ослан*⁶. Титлата се среща и върху инвентарен надпис на гр.език, издълбан върху мраморна колона, намерена в гробищата Салмуш при с. Шабла: „Багатур-багаинът има ризници всичко 53 и шлемове 45.” (ВБ-ПЕП, стр. 45) В надпис на кан Маламир се съобщава за неговия хранен човек *Чеп*⁷ който е **багатур-боила-колобър**.

³ **Осланнас, Ослан** – военнопочалник при владетелите Крум и Омуртаг. Обикновено името се интерпретира като „славянско” *Ослав* – да е славен. (ЙЗ-БИ, стр. 249) Интересно е че подобно име се среща и при чувашите – *Ослав*. (ЧАЯ) Но още в началото на ХХ в. Д. Шишманов изказва хипотезата че това е прабългарско име. Н. Ашмарин я подкрепя с идентичната чувашка дума *uslan* – лъв и идентичното чувашко име *Услан*. (НА-БЧ) При осетинците се среща аналогичното име *Аслан*. (ЗГ-ОФЛИ, стр. 89)

⁴ Вж. др.тюрк. *bōgā*, др.монг. *bōke*, съвр.монг. *bəx*, бурят. *bīxe*, в ТМ (мандж., евенк., сол., от монг.) *buki* – силен, войн, юнак. (ССТМЯ-1, стр. 105) Алтайските форми са вероятно стара индоиран. заемка.

⁵ вж. за него по-нататък, в обсъждането на титлата „канартикин”.

⁶ „Кана-субиги Омуртаг. **Багатур-багаинът** *Ослан* беше мой хранен човек и като се разболя умря.”

⁷ Виж също българското име **Чебул**, фиксирано в турските регистри от 15 в. (ВС-КПАБ, стр. 287) Имената *Чъебо, Чъипти*, се срещат и при осетинците. (ЗГ-ОФЛИ) При чувашите – *Читай Чунак Чупер Чипта*. (ЧАЯ) Б. Симеонов го

Основата на думата е ***багъ** – войн и ***адъръ** / ***атър** / ***ѣдъръ**⁸ – силен, последната форма е известна в ст.бълг., дало съвр. бълг. *едър* – голям. Според традиционното схващане издигнато от Фасмер, руското *богатир*, е заето от др.бълг. βαγατοур, отразяващо ст.тюрк. **ba'atur, baγatur*, тур., чагат. *batur*, монг. *bagatur* – смел, храбър. (МФ-ЭСРЯ-1,стр.183) Привържениците на тюркския произход на древнобълг. титла, също признават че това е много древна иранска заемка от източноирански произход, вторично заета в монг. и др.тюрк. Т.Славова търси връзка с иран. *bag* – господар. (ТС-ВАРСБ,стр.59-67) Цв. Степанов – с иран. *baγa* – храбрец. (ЦС-ВАСБ, стр. 91) Българското *багатур* не може да бъде от тюркски произход, защото във всички тюркски форми изпада звука „g”. Аналогично в осет. ирон. *bæxeatyr*, дигор. *bægəatr* – храбър войн, идентично със ст.бълг. *бахадъръ*. По данни на грузинските хронисти (Леонтий Мровели) в V в. предводителите на аланите се титулували „*багатари*” и тяхната роля е била да организират и ръководят военните походи. (ФГ-АА) Неприемливо е обяснението на В.Абаев че в осетински е тюркска заемка. (ВА-С-1,стр.245-246) В авест. *baγtar*, перс., белуджи *bahādhur*, ягноб. *bahodūr*, пуш., хинди-урду, непал. *bahādur*, синдхи *bahaaduru*, пенджаб. *bahadar*, бенгал. *bāhādura*, кашмир. *baharun*, кховар. *bahder* – храбрец⁹ (от перс.). (DDSA) Като се вижда думата е двусъставна баг/бах – войн и етър/адър – смел. Аналог. в осет. ирон. *eatyr, ætyr* – смел, дигор. *ædærsгæ* – смело, *ædærsон* – смел. Така че тази древна титла е била типична и за сарматите, предвид българи-осетинските паралели. Що се отнася до формата *багатур-багаин* то вероятно това е отличил се багаин, по-висш чин, ветеран-багаин, или предвождащ отряд от багаини ? От цитирания инвентарен надпис се вижда че е ръководел отряд от около 50 души. Багатур се използва и като почетно прозвище носено от престолонаследниците, според надписите от оловните печати, принадлежали на братята на цар Петър „*багатур-кана-ертх-ткин*” и „*багатур-василевс*”.

4. **банъ** – господар, областен управител. Думата е употребена от К.Багренородни в „За управление на Империята” като **βοεάνος** – господар и според БЕР е от др.бълг. произход. Свързва се с тюркското *bajan* – богат, богаташ. (БЕР-1,стр.30) Разпространена в сърб.хърв., рум. и унг., но първопроизхода и е ст.бълг. В унг. е известен топонимът *Банат*¹⁰ – банство, воеводство, административна единица в средновековна Унгария. Връзката с тюрк. *bajan* (баян) не може да се приеме. Би трябвало да даде в др.бълг. форма аналогична на личното име Боян, аналог на тюрк.-монг. Баян. Във вс. тюрк.ез. *baj* – богат, в чув. *pojan* – богат, аналог на бълг.име Боян. Предполага се, че от др.тюрк. *bajan* е проникнало в монг. и вс.ТМ ез., в непроменен вид¹¹. (ССТМЯ-2,стр.65) Преходът *bajan > ban* е трудно обясним, при съотв. бълг.-чув. *Боян / Пуян*

свързва с тюркското *cep/cepi* – лъв, респ.левак. (БС-ПО,стр.186) Вероятна връзка с осетинското *čapp/čappæ* – готов, снаряжен, в изправност, дало *čapar* – охрана, защитник, съвр.полицай. (ВА-С-1,стр.330),(ИРС) В пушунски *čarāwul* – пазач, сега озн. и полицай. Т.е. да бъде готов, на шрек.

⁸ **ѣдъръ, адъръ** – смел, силен. В БЕР думата се свързва с ядро. (БЕР-1,стр.480-481) В осет. ирон. откриваме аналогичното *eatyr, ætyr* – смел. (ИРС) В перс. *ijtirā*, кашмир. *adoru* – смел, храбрец. (DDSA) Производно на **адъръ, ѣдъръ**, в съвр. бълг. е фамилното име *Адърски* и ст.бълг. имена *Ядро, Едро, Едрьо* (XIV в.), явно произлизаци от протоформата **ѣдъръ, ѣдро**, със значения здрав, силен. В скандинавските езици *áthr*, ст.англ. *ædre*, фриз. *édre*, нем. *atar*, гот. **adra* – рязък, бърз, застрашаващ. (VS-ETD) В тох. (а) *atar* – герой, *wak-atar* – борец, войн-герой, тох. (б) *etru* – смел, храбър. Интересното е че такова словосъчетание, войни-герои се среща в текст на тох.(б) цитиран от Д.Адамс, където е използвана формата в тох.(б) *etru*. Бейли например смята че тох. *atar* е заемка от иран. *atara*, или санскрит *turai* – силен, герой. Д. Адамс го свързва със собствено развитие на тохарските езици. Интересен паралел е ТМ, евенк. *эдэр*, в монг. *ider*, якут. *ädär* – млад, здрав, силен, вероятно древна тохарска заемака. (ССТМЯ-2,стр.439)

⁹ В.Стоянов също посочва перс. *bāhādār, bahādur* означаващо *войн-герой* и съответното тюрк. *bātur*, монг. *baγatar*, във връзка с регистрирано в 1576 г. име на „кожухарят *Иван Бахадър*” от софийската махала Сонгурлар. (БС-КПАБ,стр.228)

¹⁰ след окупацията и анексията от Сърбия в 1918-19 г. – Воеводина.

¹¹ Старостни смята че общоалт. корен е **bēdžu* – много, голям, съотв. в монг. *budžayai* – силен, здрав, ТМ ез. **bedžun* – много, множество, с нострат. паралел в дравид.ез. **bādž* – много. В угрофин.ез., фин., велс. *paks*, мордв. *pukša*, саам. *paksi* – голям, дебел. (S-AE), (VS-ETD) Тюркското *bajan*, а много по-вероятно това е общоалтайска дума, явяваща се стара индоиранска заемка. В осет. ирон. *bondžын*, дигор. *bongin*, ягноб. *boy*, руш. и хуф. *bōy* – богат, *bōyēnat* – богаташ. Произходът на понятието е от древноиндоиранското *bhuj*, др.иран. *baug / bug, bauj / buj* – храна, удоволствие, продоволствие, удовлетворяване на потребностите. В хот.сакс. *bujan* – удовлетворяване, *buj* – храня се, *buka* – храна, продоволствие, *bujšana* – пир, във вед. (Риг-веда) *bhōjaka* – даващ храна, праkrit *bhōyai* – храня се, дард.ез. *bhōjatē* – радост, удоволствие, *bhōjā* – щедър, изобилен, богат, раджастхан. *bhōjāñem* – здрав, хубав, добър. (DDSA),(ВР,ДЭ-ЭСИЯ-2,стр.150) Аналогично в ирл. *buain* – ям, поглъщам. (EDGL) Така че името **Боян / Пуян**, ако не е резултат от вторично преустройство, може да се изведе и директно от изт.ирански! Също в монг. *bujan* – довродетел, в ТМ-ез., солон. *bujā* – добродетел. (ССТМЯ-2,стр.103) В ст.тюрк. *bujan* – благодеение, *bujančī* – благодетелен, *bujanla* – великодушен, но в случая се знае че тези алт. форми са заемка от санскрит *punya* – благодеение, заслуга, добро дело, проникнали по пътя на религията (будизъм, манихейство), паралелно и независимо от много по-старото **bajan*. (ДТС,стр.120-121)

известно ни като лично име. Формата Баян¹² е известна от името на сина на цар Симеон (Боян Мага, носещ християнското име Вениамин), което е записан от Лиудпранд като *Baian* (ЛИБИ-2, стр.323), Зигиберт го дава като *Vaianus* (ЛИБИ-3, стр.46, бел.2 под линия). Титлата **банъ** няма нищо общо с името Баян и показва ясен ирански произход. В осет. ирон. *ban* – господин, господар. (ИРС) Думата се е запазила в езика на казанските татари като *banu* – госпожа. В чувашки се среща женското име *Елбану*, производно на *banu* – госпожа, господарка. (ЧХЯ) Производни са на перс. *bān* – господар, управител, пазач, защитник, от др.иран. *pāna* – охрана, защита. (ЦС-ВАСБ, стр. 41) В хинди *bān* – пазач, пенджаб. *ratha-bān* – колесничар, *banh* – защитник. (DDSA) Думата участва в сасанидската титла *марзбан* – граничен управител, т.е. защитник на границата, в пехлеви *-bān* – пазач, изп. се като суфикс, и също *pānāg* – защитник, пазач, пастир, *pānāh* – убежище. (DMc-CPD, стр.17,64) Произходът на титлата вероятно е свързан с иран. *buna* – стопанство, *ban / bam* – дом. В хот.сакс. *buna* – стопанство, семеен имот, в памирските езици: вахан., бадж., мундж. *bəna*, шугнан., руш., хуф. *būna*, сарикол. *būno* – семеен имот. (ИС,К-ЭСВЯ, стр.108) В осетински *bin* (само като съставна част на *binontæ* – домашни, *binojnag* – домашен, семеен, кюрд. *ebinī*, *ban*, пуш. *bām*, талиш. *bon*, перс. *bam*, гилян. *bet*, язгулем. *bōm* – покрив, дом. (VS-ETD) Или първоначалното значение е било стопанин, респ. господар. В надпис от Олбия е известно сарматското име **Парспάνακος**, което според Я.Хармата е производно на сарматската дума **спāv** може да се сравни със согд. *spn* (*spān*), която се среща в согд. словосъчетание *spnčyr-spn* и е превежда като иконом, думата *spnčyr* означава „домакинство”, а *spn* – ръководител, управляващ. (ЯХ-ИС) Тук може да посочим и унгарската титла **ишпан** – управител на крепост и провинция, *ispān* – букв. зн.: управляващ, която е явна иранска заемка и аналогична на българското **банъ**.

5. **бат** – титла или почетно прозвище на най-големия Кубратов¹³ син Баян (Боян). Също се среща в името на хионитския владетел **Грум-бат**, (**Крум-бат**)¹⁴. В съвр.бълг. разг. **бат** (батыо) обръщение към по-старши по възраст (като се поставя пред името, напр. бат`Петьо, бат`Иване и пр.). Етимологични паралели: В санскрит *pāti*, *patih*, пр.инд.иран. *pati*, авест. *paiti*, ст.перс. *pat*, пехлеви *pat*, сарматски (*p*)*at*, съвр.осет. *fæt(aeg)*, съвр. перс. *bad*, хот.сак. *pāth* (*pāth*), *vata*, куш.бактр. *vido*, *bido* (*asbarobido* – началник на коницата), тох.(б) *patti*, *peti*, в тох.(а) *poto*, мундж. *pye*, дард. *bhaṭ* – достоен, почитан, господар. (L-IAIL),(DDSA) В.Абаев посочва сармато-аланското *pat* – вожд, дало съвр. *fætæg*, със същото значение. (ГТ-ДСПОП, стр.20) Среща се и

¹² Формата **Баян** е заета от аварите. Баян се е наричал аварският каган, на който първоначално Кубрат е бил васал. Вероятно поради тези отн., първородният му син носи името на кагана (Бат Баян).

¹³ **Кубрат** (**Коубратос**), **Хобрат** / **Ховрат** (**ХОВРАТ**) – име от иран.пр.: произлиза от общоиран. *xub – добро дело, и осет. *rattæg* – творец. (ИРС),(ДРС) Аналог. в ст.бълг. **реть** – стремеж, усърдие, желаниеу съвр.бълг. ратувам – стремя се към нещо, желая. Също в пехлеви *rad* – господар, *rād* – благороден, щедар, *rādin* – изобилие, които са в семант. вр. с осет.ф-ми. (DMc-CPD, стр.70) Или името означава „творящ добро”, „щедър”, „благороден”, „добър господар”. Среща се при чувашите като *Кунрат*. (ЧАЯ) Познато е перс. име *Хубриадан* (**Χοῦβριαδανης**) – VI в., също *Xūb*, *Xūr*, *Xūbend*. (FJ-IN, стр.176) Ср. посл. с бълг. име *Хубен*!

¹⁴ **Крум** – велик български владетел наследил Кардам, **Грум-бат**, владетел на хионитите (хоногурите) в Согдиана, участвал в обсадата на византийската крепост Амида през 459 г., като съюзник на персите, за който съобщава Амиан Марцелин в своята “Римска история”. **Крум** е име останало и от Алцеквите българи. (ВД-БИ) Етиен де ла Весиер (Étienne de la Vaissière) предполага че името се е изговаряло **Гурам-бат**, тъй като Николас Симс-Уйлямс открива в ефталитските документи от княжеството Роб (северно от Хиндукуш) написани на куш.бактр., името **Гурамбад** (*Gurambad*) (Sims-Williams, 1997, 13 док. 4). Ф.Юсти посочва формите *Goram*, *Guaram*, *Grumbates*. (FJ-IN, стр.118-119) В осетински се среща име на род *Курмтæ* – *Крумови*, също мъжкото име *Карум*. (ЗГ-ОФЛИ, стр. 95) А при чувашите *Крум*, *Курум*. (ЧАЯ) При нуристанците върховната богиня се нарича *Крумуй*. Според Б.Симеонов името означава скала, от тюрк. *korum* – скала (вж. планината *Каракорум* – черните скали, в уйг., шор., ойрат., киргиз. *qorum*, тув. *xorum*, хакас. *xorim* – скала, монг. *kūri*, халха-монг. *xūr* – канара, камък, ТМ ез. *xure(n)*, *ure* – планина, ср.кор. *kōrāny*, япон. *kūro* – насип, урало-алтайски паралел в ест. *kuruk*, саам. *kārrā*, мар. *kuruk*, коми *kōr* – хълм, височина), или е свързано с тюрк. *quru* – охрана, стража (бълг. турцизъм *курджия* – пазач). (БС-ПО, стр.172-173) Мога да посоча три алтернативни мнения: а). **Крум** – **силен гръм**. Във вахан. *γrim(b)*, *γrom(b)*, пуш. *γrumb*, *γuṭumb*, белуджи *grānd*, ср.перс. *qurumba* – силен гръм. (ИС,К-ЭСВЯ, стр.183) Или *Грум-бат* – гръм, светкавица, заплашваща етимология. Формата Гурам / Грум показва ясно сходство с иранските примери. б). **Крум** – **гневен, страшен**. Изходно индоиран. *gram*, авест. *grama*, перс. *γarm*, *γaram*, согд. *γ'rm* – ненавист, гняв. (ВР,ДЭ-ЭСИЯ-3, стр.284-285) в). **Крум** – **стопанин, богат, голям**. Възможна връзка със санскрит *grāma* – войскови отряд, селище, съотв. вожд, предводител, авест. *grāma* – стопанин, господар, пр.инд.иран. *grāma*, согд. *gr'm'k*, парт. *gr'mg*, ср.перс. *grāmag*, пехлеви *grāmīg* – ценен, почитан, согд. манихейски *γr'myu* (*grāmī*) – богатство, владение, белуджи *grām*, кховар. *γrām* – голям, тежък, като тох. *krāmar*, *kramaristse* – тежест, тежък. (L-IAIL) В нуристанските езици *krum* – покрив. В тох.(б) *kwār*, *kur* – масивен, голям, старши, почитан. (DA-DT-b) Предполага се че индоиранският корен *grām* означава надува се, расте, набъбва. (ВР,ДЭ-ЭСИЯ-3, стр.290-291) Възможно значение почитан, голям, господар. (б.а. вж. етимол.на *крамарин*!) В защита на тази версия може да посочим че в преданията на местното балкарско население се е съхранило названието на средновековната крепост съществувало до Кисловодск - **Хрум-къала** (Хрум-крепост). Вж. в санскрит *grāma* – войскови отряд, селище!

като сармато-алански имена (**Πατακος, Φιατακος**). Според него, думата произлиза от др.иран. *paθ (*path*) – път, т.е. водач, вожд и смята че отнасянето към др.инд. *pati, paiti* – господин, т.е. старши, почитан е несъстоятелно. (ВА-С-1,стр.464) Смятам че такова крайно разграничаване не може да се направи, защото вождът е и старейшина, господар, “баща” на народа, респ. в осет. ирон. *fyd*, дигор. *fidæ*, др.перс. *pitā, pitār*, пехлеви *pit, pitar*, хот.сакс. *pāta*, перс. *pidar*, белуджи *pithe*, талиш. *pyé*, гилян. *pédēr*, сарикол. *padar*, сангл. *ped*, шугнан. *pit* – баща. (ВА-С-1,стр.488) Има вторично сближаване на изходните корени.

6. **бири-багаин** – вид войсков командир. Титлата (ВНРН ВАГАННОУ) е известна от инвентарен надпис на гр.език, върху каменен блок, открит в с.Мадара: “Юк-боилът има 26 ризници, *ичиргу-багаинът* 12, *зитко-мирът* 17, *юк-багаинът* 22, *бири-багаинът* 22.” (ВБ-ПЕП,стр.43) Традиционно се търсят тюркски етимологии, напр. от тюрк. *böri* – вълк (В.Бешевлиев), тюрк. *bir / biri*, чув. *père* – пръв (Б.Симеонов), тюрк. *biri* – южна страна, дясна страна (О.Прицак, А.Делева-Гранберг). Т.Славова приема за най-вероятна третата версия (на Прицак и Делева-Гранберг). (ТС-ВАРСБ,стр.55-56) Смятам че нито една от тези етимологии не може да се приема за вярна. Произходът е ирански, с точен аналог в осет. ирон. *biræ, byræ*, дигор. *beræ, bewræ* – много, също *byræ / beræ*, означава множество, маса хора, група, отряд. Думата е засвидетелствана в сарматските имена¹⁵, напр. Βαιορασπος – владеещ много коне, *baiora* – много. В съвр.перс. и пехлеви *bēwar*, хот.сакс. *buyrri, buyrri*, авест. *baewara* – много, 10 000, всички те са производни на др.иран. *baiwar – много, множество, 10 000. От сарматски е зета в груз. *bewri* и кабард. *beurə* – много. (ВА-С-1,стр.262) В ст.инд. *bhūri*, др.иран. *būri* – много, авест. *būiri* – обилие, голям, богат, *būray* – много. (ВР,ДЭ-ЭСИЯ-2,стр.190-191),(ПЕЕ) Така че *бири-багаинът* е командвал някакъв вид отряд. От броя на ризниците за които е отговарял се вижда че по ранг е равен на *юк-багаина*.

7. **боила, боляр** – аристократ, областен управител, **былы – κήμης, πατρίκης** (Супр.сб.), **боулади (βουλιადες)** – така се наречени шестимата **Велики боили** в „Книга за церемониите във византийския двор” на Константин Багренородни. **Вътрешни и външни боили (εσω καί εξω βουλιάδες)** – също в „Книга за церемониите във византийския двор”, във връзка със запитването на логотета към българските пратеници: „*Как са останалите вътрешни и външни боили?*”. Дванадесет велики боляри (**βουλάδων δώδεκα μεγάλων**) – Константин Багренородни разказва, че синът на княз Борис I, Владимир (Расате)¹⁶ е бил заловен от сърбите с **12 велики боили**. (ГИБИ,т.5,стр.209, стр.222) Думата се среща като *βοίλα, βοηλα, βουληα, βουλιας, βουλε, βοιλαν, βокλια* (в ητζβокλια), *βουλις* (в σουρσουβουλις – името Сурсувул или титла *сурсу-боил?*; също Ητζβόκλια, предадено от К.Багренородни, вероятно *ич-боила / иш-боила* – вътрешен боил?), *bula* (в *Zergobula*), *boilas* (в *zerco boilas*), *bule* (в *cerbule*). В ст.бълг. преминава като **быліа** и в новобълг. като **болярин**, в рус. като **боярин**¹⁷, а в рум. – *boier*. Според М.Андреев и Д.Ангелов¹⁸, **боулад** се явява мн.ч. на **боила**¹⁹. Според традиционното мнение, бълг. титла е форма на

¹⁵ Βαιορασπος, име от Танаис, (Книпович, Танаис, No. 68 (220 г.)

¹⁶ Расате (Rasate) се среща единствено в една преписка към прочутото евангелие от гр.Чивидале, откъдето минава българското пратеничество на път за Рим през 867 г., за да се срещне с папа Николай I. В тази преписка са записани имената на всички членове на тогавашното княжеско семейство – княз Борис I, съпругата му Мария и техните деца. Името е от иран.пр. и означава истински, правдив. В санскрит *rjuā, ārjava*, пр.индоиран. *hrjāu*, авест. *razišta, rāšta*, хот.сакс. *rrasāta* – право, истина, *rrāsāte* – управляващият по право, по закон, в кашмир. *rāstī, rōstī*, пехлеви *rāst* – справедлив, *rasīth* – правда, парт. *rās, rasta*, согд. *ršt, rēšt*, хорезм. *r'z (rāz)* – прям, истински, правдив, ягноб., шугнан. *rost*, пуш., сарикол. *rust*, талиш. *ros*, осет., кюрд., перс. *rast*, гилян. *rest*, язгулем. *razg'* – истина. В осет. ирон. *raest* – добър, правдив, *raestag, raestaj, racæugæ* – истински, *rasog* – неопетнен, чист, дигор. *rast* – правда, истина, *rasti* – праведен, справедлив, истински, *rastenæg* – праведник. Всички те са производни на др.иран. *rašta – направлявам, което дава в иранските езици и понятието за дясно, т.е. дясното е истинската, правата, вярната посока. (ВА-С-3,стр.350-351),(L-IAIL),(DDSA),(VS-ETD) Тези примери изясняват детайлно етимологията на др.бълг. име *Расате* – справедлив, правдив, обичан, неопетнен, чист, както и на старобългарската дума от прабългарски произход **ръзь, рѣснота** – истина, честност, правда. В осетински се срещат имената *Разден, Реуаз, Резо* и ж.им. *Разуат*, а при чувашите *Рыссай, Рсы, Раска Ращин*. (ЗГ-ОФЛИ,стр.97,104),(ЧАЯ) В Боспорското царство е известно аланското име **Расоуос**. А **Ραζάτης** е име на перс.сасанидски пълководец. Ф.Юсти посочва още иран. имена *Rāstī, Rāstom*. (FJ-IN,стр.259)

¹⁷ За формата *боляр* може да мислим че или е славинизиран вариант на *боила*, или има сходно значение, от *bulj, buljaā* – висок и *ar / er* – мъж, войн (дума съществувала и в келтски и тохарски), т.е. висок мъж, големец. Според Малов руската форма **бояр / боярин** се образува по същия начин, но от изходящото тюрк. *baj*, прабълг.-чув. *boj / poj* – богат и *ar / er* – мъж. Цв. Степанов посочва интересния факт, че в езическа Русь, старшите дружинници се наричали бояре, боляре, което е славинизиран вариант на тюрк. *boilar*, а младшите дружинници – гриди, от сканд. *hirdh* – войн. (ЦС-СБ, стр. 201)

¹⁸ М. Андреев, Д. Ангелов. „История на българската феодална държава и право”. С.1972 г., стр. 78.

¹⁹ Това е интересно мнение, тъй като “-t” в сарматски и согдийски, “-tae” в осетински е суфикс за мн.ч. в случая предаден като -d. В монг. мн.ч. също се образува с “-d” така че източноиранското “-t” е стара алтайска заемка. Този

др.тюрк. *boila, buila, bojlu* – висок, издигнат, респ. благороден, знатен (Томашек, Маркварт, Корш, Мелиоранский). (МФ-ЭСРЯ-1, стр.259) Това мнение се налага като основно. (ТС-ВАРСБ, стр.17) При тюрките е спомената единствено в др.тюрк. надпис като *bojla bayā tarqan* – титлата на Тонкук, живял в VIII в., виден държавник в II Тюркски каганат. (ДТС, стр.110) Среща се също в ТМ ез., мандж., монг. *bejle* – велик княз, висш аристократ, но се смята че първоизточникът е тюрк. *bojla* (ТМ < монг. < др.тюрк.). (ССТМЯ-1, стр.120) Само че др.тюрк. дума *bojla* – висок, издигнат²⁰, е с най-вероятен източноирански, вероятно хот.сакс. произход. В хот.сакс. *bulj, buljā, buljam, bulyata, buljāte* – възвеличавам, възхвалявам, уважавам, *buljse* – добродетел, *buljsä* – висококачествен, *buljasä* – дълъг, при авест. *bərəj*, ср.перс. *bwlc- (burz-)* – голям, висок, възхваляван. (Ch-DIV, стр.11), (СИЯ, ХС, стр.249, 254, 303), (ВР, ДЭ-ЭСИЯ-2, стр.112-113) В таджик. *bolij*, руш., хуф. *bōlig* – старши, старейшина, *bolo* – главен, върховен. (DRT), (ВС-РХТ, словарь) В пехлеви *bālāy* – висок. (DMc-IPD, стр. 16) В санскрит *balya*, кховар. *balyak*, кашмир. *bōjeř* – силен, голям, юначен, герой, др.инд. *bāla* – сила, мощ. (DDSA), (ВР, ДЭ-ЭСИЯ-2, стр.66) Понятието има и широки индоевропейски паралели²¹. Източноиранският произход на българската титла е също така вероятен, както и тюркския.

8. бори-таркан – градоначалник (**βορι тарκανος**), **бору** – крепост. В „Житието на св. Климент“ се казва: „Стигнали до Белград - този град е най-прочут от крайдунавските градове – и се явили пред **бори-таркан**, който тогава го пазел“. По времето на княз Борис I, комендантът на граничният Белград носи титлата **бори-таркан**. В стремеха си да се аргументират с тюркски паралели, някои учени от миналото (Моравчик, Рънсиман) посочват казано-татар. *birik* – укрепвам, осм.тюрк. *beriklik, berkeit* – крепост, укрепвам, *barou* – убежище. (ТС-ВАРСБ, стр.76) И това е изцяло излишно предвид иранския произход на тези понятия. Цв. Степанов и А. Делева (Гранберг) посочват ирански произход на титлата и значение “началник на крепост”. (ЦС-ВАРСБ, стр. 90, бел. 166, стр. 102) Етимологични паралели: В осет. ирон. *boru, bru*, дигор. *buræu* – стена, оградено място, парт. *bārag*, съвр. перс. *bāra, bar-āward*, пуш. *bara* – защитено оградено място, крепостни стени, крепост, пуш. *borj, бороој, bārū, burak* – кула, вал, защитна стена, хинди-урду *burj* – кула, аналогично на др.бълг. **бору** – крепост, пехлеви, съвр.перс. *burg* – кула. (ВС-ЕБ, стр.31), (DMc-CPD, стр.20) Осет.-бълг. форма е съхранена в карач.балк. като, *buruu* – ограда, стена, като в дигорски. Също заета във вайнах. *bura*, дагестанските езици *buru, bura* – крепост. (ВА-С-1, стр.284) (б.а: вж. зн. на името **Боруй** - крепост) За **таркан** виж по-долу. Съвсем ясно е че **бори-тарканът** е административна титла – градоначалник, командир на укрепена крепост и съответните индоирански аналогии не оставят съмнение за нейната етимология²².

9. дарга-мир, дръг-мир (Даруацѳрос) – с вероятно зн. вид областен управител, **дергъ, другъ, дръгъ, дръгъ, држгъ** – аристократ, висш сановник, болярин. Втората форма на тази

суфикс е общоалтайски, съществувал е в др.тюрк. “-t”, но от съвр.тюрк. езици се е съхранил единствено в якутски. В мандж. този суфикс се среща под формата “-ta”, а в евенк. “-tin”, а в корейски под формата “-til”. Показателно е че суфикса за мн.ч. -t се среща във всички северни уралски езици, също в мордовски и марийски, и в източните палеосибирски ез.: чукотски, камчадалски и ескимоски. вж. Байтасов Р. Р. К ВОПРОСУ О РОДСТВЕ УРАЛЬСКИХ, ПАЛЕОАЗИАТСКИХ, ТУНГУСО-МАНЬЧЖУРСКИХ И ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ:

http://rakhmet.blogspot.com/2012/07/blog-post_31.html

²⁰ тюрк. *boila* – раста, израствам, е произв. на пр.тюрк. **bod* – ръст, тяло, височина, в повечето тюрк. ез. *boj*, др.тюрк. *bod, bođ, халадж. bod, тув. bot, шор. pozu, чув. pū* – ръст на човека, височина, тяло, снага, монг. **boda*, халха-монг. *bod*, бурят., ордос. *bodo*, калмик. *bodā* - тяло, предмет, в ТМ, ез., евенк. *bulgis* – тяло, осанка, евенк. *boldo, bulte* – голям, евенк. *boldžor* < монг. *boldog*, др.тюрк. *boju* – хълм, възвишение. В по-далечен аспект, тези алтайски понятия са производни на праалт. корен **bēdū* – голям, обемен, в др.тюрк. *bedük / bujuk* – голям, монг. *büdügün / büdün* – голям, обемен, евенк. *budun* – голям, висок (< от монг.?). Аналогично се е образувало и др.тюрк. *boj* – много хора, тъпна, *bojun / bodun* – народ, в ТМ ез. евенк. *bule*, монг. *bul(e)* – семейство, род, чув. *pultār* – най-близки роднини, младши братя и сестри. (ДТС, стр. 108-110), (ССТМЯ-1, стр. 102, 107, 109), (МФ-ЭСЧЯ-1, стр. 443-444) Напр. от зн. племе, род, народ, Клаусон и Севорган извеждат титлата “*boila*” – предводител на племе. (ТС-ВАРСБ, стр.16)

²¹ Виж тох. *bāl, bālanma*, хот.сакс. *bala*, фриг. *balaiois, belo* – власт, мощ, голям и *balen* – владетел, в ирл. *bailidh, balie*, шотл. *bailzie*, френ. (от келтски произход) *bailli* – съдия, управник. (EDGL) Разторгуева и Еделман посочват връзка с общоиранското **barz / *burz* – почитам, възхвалявам, но с преход “-l” типичен за източноиранските езици. (ВР, ДЭ-ЭСИЯ-1, стр.112-113)

²² Ст.Йорданов, реанимира старите схващания на В.Бешевлиев, Б.Симеонов и куриозно свързва др.бълг. титла **боритаркан**, с тюрк. **бьори** – вълк, а **боритаркан** означавало **вълк-таркан**, предводител на вълците, от абсурдната етимология, че са съществували формирования от млади войни „**вълци**“ подобно на тюркските дружини *фули, хели* – **вълци**, подчинени на тюркските владетели. (СЙ-ОГОЕПБ) Самото «фули» е кит. транскрипция (*piu-lien*) на др.тюрк. *bōrin* – вълк, което се смята за източноиран. заемка, от хот.сакс. *birgga* – вълк. Но в монг. **ber*, ТМ **birin*, означава хищник. (S-AE) Алтайските форми са източноиран. заемки, според В.Банг, С.Кляшорний, Ю.Зуев. Смятам, че много по-вероятно алтайските понятия са или по-стара енисейска заемка, от кетското *bar, baran* – вълк, или самостоятелно развитие на този прадревен бореален корен. Вж. германското **ber* – мечка, славянското *бър-лога* – мечо леговище! Интересен паралел е самодийското **warkā* - мечка (ср. с иран. назв. на вълка) и ТМ **bark(an-a)* - мече. (АД-СТМП)

титла е разгледана за пръв път от проф. Т.Славова, която я открива в старобългарски преводи на “Хрониката на Георги Синкел” и нейните староруски преписи от XII – XVI в. и в староруските преписи на “Книга на дванадесетте малки пророци, с тълкуванията на Теодор Кирски”, “Книгата на пророк Йона” чийто първопроидход е свързан с Преславската книжовна школа, както и в руски препис на “Петокнижието” от XV в. Също в рашки препис на “Мъчението на Климент, папа Римски” от XIV в. Открива се и в “Изход” описващ преминаването на евреите през Червено море, в среднобълг. Григоровичевия, Захаринския, Лобковския паримейници²³. Навсякъде тя е точен аналог на болярин. (ТС-ВАРСБ,стр.41-52) Доц. Иван Т.Иванов, съвсем наскоро издигна версията, че досега обясняваното като има “даргамер” – пратинкът на кан Крум при византийците за сключване на мирен договор, всъщност е титла “*дарга-мир*”: “В месец септември 812 г. кан Крум (803 – 814 г.) праща делегация за мирни преговори в Константинопол за да бъде подновен мирният договор между България и Византия, сключен през 716 г. За тези преговори Теофан съобщава: “През тази година Крум, вождът на българите, повел отново преговори за мир чрез *Даруацѣрос* (т.е. чрез *даргамир*) с императора Михаил. Писал на императора и за решението си: „Ако не побързаш с мира, по твоя вина ще се отправя с войска срещу Месемврия. Императорът, като научил това, по внушение на лошите си съветници, не приел мира. Думата *даргамир* е неясна, но като правило повечето изследователи я приемат за антропоним, т.е. лично име на пратеника – Даргамер / Даргамир. В някои материали и учебници хипотетичното име Даргамер се преименува на Драгомир, в други на Добромир и се приписва на някакъв славянски болярин с такова име”.²⁴ Тази хипотеза е напълно логична и заслужава внимание, тъй като до нея стигат двама изследователи съвсем независими един от друг, и изказват взаимно потвърждаващи се изводи. Така вече съвсем ясно *дарга-мир* и *дрюгъ / дръгъ* са варианти на една и съща титла! Има ясен етимологичен паралел с иранската титла *даруг / даругех* – областен управител. Титлата е позната в Персия под формата *darougeh* – областен управител. По-късно е заимствана при монголите под формата *Darughachi* – областен управител, а област е съответно *darugha*. Еквивалентна е по значение на тюркското *баскак (basqaq)* – областен наместник, събирач на данъци. Подобна титла е съществувала в езика на усуните (асите или асианите²⁵) при които *Dalu* е една от висшите титли, носена от най-близките сродници на владетеля „кунми”. Анализът²⁶ на *далу (Dalu)* 大祿,大祿, показва че в епохата Хан се е произнасяла “*thās-rōk*”, което вероятно отразява титла звучала като *тхарок / дхарок*. Индоиран. корен е **d(h)aragh*, авест. *drag, drang*²⁷, парт. *draxs*, согд. *dryt (drāgtā)*, хот.сакс. *drajta, dārys*, ср.перс. *dranj*, белуджи *darəg*, вахан. *dyr*, шугнан. *der*, искашим. *dir*, осет. ирон. *daræg* (мн.ч. *dardžytæ*), дигор. *daræg* (мн.ч. *dargutæ*) – държа, ограничавам, (j = dž). В тох.(а) *trānk*, тох.(б) *trenk*, прототох. *trānk – държа, затварям. Вж. и перс. титла *kanarang*, засвидетелствана и при кушаните в Сурх Коталския надпис, като кара λ ра γ о (с λ вместо δ , съобр. $d > l$ прехода, т.е. *kara(n)drang*, в куш.бактр. *караво* – страна, покрайнина) която прозвонила от израза *kanār-drang* – държащ покрайнината, границата (*kanār* – бряг, покрайнина), управител на гранична област. (ВР,ДЭ-ЭСИЯ-2,стр.454-456),(ИС,К-ЭСВЯ,стр.167) Аналогично в куш.бактр. λ ра γ о, по-късна форма δ бра γ о, в пракритските документи от Ния (град в Таримския басейн) *dramga* – длъжностно лице. (ДЭ-ЭСИЯ-4,стр.288),(ДН-SST,стр.17) Бълг. вариант на титлата е бил *дръгъ, дрюгъ* и *дарга-мир / дръг-мир*, която е производна двусъставна. (*мир* се среща и при др. бълг. титла “*читко-* или *зитко-мир*” известна от инвентарния надпис от Мадара) и се свързва с иранското **mir / mray* – управител, господар, която е общоиранска титла с арамейски произход. Позната е като титла на хорезмийските, бухарските владетели от предислямския период *mr`y (mrāy)*, *mīr* и означава господин, господар (в протосемитски \**mar`*,

²³ Сборник с притчи (гр. *пароци́а*). Четиво от Стария завет, което се чете при богослужение главно през Велики пост. Сборник от такива четива се нарича Паримейник. Извън богослужението паримия, в гр. *пароци́а* означава пословица, поговорка.

²⁴ вж.: Иван Танев Иванов. ДАРГАМЕР (областен управител) - ЕДНА НОВОТКРИТА ПРАБЪЛГАРСКА ТИТЛА. Уеб-сайт: Страница за прабългарите. Език, произход, история и религия в статии, книги и музика.: <http://protobulgarians.com>

²⁵ едно от племената участвали в завладяването на Гръко-Бактрия (другите са тохари или юечжи/ручжи според кит. изв., и сакаравали (царски саки) или сай-ван (кит.).

²⁶ всички анализи на китайски йероглифни записи са правени по S. Starostin. Chinese characters. <http://starling.rinet.ru/cgi-bin/query.cgi?root=config&morpho=0&basename=\data\china\bigchina>

²⁷ тук трябва да поставим и бълг. дума *дранголник* – затвор. Според БЕР, думата е възникнала в Румъния, през Възраждането, в средите на българските хъшове, от румънското *dringăldău* – безделник, негодник. (БЕР-1,стр.421,437) Според основателното мнение на П.Голийски, което напълно подкрепям, по-вероятно е да имаме стара българска дума, производна на иранското *drang – силно държащ, ограничаващ, затварящ, с последващо окончание „-ол”. (ПГ-БКА,стр.54) От същия етимолг. порядък е и името *Дранг(ов)* – силно държащ.

сир. араб. *mārā* - господар, араб. *mar`*, *mur`* в южноараб. епиграфски текстове *mr`* – стопанин, съпруг. (ЭР-ЦГКЦА, стр.63) Т.Славова (цит.сч.) също я обяснява с перс. *dāroyā* – длъжностно лице управляващо окръг, но през алтайско посредничество – монг. даруга. Като второ мнение смята, че е възможно това да е буквален препис на гр. *δρουγγος* – войскови отряд, *δρουγγάριος* – командир на войскова част, впоследствие преосмислено при староруските преводи като болярин, аристократ. Но еквивалентът *дарга-мир* / *дръг-мир*, ясно показва че се касае за древнобългарска титла с ирански произход!

10. жупан (*ζουπάνους*) – древнобългарска и аварска титла (или по-вероятно древнобълг. титла от аварски произход²⁸), областен управител, в ст.бълг. *жунице* – област. Константин Багренородни (ГИБИ, т.5, стр.206.), казва за тази титла: „*Както казват, тези племена (хървати, сърби, захулмци, тервуноти, каналити, диотклейти и пагани) нямат архонти, а само старци жупани (ζουπάνους γερουτας), какъвто обичай имат и останалите славяни*”. При славяните, особено западните, титлата е заимствана от аварите. В рус.църк.слав. *жупанъ*, селище *Жупаново* в Новгородска губерния (от XV в.), ст.срб. *жупанъ*, сърб.хърв. *жупан* / *župan*, словен. *župan*, чеш. и словаш. *župan* – областен управител. В рум. *jurân* – жупан, господар, и алб. *zarana* – господарски дом, са ст.бълг. заемка. (БЦ-ИБЕ-2, стр.115), (АС-СНА, стр.177) П.Скок съобщава че думата *žura* – област, село, е разпространена освен в Сърбия, в Черна Гора, Херцеговина, Бока, Дубровник, Далмация. Той споменава мнението за аварски или др.бълг. произход на думата, но не изключва и собствено развитие, от славянски корен сроден със санскрит *gōra* – пазач, с др.гр. *γύλη* – колиба, или с гот. *gairi*, нем. *Gau* – село, селище, респ. да се е стигнало до появата на праслав. форма **gupanъ*, дала по-късното *жупан*, вероятно и под аварско въздействие. (PS-ERHSJ-3, стр.687-688) При осетинците се среща фамилиното име *Зупантæ* (Зупанови / Жупанови). (ЗГ-ОФЛИ, стр. 50) В ефталитски документ, договор написан на куш.бактр., от 558 г. (или 356 от кушано-сасанидската ера, по Николас Симс-Уйлямс) се споменава титлата *σωπανο*, със значение старейшина.²⁹ Титлата *чупан* (*čupan*) се среща при древните тюрки, и Махмуд Кашгари я определя като “старейшина на селище”. В китайски документ от Куча (VIII в.) е записана като (*chùbàn*) 處半 (в еп. Тан *chópān*), а в хотаносакски документ от същото време се среща като *čaurat*. Тюрк. “чупан” *čupan* / *čoban* – старейшина на селище, село, или неговия помощник, се обяснява като производно на думата *čup* – област, което от своя страна е заемка от кит. “чжоу” (*zhōu*) 州 (в еп. Тан *čəw* / *čiw*) – област, провинция. (ДТС, стр.156, 157, 151)³⁰ При българите, титлата жупан, се среща върху сребърната чаша на Сибин³¹ – ΖΟΥΠΑΝΟΣ ΜΕΓΑΣ (Сибин или Сивин – Велик жупан). Също “Димитър жупан” се споменава в надпис от X в., намерен в Северна Добруджа³². Освен „велик жупан” се срещат „жупан-таркан” (надгробен надпис на Охсун (или Шун)³³ от времето на Омуртаг), и “тортуна-пиле-жупан”

²⁸ в документ от Кремсмонстерското абатство от 777 г., баварският херцог Тасило III споменава, че граничната на абатството, аварска област се управлява от жупан (*ioupan*)

²⁹ Договорът е публикуван от Николас Симс Уйлямс, и е сключен между Тет – жупан (зупан) на Шабуран и Пий – жупан на Сурсаг.

³⁰ Alemany, Agustí (2009). "From Central Asia to the Balkans: the title *ču(b)-pān". In Allison, Christine; Joisten-Pruschke, Anke; Wendtland, Antje. *Daēnā to Dīn: Religion, Kultur und Sprache in der iranischen Welt*. pp. 3–12.

³¹ *Съби, Събан, Събен, Събел, Събин, Събо* са съвр. варианти. (ЙЗ-БИ, стр.303) При осетинците се среща като *Сабан, Саба, Сабек, Сабе*, а при чувашите – *Саван, Саванкка, Савансин, Савантай, Савантей, Савантер, Сивантей, Сивеней*, поради липсата на звук „б” в езика им. (ЗГ-ОФЛИ, стр.97), (ЧАЯ) Вероятна връзка с осет. *čəfsæn, fsæn*, ягноб. *spñzd*, пуш. *ospēna*, сарикол. *sipin*, искашим. *š`pun, shepon*, шугнан. *sepen*, язгулем. *spun*, йидга *rispin*, мундж. *yuspen*, в ст.инд. текстове *sāb*, санскрит и авест. *spana*, хорезм. *ispani*, согд. *span (āspan)* – желязо, плуг, острие, перс. *azb, sabz, sāb, sāwā* – меч, кюрд. *sowak*, гилян. *seb*, тох.(б) *spin* – остър, тох.(б) *aspal*, пушчу. *šabel* – острие и в същото време виждаме паралел между тох. *yepe* – нож, острие и пуш. *uēwē* – плуг, виждаме смислова връзка между тохарското и източноиран. понятия, оръжие-острие-желязо. (L-IAIL), (VS-ETD), (IED), (DA-DT-b) Абаев посочва вероятният преход *spana-safna*. (BA-C-1, стр.481) Интересен паралел е и чув. *šava* и осет. *cabag/cabagæ* – коса, уред за косене. (МФ-ЭСЧА-2, стр.79-80) Така че името Сабин е възможно да отразява това значение: желязо-острие-меч, респ. *сабя* (др.бълг. по произход дума).

³² този фрагментиран надпис е открит през 1950 г., в с. Мирча-вода (*Mircea Vodă* - Мирчо-воевода, това е старото бълг. село Ак-бунар или Бял кладенец в окръг Тулча) в Сев. Добруджа. Съхранява се в Букурещкия национален музей. Вещност имаме фрагмент от надпис върху каменен блок с кирилски букви. Според акад. Иван Гошев, въз основа на екстамапаж изпратен му от Букурещкия музей, се разчита следната фраза: „...**Ж**гъгры **ѣ**хъ...ъ л **Ѣ**то дз.у.н.а...ори Дъимитр **Ѣ** бѢ...жоупанъ...”. Надписът явно съобщава за нападение на угрите (унгарците-маджари) в 943 г. през управлението на цар Петър. В същата година 943, е документирано от източниците (хрониката на Арматол) унгарско нападение към Византия, като преди това нашествениците са опустошили България, твърде слаба и беззащитна, по време на безволевия и христолобив цар Петър. Тук откриваме интересната буква **ѣ**, която И.Гошев разчита като „ан”.

³³ др.бълг. име, фиксирано в гръцка транскрипция от IX в. – *Ουχουνοϋς*. *Суникс* – хон, савир, приел християнството, името е съобщено от Псевдо-Захарий. (ЛГ-СГ, стр.247) Съвр.осет. име *Охъаз, Охенгъз*. (ЗГ-ОФЛИ, стр.97) Ф.Юсти посочва парт. име *Ašna, Ašnas* и перс. *Хашън*. (FJ-IN, стр.43-44, 171) За Б.Симеонов то отразява тюрк. *sū* – войска. (БС-

(инвентарния надпис от Преслав). Тук може да се добави и “боила-жупан” от надписа върху таса (съд № 21) от съкровището от Наги Сент Миклош (Шинникулау Маре), въпреки че неговия български произход се поставя под съмнение.³⁴ БЕР посочва също така диал. (Панагюрище) *жуна*³⁵, *джуна* означаващо страна, област, махала, дума имаща отношение към титлата жупан. Според Баскаков, позовавайки се на Рамстедт, “тюркското” *župan* – провинциален чиновник, е било заето от китайското *zou-pan* – канцлер, секретар: 奏判 съвр.ф-ма *zòupàn*, еп. Хан *swāhphānh*, ран.ср.кит. *cōwphān*. (НБ-КЗТЯ-ТО) Но това не може да обясни българското значение *жуна* – област, *жупан* – висш аристократ, областен управител. Така че произходът е друг, етимологични паралели: В тох.(б) *уароу*, в тох.(а) *уре* – страна, родина, държава³⁶. Известна е и титлата *уроу-токо*, букв. „старейшина” от *уроу-токонта*, в мн.ч. – старейшините на страната или висшите аристократи. (SP-CT) Производно на *уре* / *уароу* е титлата *yabko*, или *yāpko*. В Куча³⁷ тази титла са я носили братята на царя и вероятно са управлявали големи области от страната. Предполага се че първоначално е означавала „цар”, владетел на страната. Под формата *yavuga*, е позната при кушаните и така са се наричали князете на отделните княжества образувани от юечжите (арси) след завладяването на Гръко-Бактрия. В кит. запис се среща като “сихоу” (xìhóu) 侯, като значението е княз / княжество, а възст. на произн.³⁸ в епохата Хан е „*xe-khu* / *xe-gwā*” или „(h)e-khu/(h)y-gwā”, и е максимално близко до кушанската титла *yavuga*, позната от монетите на Куджула Кадфиз³⁹. Титлата „ябгу” (*yabyu*) която се използва като първоначалното название на върховния владетел при древните тюрки, също има тохарски произход. Смесово аваро-българското „*жуна*” е твърде близко до тохарската форма⁴⁰ *уроу-токонта*, респ. старейшини, висши аристократи (тох. *уре* – страна, област > авар. (ž)уре + иран. *pan* = *župan*), а тюрк. *ябгу* се явява точен аналог на тох. *yabko*, или *yapko* – владетел, докато другата подобна титла “чупан” – селски първенец, старейшина има друг произход, вероятно смесен китайско-согдийски, тъй като “чжоу” провинция е от китайски, а “пан” е согд. форма на иранската титла “бан / бан” (*spān*) и сходството с *жупан* е чисто звуково и случайно. Аугусти Алемани смята че тюрк. “чупан” е директна заемка от китайското “чжоуму” (*zhōumù*) 州牧 (в еп. Вей-Тан *čəwtwək* / *čiwtwik*) – управител, пазител на провинция. Смятам че връзката на “пан” (от “чупан”) с иранското “бан” (господар, защитник, управител) е пределно ясна. Предвид хронологията на появата на двете титли “ябко” > “явуга” > “ябгу” > “жупан”, тохарска по произход, фиксирана още при кушаните във II – I в. пр.н.е. и согд.-тюрк.-кит. “чупан” – позната в епохата Тан (VII в.), не е възможно втората форма да е първоизточник на аваро-бълг. жупан.

11. *зера-таркан* – вид управител. Споменат в Надпис № 60 на кан Омуртаг (ζερα тарканος): „Канасубиги Омуртаг: *зера-тарканът* Негавон⁴¹ беше мой хранен човек. Като отиде

ПО, стр.188) В.Бешевлиев го свързва с авест. *axšaēna*, скит. *ašēiv*, ст.перс. *χšnas*, ср.перс. *axšain*, *xshēn*, согд. *xs`yn`k* (*axsānēk*), съвр.перс. *ixšīn*, *xasīn*, кюрд. *šīn*, *šīnī*, пуш. *šin*, *šna*, шугнан. *xʷīn*, язгулем. *šin*, сарикол. *xʷeyn*, *khoin*, йидга *akshin*, осет. *axsin* – със значения тъмен, сивосинкав, жълтеникав. В тох.(а) *āšna* – сив, син, тох.(б) *kentse* – ръждив. (DA-DT-b) В тох.(б) *eksinek*, хот.сакс. *aššānaka* – гълъб, посочена от В.Абаев като пряк осетино-тохарски изоглос, с осетинското *axinæg* – гълъб. (BA-CEI, стр.137-138) Но всъщност виждаме разширение на същия ирано-тохарски корен за сиво-син цвят, предвид оперението на гълъба, или древно иранско заемане в тох. Осетинското *axinæg* е производно на съответното *axsin* – сив, а гръцкото название на Черно море, „*Понт ексинос*” е директна скитска заемка. (BA-C-1, стр.220-221) Т.е. *Охиин* е др.бълг. аналог на слав. *Черньо*.

³⁴ вкл. и от проф. Рашо Рашев.

³⁵ Думата *жуна* – област се е използвала също в Сърбия. Там *Жуна* се среща и като топоним, няколко области носят това име, обитавани вкл. и от население с български произход.

³⁶ произходът на тох. дума е свързан с урарт. *ebani* – страна, поле, шумер. *bad* – почва, нива, акад. *apītu* – разорана нива, заета и в персийски *jaban* – страна, равнина, степ, дравид. *pāt(i)*, *pād* – поле, степ. Тохарите заемат тази дума по време на миграцията си през Загроса и Иранското плато.

³⁷ Тохарска държава в Таримския басейн.

³⁸ В интересуващата ни епоха (Хан), китайско 侯 е стара китайска титла със значение княз, аристократ, в др.кит. *g(h)ō*, еп. Хан, Тан *gwā/γwā*, ср.кит. *γ`w*, съвр.ф-ма *hóu*, а йероглифът 侯 – съвр.ф-ма *xi*, няма смислово значение, а само придава звук *xi*, *hsi*, *si*. Така че „си-хоу” в интересуващата ни епоха като съчетание от йероглифи е отразявало думата „*xe-khu* / *xe-gwā*” или „(h)e-khu / (h)y-gwā”, и е максимално близко до кушанската титла *yavuga*.

³⁹ KIJULA KASASA KUSHANA YAVUGASA DHARMATHIDASA (Куджула Кадфиз, благочестив владетел „явуга / ябгу” на кушаните). Надписът е на северноинд. диал. пали.

⁴⁰ Вероятно свързана с нея е и названието на държавата Юебан, създадена от “пленници” на Сюнну, т.е. покорено европейско население в района на ез.Балхаш. Кит. форма е Юебан (Yueban) 悅般, като възст. в еп. Хан е „*čwat-pān*”, „*čwet-pān*”, което твърде много напомня на „жупан”, респ.: „жупания” – област, провинция. Част от тези племена се появяват в Европа и се присъединяват към аварите около 498 г., Т.Симоката ги съоб. като *забен-дер(и)*, от пуш. *dderaey* – племе.

⁴¹ Среща се и като *Негавон*, *Негюн*, *Негован*. Аналогично е *Неугион* – аланско име, съвр.осет. имена *Наеуаг*, също се срещат *Нога*, *Ноги*. (ЗГ-ОФЛИ, стр.97) Ναῦακος, Ναύαρος – сарматски имена (Танаис). (FJ-IN, стр.227) Може да се

във войската, той се удави в река Тиса. Той беше от рода Кубиар”. Предполагам че **зера** означава някакво число, респ. броя войни които командва въпр. таркан, и е във връзка с осет. дигор. *aerzæ*, ирон. *aerdzæ*, *aerzæ*, пуш. *zær*, перс. *hazār*, белуджи *[h]əzar*, нурист. *azār* – 1000, от пр.иран. *hazahra*, др.инд. *sahasra*, авест. *hazaēra*, пехлеви *hazār*, хот.сакс. *ysāra*, *sāra*, согд. *z`r* (*zār*), сарматски *azār* – 1000, куш.бактр. *uazaroxto* – хилядник. В унг. *ezer* – 1000, според Абаев е заемка от аланското *azāra* – 1000, но не е изключена и много по-ранна др.инд.иран. заемка, в пр.угр.фин. **šasra* / **šarsa*, удмурт. *šurs*, *šurəs*, коми *šurs*, *šürsь*, хант. *šarəs*, *šarəs*, манси *šater*, *sāter* – 1000. От сармато-алански думата е усвоена и от кавказките народи, в кавк.авар. *azar*, лак. *āzar*, лезг. *agəzur*, табарсар. *āzur*, груз. (пшавски) *azāri* – 100. (ВА-С-1,стр.186-187) Интересен паралел е чув. *šer* – 100, стотня, военно-административна единица. (МФ-ЭСЧЯ-2,стр.111) Ако приемем че е от един произход с общотюркското *jüz*, се натъкваме на интересен резултат. В пр.тюрк. **jūr*; др.тюрк. *jüz*⁴² – сто, и в същото време, в останалите алтайски езици, в пр.монг. **džayu-n*, ср.монг. *dža'un*, халха-монг. *džūn*, бурят. *zū(n)*, калмик. *zūn*, дагур. *džau(n)*, ордос. (диалект на Вьтр. Монголия) *džau(n)*, в ТМ, ез. **hatā*, пр.япон. **muāmuā*, **təmuā*, съвр. япон. *mōmō* – сто, в тюрк. ез. в пр.тюрк. **jom*, др.тюрк. *jomγī*, тур. *jumuş*, сарбуйг. *jumut* – много, в голямо количество. Протоалтайската форма е **hatō* – сто. (S-AE),(UE) Що се отнася да “пратюркското” **jūr* – 100 то показва пряк паралел със самодийското (ненецко) *jur* – 100), и е възм. древно заемане.⁴³ (МФ-ЭСЧЯ-2,стр.111) В уралските езици, стотицата е староиранска заемка⁴⁴. Хот.сакс. или согд. форма, респ. *ysāra*, *sāra* и *zār* – 1000, е твърде сходна с чув., въпреки разликата в цифровата стойност (1000 / 100), предвид и кавказките паралели. др.бълг. форма **зера**, е също близка до хот.сакс., согд., пуш. и алано-сарматската *azāra*, респ. дигор. *aerzæ*, протосарматското (*a)zərə*. Вероятното значение е било хилядник.

12. **ич-боил / иш-боил** – вътрешен боил. Среща единствено у Константин Багренородни, в “За управление на империята”, под формата **Нτζβόκλια**. Свързва се с българския поход срещу сърбите през 924 г., ръководен от Κνήνος (книн), Ήμνήςκος (имник, точно миник), и Нτζβόκλια. Ск. Кедрин ги предава като Χαράκος и Μινικός, а продължителят на Г.Амартол ги предава като Καυχάνφ и Μινικφ, което показва че много по-вероятно става дума за **кавкан** и **миник** (вж. по-долу етим. им обяснени, а не за **книн** и **имник**. Обикновено “ичбоклия” (Нτζβόκλια) се приема от учените като сгрешено предаване на трудната за византийското ухо титла **ичригу-боил**. (ТС-ВАРСБ,стр.25-26) Предполагам, обаче че по-вероятно това е единственото до сега известно споменаване на друга др.бълг. титла, чиято етимология може да се изведе от в чув. *ăş*, волжко-бълг. надпис *isnā*, в тюрк.ез. **iç* / **eç* / **is* / *iş* – вътрешен, в монг. *içi-*, *içe-*, бурят. *eşe-*, *içih* – скрит в леговище, в ТМ-ез., евенк. *aşa* – подмишница, пазва. (МФ-ЭСЧЯ-1,стр.94), (ССТМЯ-1,стр.60),(S-AE) И вероятното и значение е “вътрешен боил”.

13. **ичригу(ичрегу)-боил, чързубил, чръзубил (чръзу-боил)** – висша българска аристократична титла, **чръга, чръгы, ичръгыя** – воин от императорската гвардия (публ. за пръв път от проф. Т.Славова). Първата титла е фиксирана с гръцки букви като **ητζιργον βοηλας**, в латин. в списъка на българските пратеници на VIII вселенски събор в Константинопол в 869-870 г.: *Stasis zercō boilas*, който се появява и в приписката на Чивидалското евангелието като *Zergo bula St(as)is*⁴⁵, и като *Petro cerbulae*, открито в писмо на папа Йоан VIII от 879 г., и в ст.бълг.

може да се изведе от осет. дигор. *naeueëg*, ирон. *nog* – нов, млад. (ИРС),(ДРС),(ВА-С-2,стр.174-175) Аналог на славянското име Новак.

⁴² тур., азърб., тюркм., салар., кумик. *jüz*, татар. *jöz*, узб., уйг. *juz*, хакас., шор., тув., тофл. *čüs*, киргиз. *džüz*, казах. *žüz*, карач.балк. *džüz*, *züz*, башкир. *jöd* – сто.

⁴³ Предполага се че в самодийските езици без селкуп. 100 е заето от др.тюрк. В ненец. *jur*, енец. *jū*, нганас. *jir* (варианти *gir*, *dir*), камас. *dčir*. (Колбышева Юлия Владимировна. СИСТЕМА ЧИСЛИТЕЛЬНЫХ НГАНАСАНСКОГО ЯЗЫКА В СОПОСТАВЛЕНИИ С СЕЛКУПСКИМ ЯЗЫКОМ. Автореферат-диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Томск - 2003, стр.14: <http://cheloveknauka.com/sistema-chislitelnih-nganasanskogo-yazyka-v-sopostavlennii-s-selkupskim-yazykom>) Според Блажек, Рона-Таш, Хелимский, Налольских: пр.сам. **jūr* – от пратюрк. (прабълг.) **jūr* (< тюрк. **jūr* > чув. *šer*, тат. *jüz* и т.н.). Налольских В. В. Реконструкция числительных и реконструкция систем счисления: уральские языки. Числа в системе культуры: Сб. статей / Сост. М. В. Ахметова. Москва: РГГУ, 2012; сс. 197-219. Но предвид изолираното положение на др.тюрк. 100 сред ост. алтайски ез., по-вероятен е обратният път на заемане, от самодийски към др.тюрк. Бореален паралел със семит. **ešer* / **asar* – десет.

⁴⁴ във фин. *sata*, ест. *sada*, саам. *čuoŋte*, *čjŋte*, мордов. *šado*, *šada*, мар. *šüdə*, *šüďö*, удм. *šu*, коми *šo*, хант. *sat*, *sot*, манси *šēt*, унг. *száz*, протоформа **šata* – 100. (UE)

⁴⁵ явно че става дума за един и същи човек, **(и)чрегу боил Стас**, изпълняващ дипломатически мисии свързани с приемането на България в християнската общност. В това отношение, напълно неоснователно е сравнението което прави проф.Т.Славова с името на шута на хунския вожд Блед – Зерко (*Zérkōn*), като посочва „българо-хунски” паралел. Оказва се че „зерко” е дума в ТМ езици и означава точно шут, в евенк. *džarga*, евен. *džargь*, нан. *džajgasi* – оскърбявам, дразня, надсмивам се, ругая, в монг. *zorgo* – своеволие, произвол, така че „зерко” е означавало точно шут,

вариант (най-точно предаваш оригиналното произн.) – *чръгоу быліа*. По времето на Крум⁴⁶ *ичригу-боила* командва десния фланг на войската, при Персиан е подчинен на *кавкана*, а при Борис⁴⁷ – оглавява дипломатията на държавата. Според В. Гюзелев, *ичригу-боила* е бил най-старши от вътрешните боили. А през X в., съдейки по надгробния надпис на “чръгубилия Мостич” тази институция е била на висока почит. (ЦС-ВАСБ, стр. 85-87) Бешевлиев посочва далечно сходство с хунската титла *ичреки*, хазарската *чавшигир* и караханидската *чагри-бек*. Онигасий, най-приближения на Атила, носил титлата *ичреки*, равняваща се на *майордом*. (ВБ-П, стр.51-52) Титлата *чагри* е фиксирана при хазарите под формата *чагатар* (по Леонтий Мровели) която има алтайско-иранска етимология и означава военен предводител. В.Бешевлиев открива в „Хрониката” на неизвестният продължител на Теофан, че титлата на Симеоновия *ичрегу-боил* Теодор, ясно е посочена и се превежда на гръцки като *οἰκειῖος* – домашен, вътрешен, близък (οικεῖος – близък, интимен). (ВБ-ПЕП, стр. 82) Почти всички посочени до сега етимологии на титлата се свързват с тюрк. *ičrāgi / ičrāki* – вътрешен, *ičrā* – вътре, макар че подобна титла не е позната от др.тюрк. източници, освен като прилаг. *ičkārülüg, ičrāk* – вътрешен, дворцов. (ТС-ВАРСБ, стр. 21), (ДТС, стр. 209) Може да се посочи и друга етимология, с ясен паралел с осет. ирон. *čegъre* – посредник, или подчинен, дигор. *kegъare* – посредник, водач, доверено лице, дигорската форма е заета в кабард. *kegrej*, абаз. *kagreya* – приятел, спътник. (ИРС), (ДРС), (ВА-С-1, стр. 592) В пехлеви и перс. *čakar*, согд. *čāyir*, хорезм. *jkur (džākīr)* – слуга, подчинен, при сарматите **Θιαγυρος** – лично име⁴⁸. Също в пехлеви *čagār* – втора жена, наложница (с по-нисък статус, подчинена), тадж. *čokar*, вахан. *čokār*, сарикол. *čokur* – слуга, служител, във вахан. слуга лично подчинен на владетеля, дардски (шина) *čākwīr* – юноша. (DMc-CPD, стр. 21), (ИС,К-ЭСВЯ, стр. 128) В тадж. *ičro* – изпълняващ. (DRT) Първоначално *ичрегу-боилът* е бил висш военен командир, а след това, дипломат, посредник, подчинен на кана, вероятно негов секретар или канцлер! Ст.българска форма е *чръгоу*, с „г” вместо „к” както е в осет. ирон. *čegъre*, согд. *čāyir*, а не с „к” както е перс. форма. В Средна Азия в предислямския период е широко разпространен института на „чакирите⁴⁹” – приближените на владеля. Титлата е била разпространена и сред тохарските държави Куча и Арси (Янци / Карашар). Там се среща под формата **цзиелу** (*jueli*) 爵離, в тох.(а) или (Янци⁵⁰) и **чжаохулу** (*zhaohuli*) 昭怙陸, в тох.(б) или (Куча⁵¹). Възстановката на първата форма в епохата Хан е съотв. “*ceuk-raj*”, “*cjauk-re*”, а на втората - “*čaw-gā-r(h)ə*” или **чакир / чагир**. (S-DChCh) Като пряко потвърждение, че института

и това няма никаква връзка с българската дворцова титла. Напълно недопустимо за пръв дипломат на държавата да е използван шута на владетеля. Близостта в звученето на двете думи е изцяло случайна и не е база за сравнение. (ССТМЯ-1,стр.252-253),(РМРС,стр.707) В това отношение е любопитно да посочим българ. разг. *джарам* – 1. викам, карам се, 2. гледам втречено, опулено, втрещено, зверя се, обяснено в БЕР като производно на жар – т.е. разгорявам се (БЕР-1,стр.357) Също гл. *джаря* – говоря празни приказки, глупости, говоря грубо, неразбрано (тази форма липсва в БЕР, но и днес се изп. като разговорна, жаргонна дума). Пределно ясно е, че произходът им е свързан не с жар, а с ТМ форми и имат др.българ. произход.

⁴⁶ Хамбарлийския надпис № 47 на кан Крум: „...направих моя брат, а стратегът Леон да бъде нему подчинен. От Бероя ...Дултроини е пръв за дясната страна *ичригу-боила Тук*, а стратегите Вардан и Яни нему подчинени...”. (Името **Тук** може да се свърже с др.българ. / ст.българ. **тъгъ** – сила, осет. ирон *тых*, дигор *tuxæ* – сила, мощ. Според В.Абаев осетинските форми произлизат от общоиранското **tak* – бързо движение, устремявам се, *tagъd* – бърз. Също в иронски *тыхип*, дигорски *toxip* – бия се, сражавам се, *tugъd* – война, борба, *tugъdon* – войн, виж и кимерийското име *Тугдам*, означаващо „силен войн” от **tugd* – войн и **ama* – силен. (ВА-С-3,стр.306,307,314)

⁴⁷ Според Бешевлиев, името му **Ворѣс, Ворісѣс, Вѣорѣс**, може да се сравни с иранските имена посочени от Абаев: **Ворѣс** (надпис от Горгнипия), **Ворастлос** (в надпис от Танаис, от *bor-asp* – риж кон), **Воракос (Burag)**, които се извеждат от осет. *byur/bor*, перс., гилян. *bur*, кюрд., пуш. *bor*, ягноб., белуджи *bewr* – жълт, червеникъв, риж, светъл. Аналогично перс. и сармато-аланското име **Воурѣс**, и перс. **Вѣорѣс**, могат да се свържат с осет. *byurxil / borxælae* – светлокос, блондин, *Byurxor / Borxuar* – бог на урожая, на житото. (FJ-IN,стр.70) Протоиран. форма е *baura*, в согд. *βwr*, в останалите иран. ез. **bor / bur* – рус, светъл, сламеножълта. (ВР,ДЭ-ЭСИЯ-2,стр.152) Съвр.осет.форма *Бура, Бураехъ, Быришка, Борси, Борыхъо*, а при чувашите *Барышка, Пурай, Пуряус*. (ЗГ-ОФЛИ,стр.91),(ЧАЯ) Според Абаев от същия корен е и името на рода Бората (*Byuratæ / Boratæ*) от „Нартския епос”. В преданието представителите му са богати, земеделци, т.е. богати на жито. (ВА-С-1,стр. 271, 273), (ВБ-ИЕП) Предполага се че Бората са олицетворение на по-старите, заварени от аланите сармати, преминали вече към уседнал начин на живот.

⁴⁸ вж и българ. име Джагар(ов).

⁴⁹ **Чакирите** са най-близките, “хранените люде” или “сътрапезниците” на средноазиатските согдийски владетели. Подобен ритуал за хранене при владетеля описва Ибн Фадлан във Вожка България: „Той първи започна, взе нож и отрязва парче, изяде го и после второ и трето. След това отдели един къс и го подаде на Саусан - пратеника, и когато той го пое, тутакси беше донесена малка масичка и сложена пред него. Такова е правилото, никой не протяга сам ръка към яденето, докато царят сам не му го предостави и му се донася маса”.

⁵⁰ „Хоу-Хан-шу”, гл. 47, „Шуицзин-шу” (Shuijingzhu) 水经注, гл.2

⁵¹ “Датан сиуюци” 大唐西域記 (Datang Xiyuji), гл. 1 (Пътешествие в Западните Региони през епохата на Великата империя Тан), съставена от будистките монаси Суанцзан (Xuanzang) 玄奘 и Бианци (Bianji) 辯機.

на “*чакирите*” е съществувал и при древните българи, се явява една нова древнобългарска титла, за първ път описана и коментирана от проф. Т. Славова. Тя е известна от “Житието на Иларион Велики”, запазено в чети-миней⁵² от XIV, XV и XVII в., под формите *ичръгыя* и *чръгы, чръга* – означаваща войник от императорската гвардия (на имп. Константин Велики, старобълг. превод на визант. титла кандидат). Т. Славова свързва *ичръгыя* с тюрк. *icrāgi / icrāki* – вътрешен, а *чръга* – с тюрк. *çerig* – войска, редица. (ТС-ВАРСБ, стр. 142-145) В случая обаче се наблюдава смислово съвпадение със средноазитските *чакири / чагири* – свитата на владетеля, личната му гвардия, неговите “хранени хора” и вероятно поради това, българския преводач е използвал тази дума за да преведе понятието “войник от императорската гвардия”. Цв. Степанов стига до твърде интересен извод, като посочва известния от надписа на кан Омуртаг, род Чакарар (Т̣̣акарарис)⁵³, и го свързва също с института на чакирите и т.нар. “чакар-брак” съществувал при иранците. Това е вид брак, при който след ранната смърт на съпруга, вдовицата се омъжва за неговия брат. Децата от покойния съпруг можели да имат право на наследство, единствено ако чичо им и втори баща ги осиновил. (ЦС-СБ, стр. 115-117) Предвид значението на “чакар/чагир” – слуга, дори роб, и в пехлеви *çagār* – втора жена, наложница, може да предполагаме, че “чакири” в бълг. *чръги*, са ставали и синовете на владетеля, родени от наложници. В инвентарният надпис от Мадара, е споменат и *ичригу-багаин*, отговарящ за 12 бр. ризници, което е и най-малкото число в случая, т.е. *ичригу-багаинът* е бил с по-нисш чин. (ВБ-ПЕП, стр.43) Също в инвентарен надпис от местността Бял бряг при Преслав, с гр. букви но на древнобълг. език, титлата *ичригу-боил* се среща в комбинация “*читко (или зитко)-ичрегу-боил*, който е отговарял за голям брой ризници и шлемове: “Зитко-ичригу-боила (има) *хумии кюпе* (вид ризници) 455, *тулии* (според В.Бешевлиев – шлемове) 540, *естрогин-кюпе* (също вид ризници) 427, *тулии* (шлемове) 854,...” (ВБ-ПЕП, стр.46) (б.а.: тълкуванието на надписа вж. прил. в края на стаията)

14. кавкан – втори след кана, съветник на кана. Титлата се среща в Маламировия надпис, в който се говори за строителната дейност на *кавкан* Исбул⁵⁴, в надпис на кан Крум се казва, че *кавкан* Иратаис (Иратис)⁵⁵ командвал лявото крило на армията и имал подчинени двама стратежи. В Персиановият надпис от Филипи е посочено, че *кавканът* заедно с *ичригу-боила* и *кана-боила-колобърът* са предвождали армията. В Сюлейманкьойския надпис е посочено, че *кавкан* Иратаис е сключил мирния договор с Вазантия. Титлата е била използвана и от аварите⁵⁶.

⁵² Миней (от гръцки μιναιος - месечен) е богослужебна книга, в която се съдържат житията на светците, които се празнуват през съответния месец.

⁵³ чакар-ар, вж. в чув. притежателен суфикс за 2 л. мн. ч. *-ār/-ēr*. В ТМ ез. с *-ār* се образуват родови названия, напр. *dūl* – слънце, юг, *Dūl-ār* – име на род от тунгуското племе солони. (ССТМЯ-1, стр. 221) К. Х. Менгес прие, че прабълг. родови имена отразяват този хипотетичен старинен тюркски колективен суфикс *-ar, -ār*. (ВБ-ПЕП, стр. 143) В. Стоянов посочва че суфиксът *-r* за мн.ч. се използвала в ТМ езици, а в тюрк. е преминал в *-lar/-ler*. (ВС-ЗБТС, стр. 7) Суфиксът за множественост *-ar* е познат и в германските (скандинавските) езици, *gotar* – готи. В иранските езици също съществува подобен суфикс за мн.ч. Добре е изразен в пушунски *-ār*, напр. *baɣdar* – чуқ, *baɣdār* – чуқове, *sɣar* – камък, *sɣār* – камъни. В осетински се е съхранил, само в понятията за родство, напр. *mad* – майка, *mad-al-tæ* – майки, *us* – съпруга, жена, *us-al-tæ* – съпруги, жени. Въшност този древен алански суфикс за мн.ч. е *-al(-ar)*, отговаря на авестийския *-āro*. Към него е добавен, по-късния сарматски суфикс *-ta, -tæ, -t*, в согдийски, който е от алтайски пр. Иначе в осетински *al* (по-древна ф-ма *ar*) се е съхранил като значение – всички. (ВМ-ОЭ-І-ІІІ, стр.308)

⁵⁴ Споменат в Надпис № 58 на кан Маламир: „Кана-субиги Маламир, от Бога владетел. Неговия стар боила, *кавкан Исбул*, направи този водоскок и го даде на владетеля. А владетеля даде на българите много ядене и пиене, а на боилите и багаините даде големи дарове. Нека Бог удостои от Бога владетеля да преживее заедно с *кавкан Исбул* много години”. Според Б.Симеонов името произлиза от тюрк. *iš / eš* – работа дело и алтайското *bul* – постигам, или от тюркските *is / es* – ум. (БС-ПО, стр.183) При чувашите се срещат имената *Ишпалай, Ишполат, Ишполта, Ишпулат, Ишпулта*. (ЧАЯ) Възм. обяснение, от чув. *āš* – ум и *palla, pallaš, pël, pelëš* – научавам, зная, запознавам се, т.е. да е с буден ум. (МФ-ЭСЧЯ-1, стр.88,383,419) Също може да се свърже с чув. *ëš* – дело, работа, и *pul, pol* – права, усъвършенствам, съществувам, съм, т.е. да е сръчен, умел, способен, както предполага Б.Симеонов. (МФ-ЭСЧЯ-1, стр.158-159,442)

⁵⁵ *Иратис*, или *Иратаис* – *кавкан* на кан Крум, загинал от византийска засада, защитавайки владетеля. При чувашите се среща името *Ирттаиш, Иртуиш, Иртух, Иртекен*. И двете имена са производни на корена **ирт*. В др.тюрк. *irdä, irtä* – търся, стремя се, *irtäš* – спор. (ДТС, стр.211,212) В монг. *erdem* – знание, образованост, ученост, *erdemtej, erdemten* – учен. (РМРС, стр.901) В чув. *ыра* – добър, превъзходен, ТМ ез., евенк. *erdemči* – сръчен, умел, знаещ, нан. *erdeme*, мандж. *erdemu* – способ, умение. Палеоазиатски нострат. паралел с праескимос. **irə* – око, праюпик. **irəku* – наблюдавам, гледам, инутик. *iri, iri* – око, *irimik* – мигам. (МФ-ЭСЧЯ-2, стр.474), (ССТМЯ-2, стр.463), (S-AE) В осет. *irtasæg* – проницателен, сега изследовател, учен. Според Абаев, *irtasæg* е производна на осет. *ird* – светъл, ясен, свеж, производно на др.иран. **idra* – светъл, ясен, свеж, но както се вижда е от друг, алтайски произход. (ВА-С-1, стр. 547) Сходно име Ирад (*Irād*) се открива в ср.перс. текстове, също и като сарматско име от Танаис – Ἰραιάδης. (FJ-IN, стр.141-142) Така че *Иратис* е означавало търсещ, проницателен, умен.

⁵⁶ Според франкския хронист Айнхард, аварския *капкан* „*carcanus*” Кайд, в 803 г., приема християнството, името Теодорус и признава васалитета на Карл Велики.

До сега няма единно мнение по въпроса за произхода на титлата. А.Делева-Гранберг предлага връзка с гл. *qar* – хващам, т.е. *qar-qan* / *qar-хан* – избран хан, избран владетел, за разлика от наследствения (както е била практиката при хазарите, да имта избран и наследствен владетел, управляващи съвместно). Т.Славова предлага връзка с тюрк. гл. *qav*– извършване на съвместно действие, *qavir* – събирам, *qaviš* – свързвам, т.е. съвладетел, съуправник. (ДТС,стр.420,436-437),(АС-ВАРСБ,стр.14-15) Ф.Алтхайм изхождайки от тюрк. ез., я интерпретира като хан на хановите, като се опира на согд. *kāvakān*⁵⁷ – царски, аналогично с шахин-шах, шах на шаховете. Но кавканът е с по-нисък ранг от владетеля, така че подобна интерпретация е несъстоятелна. Според друга версия думата произлиза от тюрк. **karu* – врата, т.е. вратар. Възможно етимологично обяснение намираме в хот.сакс. *kavi*, санскрит *kavi*, пр.инд.иран. *kauh*, авест. *kaxvarda* – мъдрец, санскрит *kavī* – предвиждам, планирам, санскрит *kavīh* – ясновидец, мъдрец⁵⁸, авест. *kavi* – поет, певец идва името на една от първите митични династии на Арияшайна. (L-IAIL) В древността поетите и певците на древни сказания са носители на родовата памет и мъдростта. Индоиранското **kavi*, в смисъл на мъдрец добре обяснява *кавкан* – съветник на кана, аналогично на *везира*⁵⁹ при персийските шахове.

15. **калубар, колобър, кълоубър** – жрец, среща се като **κουλουβρος, колоброс, колоброн, колабра** (в аварски **Вооколабра, колобра, вуюколобра**). Теофилакт Симоката (История) дава следното определение на аварската титла: „Бооколабра⁶⁰ (**Вооколабра**) – ако пък някой иска да узнае съвсем точното значение на думата, веднага ще преведа името на гръцки език; като превърнем езика на скитите в благородния гръцки език, ще получим превода „маг”, сиреч жрец...”. В.Томашек я свързва с османотур. *qolaghuz*, севернотюрк. диалектни форми *qolabur, qolobur* – водач. (ВБ-П,стр.52) Думата е двусъставна: **калу+бър**. Първата част **калу**, може да свържем със скитски *kalana* – магьосник, шаман, осет. *kælæn* – вълшебство, магия, заето в ингуш. *kele* – магия, в санскрит *kalyāna*, пракрит *kallāna*, пр.инд.иран. *kali* – чуден, прекрасен, от едни произход със скитско-сарматското *kalana* – магьосник, шаман. Според Абаев явно е резултат на наслагване с алтайското, чув. *kēle* – моля се, желая, *kēlē* – молитва, обред, богослужение, което показва недвусмислена връзка с *kala* – говоря, разказвам, съветвам, което е сродно с пр.монг. *kelen* – език, *kele* – говоря, бурят. *xelen* – език, *xele* – говоря, в ТМ ез. *xele* – говоря, разказвам, мандж. *χyла, χola* – призовавам, евенк. *kēlē* – моля се. (ВА-С-1,стр.577-578), (L-IAIL), (МФ-ЭСЧЯ-1,стр.215) Но по-вероятно се касае за ностратическо родство⁶¹. Втората част **бър**, може да свържем с дигор. *burku* – сборище на вещици и магьосници (явно в един поранен етап, е означавало събрание на жреци, съотв. *bur* – жрец, маг). За Абаев произходът е неясен. (ВА-С-1,стр.273) В перс. *parī-sāy, parī-dār*, кашмир. *pīr*, хинди-урду *bīr* – магьосник, др.иран. **parika*, авест. *pairika*, согд. *pr'uk (pārīk)*, пехлеви *parīg*, пуш. *peryanā* – магьосница. (DDSA),(ИС,К-ЭСВЯ,стр.267) Сред нуристанците и памирските таджики “пери” се наричат митични същества, демони със свръхестествени свойства. В кумански откриваме *burav* – гадател, предсказващ бъдещето. (ПРС) В дравид. ез. *barū* – жрец, предсказател⁶². (ВИ-ПП) Като най-древна аналогия може да посочим шумер. *bur, burur* – жрец.⁶³ Т.Славова посочва интересната връзка с монг. *xolo-xaradag* – ясновидец и също монг. *бър, бърh* – опитен, изкусен, жрец, в якут. *бър* – жертвоприношение, в пра-ТМ **pirugē-*, мандж. *firu* – молитва, заклинание. (S-AE) В някои части на Монголия и Тибет са се срещали *холобыри*, или *холовыри* – жреци, шамани, които извършвали обреди срещу градушки и бури. (ТС-ВАРСБ,стр.68-69) Като цяло

⁵⁷ В Бухара в периода V – VII в. се използва титлата *xwb k'w (xwāb kāw)* със значение „владетел цар” като *k'w* се явява аналог на широко използваната, арамейска по произход титла *mlk' (malki)* цар (в протосемитски **malik*, акад. (асирийски) *malku, maliku*, евр. *mālāk*, араб. *malk, malik*). (ЭР-ЦГКЦА,стр.63)

⁵⁸ от санскрит > в тох.(б) *kavvi, kavvintes* – поет, мъдрец, индоевроп. паралел с лид. *kaveś*, фриг. *κοίης* – жрец, *kavar* – свято място, др.гр. *κοης* – жрец. (DA-DT-b), (ВГ-ТТЕ, стр. 152)

⁵⁹ В пехлеви *wizar* – съветник, тълковател, *wizīr* – решение, *wizīdār* – проникателен. В англ. *wize*, нем. *weis*, хол. *wijs*, дат., швед. *wise*, исл. *vitur* – мъдър, англ. *wizard* – съветник, магьосник.

⁶⁰ Т. Симоката посочва титлата **бо-колобър**, съществувала и при аварите. (ФС-И) Аварското понятие се оказва израз-бинлингва, съставен от две различни по произход думи с еднаво значение. В бурят. *boo* – шаман, жрец, *booxun* – шаман, *booxen* – шаманка. Протоалт. **bōgē*, тюрк. **bōgū*, монг. **bogda*, ТМ **bugu-ča*, япон. **bēnkām* – свят човек или вълшебник, маг. (S-AE) Така че **бо-колобър** означава жрец.

⁶¹ В. Стоянов посочва, че алт. *kēl* – говоря, е проява на древен тохаро-алтайски контакт, от тох. **klaw* – говоря, обявявам, слава. Също в герм.ез., готски *hōlōn*, ст.англ. *hōl*, исл. *hól*, норв. *hōla*, ст.вис.нем. *huolen* – клевета, измама, самохвалство, ст.гр. *kēlēō* – обаяние, чар, лат. *calumnia* – измама, ирл. *clúmhillte*, слав. *хyла* – клевета.

⁶² Вероятна връзка с древния ностратичен корен **bar-* говоря неразбрано, респ. казвам заклинание, съотв. бълг. *бърборя*, в осет. *bær-bær* – празни приказки, е аналогичен израз, на бълг. *бър-бър, бърa-бърa*. В санскрит *bravī*, *bravīti, bruvanti, brava / bruva* – говоря. (L-IAIL)

⁶³ този както и др. шумерски примери са от он-лайн речника: <http://psd.museum.upenn.edu/epsd/nepsd-frame.html>

произходът на думата е с много древен, най-вероятно алтайски, с ранно заимстване у скити и сармати. Титлата “колобър” е известна и в следните варианти: *ичригу-колобър*, позната от надгробен надпис на кан Омуртаг. Предвид значението на чръгоу (ичригу) – домашен, вътрешен, близък подчинен, посредник, вероятно *ичригу-колобърът* е бил личния жрец на владетеля. Друга форма е *багатур-боил-колобър* – навярно е жреческа степен свързана с армията, жрец-войн. Позната от Надпис № 69 на кан Маламир: „Канасубиги Маламир: Чепа⁶⁴, *багатур-боила-колобър* беше мой хранен човек. Той се разболя и умря вътре.” Също *кана-боила-колобър* – не е запазено определение на тази висша длъжност. В Персиановият надпис от Филипи обаче е посочено, че той заедно с кавхана и ичиргу-боила е предвождал армията, или както виждаме става дума за висша жреческа степен в армията: „На многото българи, от бога архонтът Персиан изпрати кавкан Исбул, като му даде войски и ичиргу-боила и *кана-боила-колобъра*. И кавканът срещу смоляните...”

16. калу-таркан – титла, вид таркан. Титлата *καλουτερκάνος* е спомената от Теофановия продължител (и в “Хрониката” на Георги Армато), като лица придружили Георги Сурсувул, когато отишъл да води преговори за сватбата на цар Петър с дъщерята на имп. Христофор – Мария. (ГИБИ-5, стр.136) Въпр. *калу-таркан* е носил името Симеон. Като вероятно тюркско обяснение се посочва *külü(g)* – славен, или с началното *кълоу* в титлата колобър. (ТС-ВАРСБ, стр.81-83) Вероятно⁶⁵ има паралел отново с *kələ / kaelæn* – моля се, говоря и ще е или жречески сан, или функция свързана с език, говорене, респ. свързана с преговори, или означава почтен, славен. В тох.(б) *kalyw, klāwi*, в тох.(а) *klyu* – почетен, славен, от изходното **klaw* – говоря, обявявам, славя. (DA-DT-b) Аналогично в чув. *kala* – говоря. Очевидно от тохарски произлизат и неясните титли в хот.сакс. *kālā*, и езика на Крорайна (Лулан) *kāla* – княз, принц (славен, възхваляван, почетен). (АД-ЛКРТ, стр.109) В хот.сакс. *kala* – отличен, превъзходен, прекрасен, се обяснява като дума с неясен произход, вероятна заемка от др.инд. *kalyá* – здрав, хубав, прекрасен⁶⁶. (ДЭ-ЭСИЯ-4, стр.189) По-вероятно в хот.сакс. е тохарско наследство.

17. кан, кана-субиги, кане-субиги – върховен владетел, (ΚΑΝΑ ΣΥΒΙΓΙ / ΚΑΝΕ ΣΥΒΙΓΙ) на езическа България. Официалната титла на българските владетели е засвидетелствана в надписите на владетелите Омуртаг и Маламир, под формите: *кана συβιγηη, кане συβιγηη*, вкл. и под формата с частично използване на латински букви *CANE SYBHΓI* (от медальон на Омуртаг). В “Хамбарлийския надпис” (от с.Хамбарлии, дн. Маломирово, Хасковско) на кан Крум се среща по-различната, полугръцка форма на изписване “*архон уби(н)ги*” (ΑΡΧΟΝ ΥΒΗΝΓΗ) (ἄρχων ὑβηνηη), (буквата *Υ,υ* “ипсилон” в среднов. гр. до 1030 г., предава звуците “у / ю”, в сввр.гр. – “й”). При Персиан се използва само гръцката формула “*ΕΚ ΘΕΟΥ ΑΡΧΟΝ*” – от бога архонт”, т.е. “от бога владетел”. В миналото титлата “кана” погрешно се представяше като “хан-ювиги”, според мнението на Томашек, който я интерпретира като *κανασ υβιγηη*, и в “канас” вижда гърцизираната форма на тюрк. *qan* – хан, а в “ювиги / ювиги” – др.тюрк., куман. *öweghü, öwghü, övägü, övgü* – велик, прославен. (ТС-ВАРСБ, стр. 210-214) Но според В. Бешевлиев, прабълг. *кана* е с неясен произход, не може да се свързва с тюрк. *хан*, и допълва, че не може да бъде обяснено от гл. точка на тюркските из. (ЦБ-ВАСБ, стр. 80) Въпреки своята погрешност и несъстоятелност, тълкуването “хан” е пуснало дълбоки корени в българската общественост и продължава упорито да се използва в названията на улици и днес⁶⁷.

а). кан, кана, кане – първата част на древнобългарската владетелска титла. Традиционно се свързва с тюркското *хан*. Но под формата “кунмо” тази титла е използвана при усуните или асианите още във II – I в.пр.н.е., по данни на китайските хроники “Ши-цзи” и “Хан-шу” / “Хоу Хан-шу”. Кунмо (*kün-mó*) 昆莫, е сввр. произношение, в епохата Хан съчетанието от тези два йероглифа се е произнасяло “*kwân-mâk*” което дава основание на Ю.Зуев да смята че китайският

⁶⁴ Б.Симеонов го свързва с тюркското *sep/seri* – ляв, респ.левак. (БС-ПО, стр.186) Вероятна връзка с осетинското *čarr/čarra* – готов, снаряжен, в исправност, дало *čapar* – охрана, защитник, сввр.полицай. (ВА-С-1, стр.330), (ИРС) В пушунски *čarāwul* – пазач, сега озн. и полицай. Т.е. да бъде готов, на щрек. Виж също българското име *Чебул*, фиксирано в турските регистри от XV в. (ВС-КПАБ, стр.287) Имената *Чъбо, Чъунти*, се срещат и при осетинците. (ЗГ-ОФЛИ, стр. 101) При чувашите - *Читай Чинак Чинер Чинна*. (ЧАЯ)

⁶⁵ Възможен е и друг алтайски произход, в ТМ, улч. *kali*, нан. *koli*, чжурчж., мандж. *kʷooli, kʷuoli* - закон, др.монг. *xauli*, монг. *xuulʷ*, бурят. *xuuli*, якут. *kuolu* – закон, заето от китайски *guilìè 規列* (еп. Хан *kjwerhat*, ранносредн.кит. *kwelhet* – правило, образец, порядък. (ССТМЯ-1, стр. 366) Или *калу-таркан* израз-биллингва означаващ съдия (?) което смятам за много малко вероятно като решение.

⁶⁶ вж. слав. *каля-вам, за-кален* – здрав, с повишена устойчивост. Интересен древен паралел е шумер. *kalag, kalla* – силен, здрав.

⁶⁷ напр. авторът на тази статия живее на ул. “Хан Аспарух” !?

„тюркската теория за произхода на прабългарите“ се извежда от тюркските *sü-baši, sü-bägi, sü-beki*, със значение „хан-бег, предводител на войската“, *sü*⁷⁶ - войска. Само че традиционната формула с която се превежда българската владетелска титла „от бога поставен владетел“ (**ЕК ΘΕΟΥ ΑΡΧΟΝ**) е напълно различна от „предводител на войската“! Така че в съчетанието „биги“, предвид и усунския паралел, трябва да видим в санскрит *bhaga*, общоиран. *baga, парт. *bāy*, согд. *b'γ (bāy)*, скито-сарматски *baga*, куш.бактр. *baγa, baγə* – бог, господар, щастие, добра съдба, в ср.перс. *bgy (bāgi)*, куш.бактр. *bagi, bagia* - божествен. (ВТ,ДЭ-ЭСИЯ-2, стр. 48-49) Словосъчетанието „су-биги“ може да се обясни с индоиранската представка „*su-* / *hu*⁷⁷“, която поставена пред съществително, подчертава съответното качество, напр.: санскрит *su-kśatra*, авест. *hu-xšathra* – благороден (от добър род, по-точно с произход от кшатрийте – военната аристокрация), санскрит *su-dānu*, авест. *hu-dānu* – добре държаш се, с добри обноски, санскрит *su-sravas*, ср.перс. *hu-sraw* – прочут, прославен (с добра слава), санскрит *su-kratu*, авест. *hu-xratu* – с голяма (добра) власт, санскрит *su-apas*, авест. *huuāpah, huu-aspa* – с добри коне. (L-IAIL) В осет. дигор. *siau* – хубав, добър, в пуш. *sse, šhā* – добър, хубав са запазили първоначалната индоиранска форма, без преход „*-c-x*“. (ЗГ-ОФЛИ, стр. 15-17) В пушунски се срещат и двете форми, напр.: *šhā-īstah* или *khā-īstah, šh`kulaey* или *kh`kulaey* – добре изглеждаща, красива. (DDSA) Така българското „су-биги“ означава като бог, хубав, подобен на бог, с божествен произход. Имаме ясна индо-иранска конструкция подчертаваща качеството. Според Цветелин Степанов, който пръв предложи индо-иранския произход на бълг. владетелска титла, „**кана-субиги**“, е означавало, „сътс щаслива съдба, честит, блажен, богопомазан“, респ. „от бога владетел“, от др.инд. (ведическо) *su-bhaga*, авест. *hu-baga* – хубава съдба, удача, тъй като *bhaga / бага* освен бог означава и щастие, добро. (ЦС-ВАСБ, стр.49), (ЦС-СБ, стр. 170-172), (ВР,ДЭ-ЭСИЯ-2, стр. 49-50) В случая напълно подкрепям неговото мнение с пояснението за тази индо-иранска граматична конструкция, която съвсем ясно означава „от божествен произход“ или „като бог, подобен на бог“. Титлата „кана-субиги“ под варианта „**кани-зауци**“⁷⁸ е била позната и на аварите. Особено интересна е по-ранната формулировка от Хамбарлийския надпис на кан Крум - (A)PΧON YBHNGH. В.Бешевлиев го транскрибира като **архонт субиги**, като приема че каменоделецът е издълбал надписа много небрежно. (ВБ-ПЕП,стр.36) Затова вероятно и началното Σ, или не е добре запазано, или е изпуснато. Обаче от самия надпис е напълно ясно че между ...PΧON и Y..., няма празно място, т.е. буква Σ не е имало. Предполагам че в случая израза (A)PΧON YBHNGH, може да се разгледа като изафетна конструкция (A)PΧON – Y BHNGH, а BHNGH, или е грешен запис на BHNGH, с излишна буква N, или е сбъркан запис, с размяна местоположенията на буквите N и Γ (BHNGH), на дума сходна със согд. *bāgānik*, кушано-бактр. *bagano* – божествен. (ВР,ДЭ-ЭСИЯ-2,стр.51) Изафетните конструкции са типични предимно за зап.иран. ез. и представляват изрази от прилаг. и същ. им. свързани със съюз наречен „изафет“.⁷⁹ Първата дума винаги е съществително, а втората пояснова нейно свойство, и

⁷⁶ смята се за китайска заемка от кит. 戍, съвр.ф-ма *shù*, др.кит. *śwó*, кл.старокит. *śú* – охраняващ границата, граничен гарнизон. (АД-ЛКРТ,стр.73) Аналогично от тюркските форми, в среднов. тур. *subaşı* – командващ армия, предводител, главатар, чагат. *subaşı* – началник на охраната (полицията) > в рум. *subaşa* – предводител (куманско наследство ?), и в среднов. рус. *цубашь* – началник на полицията (Афан. Никитин). (МФ-ЭСРЯ-4, стр. 482)

⁷⁷ Аналогично по значение е тох.(а) *si*, тох.(б) *soy* – харесван, добър.

⁷⁸ Съобщена е от Псевдо-Айнхард в „Аналите на Франкското кралство“. За годината 811 се казва че: ... „Също в Аахен (столицата) бяха очаквани велможите от Панония: **канизауци** господарят на аварите, и тудуна, и другите първи [хора], и вождовете на славяните, обитаващи около Дунав. Те както им беше заповядано от предводителите [на нашите] войски, намиращи се в Панония, дойдоха при господаря“... (...fuerunt etiam Aquis adventum eius expectantes, qui de Pannonia venerunt, canizauci princeps Avarum et tudun et alii primores ac duces Sclavorum circa Danubium habitantium, qui a ducibus coriarum, quae in Pannoniam missae fuerunt, ad praesentiam principis iussi venerunt.)

Става дума за първенците на разгромената от Карл Велики Аварска държава, които идват на поклонение във неговата столица Аахен, като представители на победен народ. Виждаме че господарят на аварите е носил титла **кани-зауци**, а *тудунът* е един от най-близките му приближени. Така че интерпретацията на Е.Хелимски който вади цитата от съдържанието на текста, и вижда в **кани-зауци** просто посланик, пратеник, или съчинителството на Дюла Немец, който интерпретира титлата като „шаман-посланик“ са изцяло неверни. (ЕХ-ТМЯКАК) Титлата е аналог на българското **кана-субиги**. Вероятно означава „кан добър хубав като бог“, с подобна конструкция от пушунски *sse* – добър, хубав, и сармато-аланското **хуца, худо**, осет. *хувъаби* – бог, а *хисаи* – главен, господар, в ст.бълг. (от древнобълг.) **хозя** – господар, авест. *xvaithia*, пуш. (худо / худай) *xwday* – бог, господар. Абаев не приема връзката между осетинското и другите ирански аналози на господар. (ВА-С-4,стр.197) Така че можа да посочим в тох.(б) *касе, касет* – управление, ръководство, господство. (DA-DT-b) Такова е значението на **кани-зауци**, аналогично и идентично с **кана-субиги**.

⁷⁹ Самата перс. дума *ežāfe* (изафет) идва от араб. *idāfa* – присъединяване. Изразите са от вида *mazār-e sharīf* – където *mazār* е гробница, *sharīf* – свят, а „-e“ (в ср.перс. -i, тадж. -u, дари и съвр.перс. -e), е свързващата буква, изафета, т.е. името на гр.Мазар-и Шериф в Афганистан озн. „святата гробница“, аналогично *Pul-i Kumri (Pul-e Kumri)* гр. Пул-и Хумри в Афганистан, означава долина на смъртта, самата дума *pul* озн. мост, но това название „долина на смъртта“ е

е прилагателно или местоимени, напр. *xāne(h)-ye tan* – моят дом. Така че “архон-у биги”, или “архон-у бигни” вероятно е озн. “божествения архонт” или “от бога владетеля”.

18. канартикеин, канартикен (Κανάρτικεῖνος), канартикин или кана-ер-текин, кана-ертх-ткин, багатур-ертх-ткин – престолонаследник, титлата се споменава от Константин Багренородни в съчинението му „За церемониите във византийския двор”, във връзка със запитването на логотета към българските пратеници: „Как са **канартикеинът**, боилар-тарканът, синовете на поставения от бога владетел на България и останалите му чеда?”. (ГИБИ-5, стр.222.) Т.Славова обръща внимание на няколко надписа върху печати, които съдържат друг вариант на титлата - **багатур-кана-ертх-ткин**. Подобна титла е позната и при савирите, **ерттегин** е сина на савирския владетел Алп-Илтивар. В 682 г. е изпратен от баща си (Алп-Илтивар) в Армения като посланик. **Ер-Тегин** е владеел земята Хурсан, разположена недалече от прохода Чул (Дербент), на брега на Каспийско море (Минорский). (КА-ИГЦ) Първата част на титлата безспорно е свързана с **кана** – владетел. За втората част, **тикин**, се прави аналогия с тюркската титла **текин / тегин**. Позната е при савирите, Ат Табари съобщава **сувар-тегин** като титла на командващ на наемна хазарска войска, разположена в гр. Самара намиращ се до столицата на Халифата – Багдат. (АГ-3Х) За пръв път тази титла се появява с ефталитите, върху монети с надпис на “брахми” като *tigina* и с гръцки букви (кушано-бактрйско писмо) ΣΡΙ ΤΑΚΙΝΟ, ΒΑΥΟ (*šri takino šayo* – велик такин, шах). В хот.сакс. *digyina*, в ср.перс. текст “Махр-намаг” се срещат формите *ṭqyn, ṭkyn*, в орхонските надписи *tgit*, в Карабалгасунския надпис, със согдийски букви *tykyn*, в “Раджатарангини”⁸⁰ на Калхана (санскрит) *thakkana*, в монг. *čigin* и *Od-čigin*. (ХБ-Х) В кит. 直勤 съвр.ф-ма *zhíqín*, в епохите Вей-Тан *d(h)ikghin*. Титлата се е използвала и от принцовете в династията Тоба-Вей. (АД-ЛКРТ, стр.193) При древните тюрки *tegin* е титла носена от младшите членове на владетелския дом. (ДТС, стр.547) При огузите престолонаследникът се наричал *yanal-tekin*⁸¹. (ВБ-П, стр.45) Произходът на титлата, е неясен. Произходът на титлата е неясен. Предложени са различни, но не особено убедително решения⁸². Предполагам че **текин** е алтайска дума, древна индоиранска заемка. Трябва да търсим връзка с престолонаследник, потомък. В монг. и др.тюрк. *taγaj* – вуйчо, карач.балк. *tukʷum* – род, *tugʷan* – роден, киргиз. *tukum* – семе, в останалите тюркски езици **tugan* – родственици⁸³, в ТМ-ез., евенк., негид. *tuγen, taj*, солон. *tugeni*, удег. *tuehe* – братовчеди, ороц. *tua* – чичо. (ССТМЯ-2, стр.205,151) К.Менгес посочва думата *taγana* – дъщеря в сойонския (тувинския) език, като заемка с неизвестен произход⁸⁴. Възможно е тези понятия ако не са продукт на собствен алтайски ностратически корен **tuγ-* потомци, родственици, да са прадревна иранска заемка, от *toχm / tuγm*⁸⁵ – семе, в осет. ирон. *tug* дигор. *tog* – кръв, пряко развитие от общоиранското *toχm*. (ВА-С-3, стр.310) При хетите *tuhkanti*, означавало „дете, първороден син”, престолонаследник.

свързано с избиването на целия английски корпус, който през XIX в. прави опит да колонизира Афганистан. По-вероятно топонимът отразява по-старо друго значение, перс., пуш. *pul* – мост и в перс. *xumr, xumar*, кюрд. *xumri* – червенокафяв, *xumari* – тъмен, ягноб. *komir* – червен, т.е. “кафяв мост” (или може би “кървав мост”, свързано с тези събития?).

⁸⁰ ранносредновековна историческа хроника от Кашмир.

⁸¹ в кит. се предава като **ажо (аже) 阿熱** съвр. ф-ма *āré, ārē*, клас.ст.кит. *ājnet*, еп. Хан *ājnat*, еп.Вей-Тан *ājnet* и отразява тюрк. титла **инал** в др.тюрк. *ināl*. (ДТС, стр.209) Така се е титулвал владетеля на киргизите. Това се потвърждава от Рашид ад Дин, който съобщава „титлата на всеки един от техните господари (на киргизите), въпреки че имат различни имена, е **инал**”. През XVII в. Абул Гази съобщава че „киргизите наричат своя владетел **инал**, тази дума означава при тях, това което при монголите означава каан, а при таджиките – падишах”. Самата дума **инал** озн. младши родственик, в тюрк.ез. **ini* – младшия брат, в ТМ **tana(n)* – младши брат, девер, племенник, младши сродник, средн.кор. *āñā* – младши сродник, япон. *ani* – страши брат. (ССТМЯ-1, стр.315), (S-AE) При древните българи такава титла е непозната.

⁸² Според Х. Бейли има ирански произход. Той предлага две решения: **а). текин – герой, храбрец:** от иран. **takina*, в пехлеви *tg, *tag, *tak, takik, tagīg* – смел, дързък, буен, в хет. *takkehal* – герой. Аналогично в авест. *taxma*, пехлеви *taxm*, хорезм., согд. *tūk*, кашмир. *ṭoku* – смел, вахан. *dajak* – герой, храбрец, осет. ирон. *tuχγyn*, дигор. *tuxgin* – силен, *tuχ / tuχe*, ст.българ. *тъгъ* – сила. (ВА-С-3, стр. 344-346) **б). текин – голям княз:** Ед.Пулейбланк свързва **текин / тегин** с иран. *tu-, tō-* голям, хубав, добър, и втората част с иран. *kai*, авест. *kavi*, хот.сакс. *kai*, (мн.ч. *kā*) – владетел, княз, цар. **в). текин – китайска заемка:** Според Баскаков, и Räsänen (1969) е заемка от кит. 太子 – съвр.ф-ма “таици” (*tāiji*), в клас.ст.кит. *thāiscā*, еп. Хан *thāiscā* – наследник на трона. (НБ-КЗТЯ-ТО)

⁸³ може да посочим българ. дума **тукани** – родственици, кръвни роднини. Г.Занетов също съобщава че в Бесарабия и във Варна, гагаузите наричали съседите си българи с името „**тукани**”. Т.Балкански съобщава че румънското население нарича българите във Влахия със същото име „**тукани**”. Райко Сефтерски посочва паралел с чув. **тавън-тукан** с най-общо значение на „родни братя и сестри”. (МФ-ЭСЧЯ-2, стр.183)

⁸⁴ К. Menges. The Turkic languages and peoples: an introduction to Turkic studies. Weisbaden, 1968, стр.65

⁸⁵ в язгулем. *tuxm*, кюрд. *toxim*, пуш. *tuxm*, талиш. *tūm*, перс. *toxm*, шугнан. *tūgm*, гилиян. *tuxm*, язгулемс. *toxm*, сарикол. *tegm* – семе, потомство. (VS-ETD)

(ИКФ-Х,стр.68) В дард. езици *ikkā* – господар, принц, най-големия син на владетеля. (DDSA) В санскрит *toko* – потомство, *takman*, авест. *taohman*, кховар. *tseq, dagan* – деца, потомци, *dag* – момче. (VS-ETD) Така че *текин* означава кръвен потомък, наследник на рода. Титлата се появява за пръв път при прамонголо-тунгусомандж. народ **туба** и е от алтайски произход. Що се отнася за другата форма или смислов аналог, Т.Славова обръща внимание на няколко надписа от два печата изработени в 9 екземпляра (толкова са известни до сега), датирани от Х в. Първият от тях е открит в Истанбул в началото на ХХ в., и местонахождението му днес е неизвестно. В.Бешевлиев го интерпретира като „Господи, помагай на твоя раб Йоан багатур кан Ирхитюенски”. Прилагателното *Ирхитюенски* той смята за местно или родово име, вероятно наследник на прабългарско по произход име *Ирхитюн*. Вторият е открит в 50-те год. на ХХ в. във Варна и днес се пази в РИМ гр.Русе (под №584). Надписите са на гръцки език: „Господи помагай на твоя раб Йоан, багатур и **кана ирхитхин(о)**”. Ив.Йорданов който разчита печата, приема и втора версия, че по-точната транскрипция е **кана ирхтин(о)**. На гръцки те изглеждат съотв.: **кана ирхитхино** и **кана ирхтин(о)**. В по-късна публикация Ив.Йорданов променя транскрипцията си на **кана ирхитхино**. Съвсем ясно е че става дума за титла, а не за родово име. През 1984 г. при разкопките в Равна са открит няколко частично запазени печати, със същия надпис, но отнасящ се за Михаил. През 1996 г. близо до Смядово е открит пети екземпляр на печата на Михаил и наскоро отново в Равна са открити още два печата на Михаил. Не остава съмнение че Йоан и Михаил са синовете на цар Симеон, които през 928-30 г., оспорват престола на брат си Петър. Сравнявайки разл. варианти на печата на Михаил, Ив.Йорданов, го интерпретира като: „Господи помагай на своя раб Михаил, кана багатур кана ирхитхин(о)”, съотв.: **кана ирхитхинос**. Според Т.Славова, титлата трябва да се интерпретира чрез тюрк. *ir* – рано, утре, утрешен, съотв. в монг. и ТМ ез. *er- / erte* – рано, утре, утрешен⁸⁶, в монг. *ireedūj* – бъдещ, *irex*, чув. *irt / ert* – протича, преминава, вкл. и за време, в ТМ ез. *er / eri* – време, срок, т.е. бъдещ и **тикин** > **ткхтхин(ос)**, т.е. бъдещ наследник на кана, аналог на др.тюрк. **текин**, срещащо се и във формата **ткин**. Така би могло да се обясни и формата записана от Константин Багренородни **канартикеин** > **кана-ир(т)-тикен**, като принц, бъдещ кан. Може би и ер-тегин е означавало същото ? (ТС-ВАРСБ, стр.266-271), (РМРС,стр.720), (МФ-ЭРЧЯ-1,стр.172), (ССТМЯ-2,стр.463-464) Тази интерпретация е възможна, предвид монг. и ТМ податка, а тюрк. *ir* означава по-сткоро, ясен, слънчев, а не бъдещ като абстр. понятие (вж. съотв.бел.под лин.). Сричката **иртх**, (**иртхи**), най-вероятно отразява монг. *ireedūj* – бъдещ и неговия чувашки аналог *irt / ert* – протича (за време) **иртхх(и) тхин(ос)**, а тхин както предлага проф. Славова е форма на думата *текин* > *ткин*, като във формите *ṭqun, ṭkun*. Вероятната оригинална форма на титлата е **кана-иртхи -тхин** (или **ткин**) и означава „принца бъдещ кан”.

19. книн (Κνήνον) – неясна дворцова титла, съобщена сред най-близките служители на цар Петър I, изброени от Теофановия продължител, като лица придружили Георги Сурсувул (сурсу-боила Георги), когато отишъл да води преговори за сватбата на цар Петър с императорската дъщеря Мария. (ГИБИ-5, стр.136) Паралели с тох.(б) *kāuuiñe* – покана, осет. ирон. *хонуп*, дигор. *хонип* – поканвам гости, в кховар. *kanan, kanavos* – празненство, пир. Възможна етимология на др.бълг. титла *книн*, е някакъв вид церемониалмайстор, майордом, от *каня, поканвам*. Аналогично в чув. *čēñi* – призив, покана, думата е с неизяснена етимология⁸⁷. (МФ-ЭСЧЯ-2,стр.412) В БЕР думата *каня* – покана, призив, се приравнява с *каня, заканвам се*, и *каня се* – смятам да направя нещо, като последното под формата *kaniti (se), kanim*, се среща в сръбските говори в Косово. П. Скок търси връзка с руското *конать* – измъчвам, душа, полск. *konas*, чеш. *konati* – умирам, свършвам, от *конец* – край, но с променен смисъл (което е твърде

⁸⁶ В алтайските езици откриваме общоалт. корен *ere~*i* – утро, ясно, слънчево време. В тюрк. езици *ēr* – утро, ясно време, слънчевият склон на планината, в др.тюрк. *ir*~*er* – утрино слънце, *er-kenin, erte* – рано сутрин, *ir* – южния, слънчев склон на планината, (ст.уйг.), тур. *er, erte*, татар. *irtä*, узбек. *erta*, тув., казах., ног., каракалп., тув., ойрат. *erte*, азърб., кумик. *ertä*, башкир. *irtä* – рано сутрин, уйг. *ä(r)tä*, хакас. *irte*, чув. *ir, ujar* – утро, в монг. *erte, erte(n)*, ср. монг. *erte, erde, ärtä, irtä*, халха-монг. *ert(en)*, бурят., ордос. *erte*, калмик. *ertэ, дагур. erte, erde, erete* – рано, рано сутрин, ясно време, в ТМ ез., в евенк., мандж., нан. *эрдэ* – рано сутрин и съотв. **erün/erin* – време (като абстрактно понятие), кор. *irī* – ранен, рано. (S-AE),(МФ-ЭСЧЯ-1,стр.169-170),(ВЕ-ЭСЧЯ,стр.280) Интересен паралел откриваме в осет. *ird* – ясен, ярък, светъл, ясен ден, ясно небе, *irdæ/aerdæ* – сутрешен вятър. (ИРС),(ДРС) Във вахан. *yir, ir* – слънце, производно на авест. *ayar* – ден, или на дард. *aru*, в кховар. *yor* – слънце. (ИС,К-ЭСВЯ,стр.426),(ТП-ВЯ,стр.300-301) Аналогично в чув. *ujar* – ясен, ведър (за време). Абаев посочва др.индоар. **idhra/vidhra*, др.инд.о *idra/vidra*, парачи *ira*, пашаи *ir* – светло, ясно небе, в хинди *aruñ*, др.индоар. *aruña* – слънце, от същият произход е славянското *яркий* – светъл. (ВА-С-1,стр.547-548) И така имаме древно ностратично понятие **ir/δ* – ден, слънце, и не може да се приеме версията за значението бъдещ, тъй като връзката е със слънце, ясен.

⁸⁷ В алтайските езици Старостин посочва изходното *kin, ТМ *xiunda* – ела, покана, в тюрк. ез. *kenyeş* – съвет, събрание, с уралски паралел в ненец. *kanya*, унг. *hijom*, маторски *kagnamъ* – каня, призовавам. (S-AE)

странно). (PS-ERHSJ-2, стр.34-35) БЕР посочва връзка с лат. *conor* – мъча се, опитвам се, или със ст.инд. *cānah* – удовлетворение, удоволствие. (БЕР-2, стр.211-212) Така че славянският произход на каня, поканвам е нереален и очевидно думата е от др.бълг. произход, отразен и в съотв. титла.

20. копан – титла (**κοπανος**), **коупъ** – старобългарска дума означаваща тълпа, много, повече. Спомената в Надпис № 59 на кан Омуртаг.⁸⁸ Една интересна дума. Според Б.Симеонов, значението на титлата е отговарящ за стадата, и е стара заемка от иран. ез. или тохарски, от *gou*, *kou* – крава, едър рогат добитък. Други предлагат връзка с тюрк. *qaban* – диво прасе, глиган, търсейки втор. зн. храбрец, здравеняк. (ТС-ВАРСБ, стр.100-103) Предлагам съвсем друг произход, на тази титла. В осет. се среща като *gupparej*, *kipeu*, *guri*, със същото значение – група, хора, племе и е заета от западнокавказките ез., в абхаз. *a-g^wəp*, абаз. *g^wəp*, убих., адиг. *k^wəp*, кабард. *g^wəp*, *kup*, лезг. *karal* – отряд, група⁸⁹. Като ст.бълг. заемка е заета в рум., *cupie* – тълпа. (БЦ-ИБЕ-2, стр.67) В унг. *cupie* означава тълпа, а в селкуп. *kup* означава народ. В ТМ, улч., орок., ороц. *хирала*, удег. *ufal*, *ufalahi* – всички, нан. *хорã*, *хир(а)*, *хорала*, улч. *хора(а)*, мандж. *хифан* – група, общност, в монг. *kupp*, *kuppu*, *kuppte*, *gubi* / *kupi*, *köbči(n)* / *gubčín*, в древнотюркски *qor* – цялостен, в пълен обем, в тюрк.ез., др.тюрк., киргиз., хакас., якут., казах., тюркм., шор., ойрат. *kör*, тувин. **körej*, узб. *kür*, татар. *kür*, карач.балк. *köb* – много, много хора. В корейски *kör* – двама, *кор-на*, ст.япон. *kirara*, съвр. япон. *kūwae* – увеличавам. (ССТМЯ-1, стр.478), (СС-АППЯЯ), (S-AE), (VS-ETD) Титлата е от урало-алтайски произход. Думата *куп* – съвкупност от предмети, нещо натрупано, група, тълпа, е бореална, ностратическа (в дравид.ез. **kup* – натрупвам, събирам) и общославянска, с ясни балтийски паралели⁹⁰. **Копанът** е ръководел някакъв отряд, предвид и осет. паралели, не е ясно при българите това кавказка заемка ли е, или както е по-вероятно – алтайска по произход дума.

21. крон (**κρόνος**) – тази титла е посочена от Теофановия продължител, сред лицата придружили Георги Сурсувул, при преговорите за сватбата на цар Петър с императорската дъщеря Мария. (ГИБИ-5, стр.136) До сега не е давано еднозначно обяснение за значението и. Б.Симеонов я свързва с монг. *хорон* – военен лагер, войскови отряд⁹¹, а Т.Славова предлага аналогия с осет. *kaeron*, согд. *kerān*, съвр.перс. *kanār*,

⁸⁸ „Канасубиги Омуртаг: *Копанът* Корсис беше мой хранен човек. Като отиде във войската, удави се в река Днепър. Той беше от рода Чакарар”. Името Корсис е от ирански пр. Интересно е че е написано с начално „О” **Ωкорсѣс**. Според Б.Симеонов предлага връзка с чув. *хоръзъ*, уйг. *kurč* – стомана, здрав, остър. (БС-ПО, стр.185) В.Бешевлиев предлага етимологично обяснение, изхождайки от осетински, от *kars* – сърдит, гневен, разярен, напрегнат, строг, производно на авест. *kərəza* – гневен. Във вахан. *karəyas* – скарване, сбиване. (ИС,К-ЭСВЯ, стр.206) В надпис от Боспорското царство е отбелязано сармато-аланските имена **Карзеис** (*Karzeis*) и **Карса** (*Karsa*), **Карзбацос** (*Karzaos*), а **Карсац** (*Karsac*) е скитско име, все аналогични на *Корсис*. (FJ-IN, стр.158) Според Абаев, вероятно произлиза от глагола *karz* / *kaerzyn*, *kaerzun* – режа, кастря, съдирам, но смятам че връзката с *kars* / *kərəza* – гневен е логична. От същият произход, със значение зъл, гневен, е името на легендарния Герсиваз (**Karsēvaz**), отрицателен герой, олицетворение на злото, брат на Афрасиаб, от ирански епос „Шах-наме” на Фирдоуси. (ВА-С-1, стр.572-573), (ВБ-ИЕП) Вж. българското **карес** – отмъщение. А за началното „о” участващо в изписването на много др.бълг. имена, може да предположим че е сходно с осетинското *a* – кратка форма на показателното местоимение *aj* / *ajæ* – този, тази, това.

⁸⁹ тибетски паралел *kob* – всички, кит. 合, съвр.ф-ма *hé*, др.кит и ср.кит. *gəp* – заедно.

⁹⁰ В бълг., рус., сърбохърв. *купа* – нещо натрупано, също в сърбохърв. *куп* (*kup*), словен. *kup*, чеш. *kupa*, полск. *kupa* – тълпа, много хора, респ. в сръб. *скупштина* – събрание, горнолуж., долнолуж. *kupa* – хълм. В лит. *kaupas* – куп, грамада, *kaupiti* – натрупвам, *kuopa* – хълм, но и тълпа, ст.вис.нем. *houf*, съвр.нем. *Haufen* – купчина, хълм, тълпа, група, норв. *hoper*, дат. *hober*, англ. *heap* – купчина. Даже П. Скок обяснява албанското самоназвание *Shqipëri* / *Shqipëria* > *Šiptar* от *shqipë* < **s(e)m-kupo* – клан, група. (БЕР-3, стр.137-139), (PS-ERHSJ-2, стр.236-237), (МФ-ЭСРЯ-2, стр.418-419) Един интересен пример за наличието на този ностратически и бореален корен със сходно развитие както при древните българи, така и при славяните.

⁹¹ един вид аналог на ст.руск. *хоронъви* – ескадрони, укр. (казашкото) *хорунжий* – нисш военен чин, знаменосец, от пол. *choragiew* – знаме, хоругва. (МФ-ЭСРЯ-4, стр.268-269) Слав. дума хоръгва, хоругва – знаме е с общослав. представяне, което предполага аварски произход, от същото *хоронг* – военен лагер, отряд, вж. и аварското (във франкско предаване) *хринг* – палисадно укрепление – *хоронг*. Но думата **хоръгъвы**, **хоръгъве**, **хоръгва**, **хоругва** – 1. слава, величие, 2. знаме с изображение на светец, **уругва**, **уругвица** – диал.ф-ми, сватбенно знаме, е с ясно значение – знаме. Изходната ст.бълг. форма е **хоръгва** (Супр.сбор. X в.), а формата с *у*, която се употребява днес, е заемка от рус.ез. Думата е общослав.а и няма изяснена етимология. Фасмер смята че праслав. **xorōgŭve* е заимствано през ст.тюрк., с начално „x” от монг. *orunŋo*, *orunŋa*, калмикски *orŋo* – знаме, знак, в езика на монголците от Вътр.Монголия *geger*, *her* – знаме, флаг на войскава част. (АР-МГВМ, стр.77,81) В др.тюрк. *urunŋu* – знаме, титла, *urunŋut* – предводител. (ДТС, стр.615-616) Произходът е свързан най-вече с ТМ *urgin* – форма, образец, *urge* – рисувана книжна кукла, чучело, атрибут на шаман използван при ритуал, *xergen*, *xergine* – черта, изображение, знаци,

авест. *karana*, пехлеви *karān*, *kanār* – граница, предел, бряг, т.е. *крон* – граничен началник⁹². (ТС-ВАРСБ, стр.109-110), (DMc-CPD, стр.49) Предполагам, че титлата има съвсем друг произход, и означава вид чашник, като правя аналогия със ст.бълг. *крондиръ*, *кондеръ* – кана от изпечена глина, приличаща на стомна, ритуална кана използвана при свадбената церемония, в диалектна форма – *кондел*. Унг. *kondér* – кана е заемка от ст.бълг. *кондеръ*, *крондиръ* – кана. (БЦ-ИБЕ-2, стр.167) Твърдението застъпено в БЕР, че *крондир* е новогръцка заемка – *кронтѝ*, е невярно, предвид заемката в унгарски, която няма как да стане от новогръцки, а е станала през старобългарски. (СМ-ПРОД, стр.221), (БЕР-3, стр.19) Етимологични паралели: В хот.сакс. *kuñd*, *xāndr*, тох.(б) *kuntisāke*, *kunti* – малки съдове, бъклица. (DA-DT-b) Във вахан. *kəndor* – съдинки, малки съдове, в пуш. *kandal*, *kandol* – чаша, искашим. *kəndok* – стомна, йидга *kunduk* – дървена чаша, сарикол. *kandur* – глинен съд за събиране пепелта от огнището, кховар. *kunduk* – чаша за мляко, др.инд. *kunda* – съд, паница, хинди-урду *kund* – глинен съд, *kanderā* – стомна за вода, ср.перс. *kandu* – глинен съд за зърно, дигор. *kəod* – мярка за течности. В основата на всички тези понятия стои др.инд.иран. **kand* – дълбая, (ИС,К-ЭСВЯ, стр.217), (ВА-С-1, стр.651,647,636) Или в основата на др.бълг. *крондер*, *кондер* стои същата семантична закономерност произлизаща от **kand* – нещо издълбано, съд. Интересен паралел се открива с Дагестан. В района на село Балхар в Дагестан⁹³, се изработват специфични керамични съдове, кана за вода, наречена „*куннари*” аналогични на българските крондири! При българите *крондирът* има важно ритуално значение свързано със сватбената церемония, ето защо и съвсем неслучайно *кронът* е сред пратениците уговарящи бъдещата сватба на цар Петър!

22. маготин (μαγοτίνος) – древнобългарска титла. Спомената е през 927 г. при изброяване на българското посолство в Константинопол, водено от Георги Сурсувул за сватбата на Петър I с византийската принцеса Мария, от Теофановия продължител. (ГИБИ-5, стр. 136) Въпросът за произхода и` е твърде заплетен. Според И.И.Срезневский, думата е от старославянски произход, в рус.църк.слав. *могутный*, *могутник*, *могутель*, *могутецъ*, *могутство* – превод на гр. *δυνάστης*, или неточно предаване на гр. *megistanos* (*μεγιστάνοι*) – нотабили, големци, букв. „големи хора”. Според учени тюрколози (Баскаков, Рашони, у нас Б.Симеонов⁹⁴) думата е от тюрк. произход и поризлиза от *mäg / maγ*⁹⁵ – възхвала, слава (Рашони) или от *möngü* – вечен (А. Зайончковский), или от *bögü* – силен, герой (С. Е. Малов) В чув. *muxta*, тур. *maktal*, татар. *maktanu*, кумик. *maxtan*, казах. *maktan* – прославен. От др.тюрк. *maγ* > др.монг. *maγta*, халха-монг. бурят. *magta*, калмик. *maktə*, ордос. *magta* – слава, възхвалявам, дагур. *maktāl* – награда, а от якут. *maxtaj*, *maxtan* – славя, прославям > в ТМ ез. **makta* – слава, хваля, т.е. думата се разпространява от др.тюрк. към останалите алтайски ез. (ССТМЯ-1, стр.523) В кор. *myeong-ye*, яп. *meiyo* – чест, слава. Така че едното становище е за алтайски, тюркски произход на титлата, със значение “славен, знатен”. Т.Славова изказва съмнителната хипотеза, че маготина е бил отговорник за обоза и извежда думата от тюрк. *boγa / moγa* – бик, и **tin* – ремък, юзда, юлар, оглавник. (ТС-ВАРСБ, стр. 110-112) Смятам че също може да се търси връзка с тох.(б) *toko*, *tokom*, в тох.(а) *mokä* – голям, старши, стар, *mokats*⁹⁶ – силен, респ. думата означава и старейшина, аристократ, големец (и вероятно е заето в др.тюрк. *maγ*). Известна е и тилата *уроу-токо*, букв. „старейшина” от е *уроу-токонта* (мн.ч.), – старейшините на страната, или висшите аристократи. Д.Адамс превежда израза като „сенатори”. В пехлеви *mahist*, пуш. *makh* – славен, известен, издигнат. (DMc-CPD, стр.53) Маготинът е бил висш аристократ, царедворец. В перс.

картина върху дърво или плат, също знак на достойнство или сан, дало производното *xergei* – писар, тук са монг. *orunγgo*, *orunγga*, *oruga*, *orγó*, *geger*, *her*, др.тюрк. *urunγu* – знак, знаме. (ССТМЯ-2, стр.284,482) Заето и в китайски, 旗 съвр.ф-ма *qí*, др.- и клас.ст. кит. *gǎ*, среднов.кит. *gu* – войсково знаме, знаме на манджурските полкове, от времето на манджурските династии. **Връзката и със значението слава, достойнство, сан, показва че именно тук трябва да търсим изходната етимология!**

⁹² т.е. би трябвало да е аналог на иран. **kanardrang / kanarang*.

⁹³ намира се в Акушинский район, в Южен Дагестан, населението принадлежи кам народността лакци. Един от центровете на керамичното изкуство в Дагестан, като според народните традиции, то е изцяло дело на жени. Името Балхар показва, че най-вероятно селището е основано от древни българи, в първите векове от н.е.

⁹⁴ Същият автор посочва и абсолютно несериозните паралели, в якут. *mogotoy* – белка, др.тюрк. *magha* – змия. (ЦС-ВАСБ, стр.94)

⁹⁵ Старостин посочва протоалтайска форма **miąga* – слава, похвала, в монг. **magta* – възхвалявам, ТМ **m(ia)g*, в евенк. *migd*, орох. *magui* – баене на шаман, камлане, др.кор. **magar*, **mār*, съвр.кор. *māl* – реч, япон. **mawəs*, ст.япон. *maus*, съвр.японски *mōs* – вежлива реч. (S-AE) Но като тюрк. паралел дава *baγatur / bāiir* (което си е индоевроп. заемка, иран./тохар.), а не др.тюрк. *mag / maγ*, което показва че става дума за различни корени, що се отнася до ТМ форми, те са от друг произход, в евенк. *migdi* – шум, шумене, или баенето на шамана е свързано с неразбираем говор, мърморене, в мандж. *maqa* – говоря глупости. (ССТМЯ-1, стр.535,522) В монг. *mēx* – лъжа, измама. (РМРС, стр.738)

⁹⁶ в надпис от Боспорското царство, фигурира аналогичното аланското име **Моккоу** (*Мокк*) – силен, голям. В българските македонски диалекти, *мок* – сила, мощ, *Могоши* – е българско име от XVI в. (BC-КПАБ, стр.266)

toghees – помощник. (DDSA) В славянският превод на “Хрониката” на Георги Амартол, вместо *маготин* се използва формата **клогатин**. (ТС-ВАРСБ, стр. 110) Най-вероятно е резултат на объркване между *калу-таркан* и *маготин*, тъй като и двете лица участват в преговорите за сватбата на българския цар Пертър. Другото възм. обяснение е др.бълг. **кълоу / калу**, което участва и в др. бълт. титли, е използвано като синоним – славя, възхвалявам. (ТС-ВАРСБ, стр. 110-112) Що се отнася до окончанието **-тин**, то това е някакъв вид суфикс. Напр. в среднов. монг. ез. (писм. монг. ез.) суфикса *-tan / -ten* образуват група съществителни обединени от общо качество напр. *albatan* – поданици, от *alba* – данък, но в някои случаи въпр. суфикс се използва и за същ.им. в ед.ч., напр. *amitan* – живо същество, животно, от *amin* – живот. (НП-ГПМЯ, стр.104) Така че *маго-тин*, *клога-тин* – славен, могъщ, знатен, аристократи.

23. миник – (Μῆνικος) титла с неясно зн. Повечето автори приравняват *миник* с *имник* (първ сред конярите). Вероятно това са различни понятия. През 924 г. българска войска, предвождана от *миник* и *кавкан*, налага българската власт в Сърбия (вж. обясненията на *имник* и *ич-боил*). Така че ако *миник* е военоначалническа титла, не е логично да е *имник*. Аналог. в осет. *min* – 1000, т.е., *миник* – хилядник. Абаев посочва че тюркската форма **min* е разпространена в Западен Кавказ, т.е. в осет.и абхазо-адигските езици, докато иранската форма *ærzæ* (произв. на др.иран. **hazarha*) е разпространена в Източен Кавказ, в нахско-дагестанските езици. В осет. сармато-аланското *ærzæ* (протосарматски *(a)zəzə*, сарматски *azār* – 1000) се използва само в епоса, със значение много, в голямо количество. (ВА-С-2,стр.119) Мога да посоча две обяснения: **а) миник – хилядник:** Думата е с древноалтайски първопроизход, праалтайски **min̄γa~o/u*⁹⁷ в др.монг. **min̄γan*, монг. *m̄janga, m̄jangan*, халха-монг., бурят. *tangan*, калмик. *minḡn*, дагур. *miange(n)*, монгур. *min̄xən* – хиляда. В др.тюрк., тур. *bin*, чув. *pin*, узбек., уйгур., балкар., кирг., салар., кумик. *min̄y*, казах. *m̄in̄y*, татар., башкир. *ten̄y*, хакас., шор., якут., тувин., ойрат. *min̄y*, тюркм. *m̄in̄y*, азерб. *min* – 1000. (S-AE),(PMPC,стр.531) В ТМ-ез., евенк., негид., улч., орок., орооч., удег., мандж. *min̄γan*, нан. *min̄γa*, чжурчж. *ming-kān* – 1000. (ССТМЯ-1,стр.537) **б) миник – пратеник, преговарящ, дипломат:** Думата е от иран. пр. В осет. ирон./дигор. *min̄ævar* – 1. посредник, пратеник, преговарящ, делегат, лице което преговаря по време на война, за сключване на примирие, 2. сват. Думата е известна в согд. *m̄in̄āwar* (*m̄yn̄ ʽbr*) – упълномощен, представител, човек с авторитет, пехлеви *mauān̄jīg* – пратеник⁹⁸, посредник, от др.иран. *man̄ya-bār* – букв. притежаващ власт, носетел на власт, в др.инд. *māna* – уважение, почит, хот.сакс. *man* – уважавам, почитам. (ВА-С-2,стр.121-122),(DMc-CPD,стр.55) Оказва се че подобна дума има и в ТМ ез., евенк., негид., орок., орооч., улч. *man̄γa*, евен. *man̄γandž* – посредник, пратеник, съдия, сват. Също в евенк. *māni* – почит, уважение, якут. *man̄ylā*, бурят. *maanal* – почитам, уважавам. (ССТМЯ-1,стр.530, 528) В случая има или прадревна индоиран. или сакска заемка в алт. ез., или заимстване на подобна дума от съседните тохари, в тох. (а) *māškit*, тох. (б) *māīcuške*, пратохар. **māīšu* – принц. Д.Адамс го свързва с лит. *meīkas* – малък, санскрит *mankū* – колеблив, което е твърде странна етимология. (DA-DT-b) По-вероятно отразява хот.сакс. *man* (*man̄y*) – уважавам, почитам. Така че *миник* вероятно е късен частично славянизирани вариант на сходното сарматско (осет.) понятие и вероятно се е отнасяло за представител на владетеля, дипломат посредник, който заедно с кавкана е изпратен да наложат властта над бунтовната Сърбия.

24. олг-таркан – (ολγου тарκανος) древнобългарска титла, управител на област. Споменава се в Надпис № 48 от с.Наръш на цар Симеон: „В година 6412 (904) от Сътворението на света, индиктион 7, граница между българите и ромеите при, от Бога владетеля на българите Симеон, *олгу*⁹⁹-*таркана* Теодор и комита Дристръ¹⁰⁰”. Според привържениците на тюркския произход на прабългарите, **олгу** е тюркска дума със значение велик, голям, в пр.алт. **ulu*, др.тюрк. *uluγ*¹⁰¹ - голям, общомонг. **olon*, калмик. *ol̄n*, боан. *olon̄y*, дагур. *walan* – много

⁹⁷ твърде вероятно праалт.ф-ма е свързана с кит. 萬, съвр.ф-ма *wàn*, в клас.ст.кит. *manh* – 10 000, но заета като 1000. По-късно навлиза директно от средн.кит. (еп. Тан) в др.тюрк. като *ban* – 10 000, от ср.кит. ф-ма *mwān*. (ДТС, стр. 81)

⁹⁸ пехлевийската дума е произв. на *mauān* – среда, средно положение, откъдето посредник.

⁹⁹ Според проф. Пл. Павлов, вероятно е звучало като **олг-таркан**, а **олгу** е в падежна форма, съдейки по надписа: „Епи Симеон(у) архон(т)у, олг(у) тракан(у) Теодор(у), комит(у) Дристр(у)”.

¹⁰⁰ В осетински откриваме идентичното име *Дрис*, *Дирис*, а при чувашите - *Дорыш*. (ЗГ-ОФЛИ,стр.93),(ЧАЯ) В хот.сакс. *dr̄stra* – богат, *dr̄srā* – да завоювам с чест, а в санскрит *ādr̄srā* – преклонение, в тох.(б) *tsrasi* – силен, в санскрит *dhars, dh̄r̄sāiti*, пр.индоиран. *dh̄r̄shat*, авест. *dar̄shat*, ст.перс. *dr̄sh, dar̄sh, dādr̄ši* – смел, храбър. В пр.индоиран. *d^(h)arj^h*-, санскрит *darh*, авест. *dār̄jy, dār̄zra*, хот.сакс. *dr̄sda, dals*, парт. *drz*, пехелеви *drust, dryst* – устойчив, добър, здрав и във вахан. *dyrz*, авест. *darz*, др.иран. *darz, dr̄sta* – свързвам, укрепвам, закрепвам. (L-IAlL),(ИС,К-ЭСВЯ,стр.158),(DMc-CPD,стр.28)

¹⁰¹ в пратюрк. **ülken* - голям, великан, татар. *ölken* - старши, южносибирски тюрк. диалекти *ülgen* - върховен бог, якут. *ulaxan* - голям, *ulū* - велик, долган. *ulakan* - голям, *ulū* – велик, узб. *ulkan*, башкир. *ölkän*, ног. *ijken*, казах., кирг. *ülkön* – голям. (АД-ЛКРТ,стр.134, бел.95 под линия)

вероятно дало и в тох.(б) *olya* – много, ТМ ез., мандж. *ulin*, нан. *ulē* улч. *ule(n)*, орок. *ulinyga*, удег. *uligdiga*, пра-ТМ **ule* – хубав. (S-AE) По-старите мнения за връзка с тюрк. *oγul / oγlu* – син, т.е. младши таркан, или с *ογλος* – заградено място, ъгъл, респ. военен лагер, са изоставени. (ТС-ВАРСБ, стр. 80) Според П.Добрев произходът е свързан с груз. *olka*¹⁰² – област. (ПД-ЕАКБ, стр. 26) Най-пряка аналогия обясняваща смисъла на тази титла е перс., пуш. *ulka, aloka*, вахан. *aloqa*, бадж. *aloka*, мундж. *alaka*, тох. *wāl* – област и кюрд. *olk* означаващо 1. провинция, 2. войскова част, полк. Думата се открива и в киргиз. *ölkö* – област. (ИС,К-ЭСВЯ, стр. 81) Или става ясно, че е съществувал индоевропейски корен **alk / ulk* – означаващ област, територия. Така че *олг-таркана*¹⁰³ е предводител на териториална войскова единица, от съответната провинция която управлява.

25. **пиле-жупан** – титла, позната като част от др.титла **тортуна-пиле-жупан**, от инвентариния надпис с въоръженията от Бял Бряг до Преслав. (б.а.: разглеждам я отделно, тъй като се явява аналог на „велик жупан“ известна ни от чашата на Сивин или Сибин). В.Бешевлиев предполага че **пиле** (πῆλε) е съюз – със, заедно¹⁰⁴. (ВБ-П,стр.31) Според друга невярна хипотеза, бълг. *pil* е форма на тюрк. *baş* – глава, но пречупено през явлението “ламбдацизъм” (чув. *l > тюрк. š*)¹⁰⁵. (ТС-ВАРСБ,стр.88-89). П.Добрев я свързва с талиш. *pile* – старши. (ПД-ЕАКБ,стр.26) Съотв. в кюрд. и гилян. *pille* – голям, степен, в руш., хуф. *pālāwan* – герой, перс. *pāhlāvan* – борец, от *pāl* – голям, висок, пехлеви *pīl* – слон. (DMc-CPD,стр.67) В осет. ирон. *fyldær*, дигор. *fuldær* – увеличава, голям, по-голяма част от нещо, *pyllon / pellow* – силен, бурен. (ИРС),(ДРС) В.Абаев обяснява осет. *fyl / ful* също *fyр / fur* – много, голям като закономерен аналог на изходния ирански корен *pil / pir / bir* (в сарматски **pil-*) – голям, много¹⁰⁶. (ВА-С-1,стр.496) Така че значението старши по чин, висш жупан, букв. „голям (велик) жупан“, както предполага П.Добрев. Всъщност **пиле-жупан** се явява древнобълг. оригинал на познатото ни от гръцкия надпис върху сребърната чаша на Сибин – ΖΟΥΠΑΝΟΣ ΜΕΓΑΣ ?

26. **сампис** – длъжност, озн. според гръцкия превод **μείσοτεροξ** – пратеник, посредник, парламентър, а като **οὔσαμπος** е посочена от Теофановия продължител, сред лицата придружили Георги Сурсувул, при преговорите за сватбата на цар Петър с византийската принцеса Мария. (ГИБИ-5,стр.136) На събора от 869-870 г. са присъствали Зисун **сампис** и Алексей хонски **сампис**, или **сампис** Алексей Хуно (Анастасий Библиотекар). Етимологични паралели: В санскрит *samaya* – среща. В иран. ез. *samh* – примирение, съгласие, согд. *sim* – обсъждане, въпроси, хорезм. *s`m (sām)* – позволявам, съгласявам се, пуш. *sema* – направо, така. (Ch-DIV,стр.329-330) В осет. ирон. *somy*, дигор. *somi* – клетва, договореност. Абаев го извежда от перс. *sāma* – клетва, договор, др.инд. *sam, sams, samsa*, пр.индоиран. **sahman* – клетва, договореност, дард.ез. *samayá, samjñā*, санскрит *sāmayika*, пали *samagga, sāmavika*, хинди *sāmvida* – договор, непал. *sammati* – договарям се, дард.ез. *sammata* – съгласие. (BC-C-3,стр.133-134),(DDSA) В тох.(б) *samai* – съглашение, договореност¹⁰⁷ (от инд. произход, санскрит). (DA-DT-b) Интересна податка е чув. *samax* – разговор, беседа, което няма преки тюркски аналози. Федотов го обяснява с тюрк. *sab / sav* – реч, предсказание, *sabči / savči* – предсказател, което обаче закономерно дава в чув. *sāva* – песен, *šavaš* – поет. (МФ-ЭСЧЯ-2,стр.24) Или чув. *samax* отразява пряко древнобълг. титла с индоирански произход, свързана с пратеничество, посредничество!

27. **самъчи** – иконом, управляващ стопанството **οίκονομος** (Супр сб., Житие на Св.Климент), зета и в ст.рус. Смята се, че др.бълг. **samčy* е свързано с чув. *sum* - число, сметка, зето в унг. *szám* – число, в тур., уйг., чагат., татар., кипчак., казах. *san* – число, сметка, множество. (МФ-ЭСРЯ-3,стр.554-555) В монг. *sampin* – сметка, изчисление, ТМ ез. *samэ / šamэ* – знак, нарез на дърво, *san* – правя нарез на дърво, алтайските понятия се смятат за заемка от кит.

¹⁰² В пракартвелски **wel*, груз. *wel*, мингр. *we(l)* – поле. (ЭСКРЯ,стр.82-83) Според Климов това е индоевропейска заемка, но е възможно и далечно ностратическо родство, предвид дравид. **vel* - открито място (Бомхард 1996 г.). (S-KE) В случая става дума за иранска заемка!

¹⁰³ В този аспект може да посочим като куриозно, мнението на Ст.Йорданов, който обяснява *олгу-таркан* като предводител на *оглани*, т.е. от тюркското *оглан* – младеж, юноша, респ. млади войни. (АС-БПСР,стр.54) Авторът прави погрешни паралели с формиранията «аджеми-оглан» от млади войни в османските армии.

¹⁰⁴ Което е твърде нелогично.

¹⁰⁵ но при чув. *poş / puş* – глава, а не *pil*, това е невъзможно! Единствената подобна чув. дума е *mal* – напред, преден, изток, която е аналог на ТМ, **mali / malu* – почетното място в дома, разположено между огнището и входа. (МФ-ЭСЧЯ-1,стр.340), (ССТМЯ-1,стр.525)

¹⁰⁶ вж. общоиран. **pil* – слон, т.е. най-голямото животно сухоземно животно.

¹⁰⁷ П. Добрев посочва памиро-дардската дума *само* – парламентър и санскритското *самадж* – общуване, които са от същия етимолог.порядък. (ПД-ЕАКБ,стр.26)

算 *suàn* (в клас.ст.кит. и ср.кит. вкл. *swān*) – число, изчисление¹⁰⁸. (ССТМЯ-2,стр.60-61,62), (S-ChCh) В тох.(б) *sāmās, sāamāsāi, samsi* – изчисление. (DA-DT-b) В хот.сакс. *sumār*, пуш. *šumar*, куш.бактр. *aumarō*, пехлеви *osmar*, съвр. перс. *šomar*, осет. дигор. *fæsmard* – помня (за числа), дигор. *sem* – мъдрец. (Ch-DIV, стр. 329-330), (ДРС) В чув. *sum* означава също смятам, означава и парична единица, също в киргиз. *som*, казах. *sum*, вахан., язгулем., шугнан., тадж. *sum*, осет. *som*, кабард., убих., чечен., ингуш. *som* – парична единица. Абаев смята че се касае за тюркски първопроизход, което е повече от съмнително. (ТП-ВЯ,стр.257), (ВА-С-3,стр.132), (МФ-ЭСЧЯ-2,стр.61) В дард.ез. *san, sana*, санскрит *śāṇī* – символ, знак. (DDSA) Тук трябва да посочим и общоиран. *nišān*, в осет. *nyisan / nisan*¹⁰⁹ – знак, мишена, отметка. Абаев я обяснява како произв. индоар. *niḡšana* – пробивам, дупча. (ВА-С-2,стр.209-210) В случая може да се обясни и като произв. на индоар. *šān* – белег, знак и *ni-* глаголна престава в индоиран. езици показваща направление на действието отгоре – надолу. Наличието на думата в чувашки, хотаносакски и иранските езици говори за вероятна китайска, или по-вероятно изначална древна доиндоиранска етимология¹¹⁰, в кит. 三 съвр. ф-ма *sān*, др.кит. *səm, súm*, буруш. *šum-sōi* – смятам с пръсти, тибет. *sum*, бирм. *som / sum*, лак. *šam`a*, табасаран. *simi-çur*, агул. *šin-çur* – три (два пръста + един) картвел. ез., груз. *sami*, мегрел. *sumi*, лаз. *sum*, сван. *semi* – три, в южно-нилосахар. ез. *sotok* – три.

28. санъ – ранг, положение в обществото, **сановитъ** – имащ сан (Супр.сб), **сановник** – съвр. ф-ма. Думата се смята за прабългарска „тюркска” по произход. Обяснява се с тюрк. *san* – число, севернотюрк. *sanatak* – цена (Фасмер). (БЕР-6,стр.475), (МФ-ЭСРЯ-3,стр.555) Смятам че такова обяснение не може да се приеме, предвид следните етимологични паралели: в санскрит *sani*, авест. *hanāni*, пр.индоиран. *sanH – получавам, притежавам, в белуджи *šan* – слава, в санскрит *samkīrtana*, непал. *saṅkīrtan*, кашмир. *shāna* – ранг, пост, обществено положение, слава, в хет. *sanh* – искам, търся, ст.вис.нем. *sinnan*, санскрит *san, śanati, śanōti*, пр.индоиран. *sanh*, авест. *han, hanāni* – стремя се, печеля, постигам. (L-IAIL),(ВР,ДЭ-ЭСИЯ-3,стр.360) Разширение на този корен е във вахан. *san* – издигам се, отивам към върха. От др.иран. *san*, хот.сакс. *san*, парт., согд. *s`n (sān)*, ягноб. и искашим., мундж. *san*, шугнан., хуф., руш. *sēn*, бартанг. *sōn* – раста, издигам се. Във Вахан е съществувала прослойка от хора наричащи се *šané* – благородни, аристократи, тъй като се смятали за потомци на старите владетелски родове. (ИС,К-ЭСВЯ,стр.307,328) В тох.(б) *sān* – целесъобразен, успешен, добър, *sañ* – притежаващ. (DA-DT-b) Още Маценауер предлага за бълг. **санъ**, връзка със санскритското *san* – заслужавам, получавам, което е отхвърлено поради преднамереното търсене на изключително „тюркски” етимологии.

29. сетит-багаин – древнобългарска титла (ΣΕΤΥΤ ΒΑΓΑΙΝΟΥ) позната от инвентарен надпис на гр. език, намерен е в местността Селище при Преслав: “*Сетит-багаинът* има в приежание всичко 83 ризници и всичко 70 шлема.” (ВБ-ПЕП,стр.44) Б. Симеонов го свързва с ТМ форми *siti, setete* – мъдър, разсъдлив, т.е. “съдия-багаин” което обаче е отхвърлено. О. Прицак, А. Делева (Гранберг) го свързват с тюрк. титла *šad* – втори след владетеля, което е

¹⁰⁸ вж. също 選 *xiǎn* (др.кит. *son`*, клас.ст.кит., еп. Западна Хан *swán*, Изт.Хан *sjwán*) – избирам, подбирам, събирам.

¹⁰⁹ интересен факт е че в осет. се среща и формата *nyisan* – знак, цел за стрелба, белег. Идентична е с бълг. **мишан**, по-късно заето обратно от руски като **мишена** (мишень) – цел, знак, също виж **мишаня** – бележа. В руски думата *мишень* – царски печат, е известна от XIV в. Свързва се с тур. *nišan*. (МФ-ЭСРЯ-2,стр.630) В БЕР се повтаря казаното от Фасмер. (БЕР-4,стр.142) В бълг. се среща и турцизма (от ирански пр.) **нишан**, зает в алб. *nishan*, новогр. νισάν, сърб.хърв. *nišan* но навсякъде с начално „н”, като изходната форма, а не с „м”. (БЕР-4,стр.664-665),(PS-ERHSJ-2,стр.520) В. Абаев отбелязва че рус. *мишень* е идентично с осет. ф-ма с дисимилативната замяна *n > m*. (ВА-С-2,стр.209-210) Явно че този преход не се наблюдава в турския първоизточник, след бълг. и рус. ф-ми имат по-древен произход, несвързан с османските турци. Още по-интересно е че в Черна Гора се среща форма с начално „л” – *lišan*, и аналогична ф-ма, Абаев посочва в Кавказ, в груз. *lišan* – дарове за родителите на невестата, от страна на младоженеца, знак за уважение и залог за сватбата. Със значение знак, *lišan* се среща и в др. кавказки ез.: сван., лезг., табасаран. Тогава кой е пренесъл тази дума от Кавказ на Балканите при това в две форми с начални „м” и „л”? Думата **лишан** – подарък от момъка, като залог за годееж, се среща в бълг. диал. в Родопите, Странджанско, и като белег, знак в Кукушко (Егейска Македония): **лишанлия** – бележит човек. (БЕР-3,стр.444) Така става ясно че думата **мишан** / **лишан** е съществувала в езика на древните българи и е донесена от Кавказ на Балканите. В руски възм. и да е „аланско” наследство, или нефиксирано от източниците с които разполагаме, заемане от ст.бълг.

110 т.е. от доиндоиранското население в Ср. Азия, древните родственици на буришите и принадлежели към макрокавказкото или синокавказкото ез. семейство, заето от древните индоиранци. Др. интересни паралели са в езика на айнуците *shine* – едно, акад. *ishten* – едно, *shena* – две, копт. *shesnawna*, др.егип. *s-n-w-y (si'newway)*, бербер. *essin, sin*, чадски *sa, shee* – две, ликийски *sñta* – едно, хурит. *šu-kki, šu-kku, shin*, урарт. *šu-sini* – едно и тох. (а) *ša*, (б) *še* – едно (заем. от хурит.), в кавк. ез. *sa / se, za / ze* – едно, чечен., ингуш. *shi* – две, в езика хайда (сев.амер. индианци от групата на-дене) *šyoansiñ* – едно, *stiñ* – две. Става дума за твърде древна палеолитна дума ozn. първо знак, а като второст. зн. – число. (вж.: Numbers from 1 to 10 in Over 5000 Languages (Many files): <http://www.zompist.com/numbers.shtml>)

също неприемливо. (ТС-ВАРСБ,стр.56-57) Според Цв. Степанов това е най-висшия ранг сред багаините, поради най-големия брой ризници за които е отговарял. (ЦС-СБ,стр.122) П. Добрев посочва като решение тибетското понятие *šed* – силен. (ПД-СПБ, стр.45) Тюркските етимологии са изцяло неприемливи. Предполагам че *сетум* е означавало някакво число, респ. войните които е командвал този чин багаин. В санскрит и авест. *sata*, пр.индоиран. *cata*, ст.перс. *θata* (*θata-pat* – стотник), согд. *s`t* (*sāt*), парт. *s`d* (*sād*), ср.- и съвр. перс., вахан., шугнан., рушан., язгулем., мундж. *sad*, ягноб. *sat*, пуш. *sal*, хот.сакс. *sata*, осет. *sædæ* – сто. (L-IAIL), (ИС,К-ЭСВЯ,стр.306) От осетински е съхранено в балкарски *sædæ* – сто, използва се при броене на овцете. Съхранено и в сарматското име Σαδατος. При угрофините, названието на стотицата е стара индоиранска заемка¹¹¹. (ВА-С-3,стр.53) Така че *сетум-багаин* е означавало стотник и отразява алано-сарматското *sætæ* / *sæθæ* – сто. Погледнато от надписа и броя на ризниците и шлемовете е близък до 100.

30. *сурсу-боила** - неясно, дворцова титла (или родово име) ? Спомената е единствен път във връзка с кавкана на цар Петър – *Георги Сурсуул* или *Сурсубул* – *Σουρσουβουλις*. Според Б.Симеонов е титла произлизаща от тюрк. *sürsä*, *sürsü* – вода, *сурсубоила* – настойник, опекун. (БС-ПО,стр.190) В др.тюрк. *sür* – предвождам (войската), гоня, преследвам, занимавам се с нещо, върша, изпълнявам, дърпам, влача, *sürsä* – смятам да направя нещо, *sürül* – съм преследван (страд.зalog от *sür*), *sürüs* – преследвам, гоня. (ДТС,стр.517-518) В повечето тюрк.ез. е *sür*, узбек. *sur*, чув. *sir*, якут., долган. *ür*, башкир. *hür*, осн. значение е гоня, преследвам, а не вода. В ТМ-ез. евенк. *suru*, евен. *hör* – отивам си, откъдето в негид. *söjwuk*, евенк. *surwuk*, евен. *höruk* – зестра (имуществото с което невестата напуска бащиния дом), в ср.кор. *sir*, съвр.кор. *sil* – пропадам, изчезвам (ССТМЯ-2,стр.130) В по-далечен аспект, производни на гл. *sür* в др.тюрк. е *sürüg* – стадо, табун, в угрофин.ез, хант. *sur*, манси *säräk*, *šark*, саам. *čorä* – стадо. (S-AE) Така че тюрк. глагол *sür* има повече негативен смисъл – гоня, преследвам и не е подходящ за обяснение на вероятната бълг. титла. По-точен аналог е чув. *šar*, *šarä* - войска, *šaršä* – войн. В мар. *sar* – войска, *sarze* – войн, унг. *sereg* – войска. В тюркските езици *čäriq* / *čeriq*, монг. *cērēg*, ТМ *serik* – войска¹¹². Според И.Н.Шервашидзе, думата е от китайски произход. (МФ-ЭСЧЯ-2,стр.86-87) В кит. 師, съвр.ф-ма *shī* (ши), в др.кит. и клас. ст.кит. *srij*, еп. Хан *šaj* / *šaj*, но предвид факта че с производният му йероглиф 師 се предава перс. дума *šēr* – лъв, то и 師 се е произнасял като *šer*, а в кит. въпр. дума за войска е стара алтайска заемка, т.е. пътят на заемане е обратен. (S-ChCh) Според друго мнение (Владимирцев, Абаев) алтайските форми са производни на согд. *χšathrik* (*khšathrik*) – войн, откъдето е и осет. ирон. *xсар*, дигор. *æxsaræ* – военна сила¹¹³, храброст. Аналогично в пехлеви *cēr* – храбър, *cērth* – сила. (ВА-С-4,стр.224-225) В пр.индоиран. *sar(u)*-, авес. *har* – охрана, *harətar* – опекун, защитник. (L-IAIL) В тох.(б) *sārri** - събрание, *sārto** - насърчаване, подкрепа. (DA-DT-b) Така или иначе, независимо дали е лично име или титла (*сурсу-бия*, *сурсу-боил*) др.бълг. **сурсу-* е означавало вероятно войн, вид висш войсков командир.

31. *тагчи* – меченосец. Въпросната дума е съхранена в надпис върху пръстен, открит в Пазарджишко. Той е с кръгла форма и кирилски надпис: „МЕЧѠННѠША ТАГЧИ“ като в средата е изписан монограма „ТАГ“¹¹⁴. (К.Попоконстантинов, О.Кронщайнер 1994) Ст.Ваклинов го датира от времето на цар Симеон Велики. Първата дума е лесно разбираема и означава „меченосец“, славянския аналог на гръцкото „спатарий“ (от гр. *σπαθί* – меч). Но интерпретацията на втората дума среща определени трудности¹¹⁵. Окончанието „-чи“ подсказва че вероятно това е др.бълг. по произход длъжност, като *шарачи*, *блехачи* и др. Безспорно това е

¹¹¹ фин. *sata*, ест., вепс. *sada*, мордв. *sado*, коми *so*, манси *sat*, *šat*, хант. *sot*, унг. *száz*, саам. *čuohte* – 100. В ст.бълг. (старославянски) *сѣтъ* – 100, *сѣтъникъ* – стотник. Ст.бълг. (старославянското) *сѣтъ* е по-близо до иранските форми и е също стара иранска заемка, отколкото до балтийското *šimtas* – 100.

¹¹² в уйг. *čäriq*, кипчак. *čeri*, тур. *čäri*, чагат., алтайски тюркски говори *čäriq* – войска, войсков отряд, също в ст.монг. *čeriq*, *čirig*, монг. *cērēg*, калмик. *cerg*, бурят. *sereg* – войсков отряд, в евенк. *čäriq*, *čirig*, солон. *sriq*, евен. *sarii* – войска. (S-AE)

¹¹³ съвр. в чув. (от езика на савирите) като *zšker* – тълпа, въоръжен отряд, банда, орда, в тур. *asker* - войска.

¹¹⁴ ТАГ вероятно е лично име на притежателя на пръстана. Познато е средновековното българско име *Тъго*, *Тего*, *Тегомир*. (ИЗ-БИ, стр. 308, 325) При осетинците *Тег*, *Тего*, *Теза* – мъжко лично име. (ЗГ-ОФЛИ, стр. 98)

¹¹⁵ Според М. Москов означава „пазител на печата“ от тюрк. **taq* / *daq* – знак, тагма, печат. Р. Сефтерски свързва титлата с тюрк. **tug* – знаме, т.е. *тагчи* – знаменосец. Според друго мнение Тагчи е лично име и означава „планинец“ от уйг. *tagči* / *tagčy* – планинец. Според М. Москов, най-вероятно *тагчи* е бил висш служител, отговарящ на съвр. „чиновник-митничар“ началник на митница, заверяващ съотв. документи. (ММ-ОБП-2000,стр.476-489) Смятам тези интерпретации за изцяло неверни, поради преднамереното търсене единствено на тюркски паралели.

титла, а не лично име, предвид окончанието „-чи“. В индоар. (вед.) *tigita* – остър, санскрит *tigma* – острие, пробивач, пронизвач, авест. *taēga* – двуостър (меч), пехлеви *tēγ*, *tīγ* – шип, острие, меч, *tēz* – острие, съвр.перс., пуш. *tegh*, *teghnah*, белуджи, хинди *teg*, язгулем., сарикол. *teg* – меч, острие, шутнан. *tēγ*, искашим. *tegh* – бръснач, вахан. *tīγ* – острие, ягноб. *tig* / *teg* – острие, арменски (от перс.) *tēg* – острие на копие. (L-LAIL) В осет. *tygъ*, *tegyæ* – остър край, остър ъгъл, остър ръб, скален ръб. (BA-C-3,стр.291-192) В тох.(б) *task* – сека. (DA-DT-b) В ирл. *tuag*, *tuagh* – брадва, ст.ирл. *tuagach* – удар, сеч. (EDGL) Др.бълг. **таг-чи**, е производно на същата иранска форма означаваща меч, а „-чи“ е суфикса за образуване на професия, занятие, или **тагчи** е древнобългарски превод на гръцкото *спатарий* и славянското *меченосец*. Т. Славова също застъпва точно този индоиран. пр. на думата. (ТС-ВАРСБ,стр.114-115)

32. таркан – древнобългарска титла. Позната е и производната титла **боила-таркан** (**Βουλίης тарκάνος**) спомената от Константин Багренородни в съчинението му „За церемониите във византийския двор“, във връзка със запитването на логотета към българските пратеници: „Как са канартикинът, **боила-тарканът**, синовете на поставения от бога владетел на България и останалите му чедя? (ГИБИ-5,стр.222) Предполага се че е висша дворцова титла, принадлежаща на най-близкото обкръжение на владетеля. В нашата литература, титлата се обяснява като тюркска. В Орхонските древнотюркски надписи, тя фигурира като *tarxan*, *tarqan*, в персийски документи от Турфан *tr̄xān*, в хот.сакс. *ttarkana*, и с преход на “r” в “ra” – *ttarakana*, в тохарски *tarkhāne*, в израза (*ārslām tārkhānem*), согд. *tr̄x'n*, във византийските текстове **тарχάν**, **тарκάνος**, **теркάνος**. На ефталитските монети присъства като **ТАРКА**, **ТАРАКА**, както в хот.сакс., в късните куш.бактр. текстове от ефталитската епоха - *tarxano*. Смятам за напълно неприемливо извеждането на “таркан” от монг. *darxan* – ковач, занаятчия, или пък свързването с сюнуйската титла “шанюй” (*chán- yú*) 單于 > *dān-γwaw* > *darxan*) както прави Клаусон. (ТС-ВАРСБ,стр73-74) Древната транскрипция на “шанюй” в епохата Хан е съвършено различна – *сенур* или *сенгур* / *сенгир*, но не и *таркан* (вж. края на тази статия, където се разглежда произхода на “шанюй”). Етимологични паралели: **а). таркан – съдия:** Това обяснение дава В. Абаев. Произлиза от корена *tark*, или *tark(h)*, форма на индоевроп. корен **tolk* (Покорни) означаващ – говоря, назовавам, нареждам. Като най-близък паралел е осет. *tærxon* – обсъждам, *tærxni-læg* – съдия, от *læg* – човек. В. Абаев посочва че липсва сходен ирански корен, а най-близко е в санскрит *tark* – съдия, индоар. *tṛkana* (*tārkanā*) – мисля, обсъждам, предполагам, *tarkana* – говоря, *tarka* – размишлявам, мисля, обсъждам, в хинди-урду *tārṇā* – съдя. (BA-СЕИ,стр.19),(ХБ-Х) Също в тох.(б) *tarkāñe* – безпристрастие, *tār* – защита пред съда, *tārkausa* – опрощение. (DA-DT-b) В лув. *tarkumjia*, хет. *tarkumai* – обявявам. В согд. и чув. съществува лично име *Tarxun*. При етруските е съществувало личното име *Таркон*, *Тархон*, в латинизиран вариант *Тарквиний*, а в лид. *Таркон*. (BA-C-3,стр.277) В случая имаме древно индоарийско и индоевропейско понятие, което впоследствие е заето от древните тюрки, от пратохарски или прасакски¹¹⁶. Предвид съхраненото древно значение при осетинците “съдия” може да смятаме че сред сарматите, аланите и древните българи, тази титла е съществувала, независимо от проявата и при древните тюрки, с по-общо значение “знатен, аристократ”¹¹⁷. Такова обяснение в нашата литература дава и Цв. Степанов. (ЦС-ВАСБ, стр. 89-90) **б). таркан – управляващ:** ръководещ, аристократ. Може да се изведе директно от тох. (а, б) *tārḱ* – разрешавам, пускам, тох.(б) *tarkāñe* – ръководя, обясняващо напълно и древнобълг. титла *таркан* – вид административна длъжност, аристократ, каквото е значението при др. тюрки. Смятам че именно тук е скрит първопроизхода и етимологията на титлата¹¹⁸!

33. тортуна-пиле-жупан – древнобългарска титла (**ТΩΥΡΤΩΥΝΑ ΠΗΛΕ ΖΩΠΑΝ**), известна от инвентарния надпис с въоръженията от местността Бял Бряг до Преслав. За него се казва че отговаря за “*естрогин купе 30, тулиши 40, алхаси купе 1, хлобрин 1*”. (ВБ-ПЕП,стр.46) Според В.Бешевлиев, *pile* се явява съюз (със жупана) и посочва като аналог осм.тур. *ile* / *bile* – със, заедно. О.Прицак стига по-далеч и вижда в “тортуна пиле жупан” израза “заедно с четири жупана”, от тюрк. *tört* / *dört* – четири. (ТС-ВАРСБ,стр.88-89) При условие, че от

¹¹⁶ Трябва да добавим че и А.Дыбо изцяло подкрепя източноиранската етимология на титлата, и добавя още формите в уйг. *terken* – царица, като производно на хипоетичното източноиранско **tarkanaya-* или **tarkanī-*: ж.р. на таркан. (АД-ЛКРТ,стр.119)

¹¹⁷ Баскаков посочва древнотюркското *tarxan* – човек, свободен от данъци, благородник, като заемка от китайското *t'ât* – благородник, което е не само съмнително, а изцяло невярно. (НБ-КЗТЯ-ТО) (達, съвр.ф-ма *da*, в др.кит., ср.кит. *d(h)ât* – владее, умен, проникателен) (S-ChCh)

¹¹⁸ което не противоречи със зн. “съдия” очевидно впоследствие насложено.

календарните термини е известна др.българска форма *тум / тумом* – четири, това мнение е изцяло несъстоятелно. За разбиране етимологията на др.българска **тортуна**, ни помага съхр. ст.българска дума **трѣтъ** – войска, войкови строй, редица, заета и в ст.рус. *трутѣ* – тълпа, съвр. рус. *трутѣть* – трупам, натискам. Старостин я свързва с пр.индоевроп. **(s)trent* – тълпа¹¹⁹, стадо, група хора, но подчертава, че думата има единствено славянско представяне в ст.рус и ст.слав. (Супр.сб.), т.е. ст.българска. (ИЕЕ),(МФ-ЭСРЯ-4,стр.110) Интересна е чувашката дума *turtu, turtam* – племе, род. Обяснява се от М.Федотов като производна на глагола *turtān / turtām* – привличам, стремя се, събирам, боря се. (МФ-ЭСЧЯ-2,стр.254) В др.тюрк. *tartīn* – грижа се, събирам, трупам, *tartiš* – 1. събирам, сбивам, събиране в група, заедно, съвместно, привличане един към друг, 2. название на съюз от тюрк.племена (Тардуш), *tartiū* – призив, сбор, произв. на глаг. *tart* – привличам, дърпам, влача, събирам. (ДТС,стр.538-539) Според Егоров, чувашката дума е във връзка с др.тюрк. *törü*, в ост.тюрк. ез. *türe, törü / döre, dörü* – раждане, произход¹²⁰. Егоров смята че глагола *turtān / turtām* – привличам, събирам е произлязъл от същия алтайски корен, в смисъл на поредност, свързани един с друг. (ВЕ-ЭРЧЯ,стр.261) Смятам обаче че тази връзка е по-скоро вторична, от сближаването на различни по значение, но близки по звучене корени. Др.българска **тортуна**, (слав. ф-ма) **трѣтъ** (*трѣтъ*), чув. (савирското) *turtu, turtam*, по-вероятно е означавало войкови строй, военен отряд. И. Венедиков обяснява “**тортуна**” също с чув. *turtu* – семейство, род, племе и тъй като жупан е била титла разпространена при славяните, смята че **тортуна-пиле-жупанът** е командвал някакъв спомагателен славянски отряд. (ВБ-ПЕП,стр.47) Така че *турта, трѣтъ, турия* е означавало вид войкови отряд, племенно опълчение, и е от алатйски и др.тюрк. пр., а **тортуна-пиле-жупанът** е неговия войкови командир. Като втора възм. може да се мисли че “**тортуна**” е означавало някакъв вид длъжност свързана със съхранение на въоръжение, във връзка с др.тюрк. значение – събирам, трупам, грижа се. Представката *пиле* – старши, висш, велик, показва големия ранг на този жупан, от по-голямата единица която управлява, пък е от иран. произход.

34. ук-багаин (ук βαγαίνος), ук-боила (ук βοηλα) – войкови чинове, засвидетелствани в Мадарския инвентарен надпис¹²¹, **ук-боилът** е отговарял е за 26 ризници, докато **ук-багаина** – за 22. (ВБ-ПЕП,стр.43) Разликата е минимална – 4 ризници, но все пак се вижда че **ук-боилът** е бил с по-висш ранг. **Ук-боилът** е посочен в началото на надписа, което вероятно показва, че останалите чинове, *ичиргу-багаин, зитко-мир, юк-багаин, бири-багаин* са му били подчинени, съотв. с отрядите които са командвали. Традиционно **ук** се обяснява като старши, висш, голям “боил” и се търси тюркски произход¹²². Възможни са и други решения: **а). Ук – голям, висок, висш.** В тох.(б) *auki, auks*, тох.(а) *ok, yuk* – ръст, израстване, развитие, старши, силен, победоносен, сходно със ст.нем. *auka*, гот. *aukan*, ст.вис.нем. *ouhhjn* – израствам, латин. *augeo*, лит. *āigu*, протоиндоевроп. **haeug* – увеличавам. (DA-DT-b). От същият корен в санскрит *uktha*, в авест. *uxda* – прослава, възхваля. (L-IAIL) Тохарските *auk, ok* могат да обяснят етимологично българската титла **ук-багаин** – висок или старши, голям **багаин**. Производно на

¹¹⁹ вж. ст.гр. στρατός - войска, фриг. *therm*, армен. *tarm*, латин. *turma*, рум. *turmă*, ирл. *drong*, англ. *throng*, ст.нем. *trym, thrym* – стадо, тълпа, множество.

¹²⁰ алтайски корен **t'ōri* – размножаване, раждане, род, в якут. *tōrūt* – род, долган. *tordu* – корен, монг., бурят. *tōre*, халха-монг. *törö, töröx*, калмик. *tör*, ордос. *törö*, дагур. *turu* – раждане, монг. *tōrel* – род, заето в евенк. като аналогичното по значение *turul*, в ТМ ез., евенк. *turī* – стадо елени, евен. *tōri* – семейство (за животни – мечки), ст.япон. *turub*, съвр.япон. *tsurum* – размножаване, чифтосване. (S-AE) Показват ностраг. паралел с авест. *dara*, кюрд. *tire*, перс. *tire*, пуш. *dderaey* – племе, отряд, тълпа, ст.ирл. *tura* – тълпа, въоръжена група, врагове, кимвър. *tyrfa* – войска, в ирл. *trét, tréada, tréad* – стадо, алб. *droe, droje*, рум. *droaie* – тълпа, множество, народ. (DDSA), (VS-ETD), (EDGL)

¹²¹ с гръцки букви е описано въоръжение, за което отговарят различни командири.: „ΥΚ ΒΟΗΛΑ ΛΟΡΗΚΗΝΑ ΚΣ` ΝΤΖΗΡΓΟΥ ΒΑΓΑΗΝΟΥ ΗΒ` ΖΗΤΚΟΜΗΡΟΥ ΗΖ` ΥΚ ΒΑΓΑΗΝΟΥ ΚΒ` ΒΗΡΗ ΒΑΓΑΗΝΟΥ ΚΒ`. ΛΟΡΗΚΗΝΑ е гръцкото название на ризницата. (ПД-ДБЕ,стр.104-105) „Ук-боила има ΚΣ`, (гръцки запис на 26) ризници, **ичрегу-багаина** – 12, **зитко-мира** – 17, **ук-багаина** – 22, **бири-багаина** – 22 (ризници)“.

¹²² Б. Симеонов сочи, че титлите се срещат само в домашните надписи и нямат паралел сред алтайските народи, което показва, че са възникнали по време на ПБД. Иван Венедиков при тълкуването на първата част **ук** (ук) в титлата **ук-боила** се колебае между с тюрк. дума *yük* – товар и тюрк. *üç* - връх; глава, начало, краен, пределен; далечен. В. Бешевлиев обаче се противопоставя на връзката с тюрк. *üç*, тъй като от езикова гледна точка е трудно да се развие вариантът **ук**, който срещаме в българска среда, той счита, връзката на нашето **ук** с тюрк. *yük* – товар, за по-приемлива и в такъв случай **ук-βοηλα** ще да е означавало „боила на обоза“. Б. Симеонов обаче смята, че това обяснение е малко вероятно, защото съществуват и други възможности за етимологията, като посочва по-сполучливото обяснение на проф. Карл Менгес, според когото **ук-βοηλα** означава „горен, висш, върховен боила“. Тази етимология намира подкрепа и от ономастиката от Североизточна България, където имена от типа *Юк-могила* означават „Висока могила“. Б. Симеонов добавя и калмик. *uk*, което означава именно това, което и българските надписи – „висш, върховен, старши“. С оглед на тези примери той заключава, че **ук-боила** и **ук-багаин** означават съответно „старши, висш боил“ и „старши, висш **багаин**“. (ПГ,ЖВ-ТБЕП-А-29-2008, стр. 50-51) Т.Славова също издига традиционното свързване с тюрк. *jük* – висок, старши (боил, **багаин**). (ТС-ВАРСБ, стр. 20-21)

auki, *ok*¹²³ е тохарското *yuk* – преодоляващ, победоносен, старши, което е напълно идентично с българската титла. **б). Ук – вид войсково подразделение.** Може да се предложи и друга, угрофинска етимология на титлата. В удмурт., коми *juk*, ест. *jōuk*, фин. *joukko*, унг. *gyakor* – въоръжен отряд, подразделение¹²⁴. (УЕ) Така че *ук-багаинът* е командвал *ук* или *юк* – вид войсково подразделение, което вероятно е във връзка с протоугрофинското **uk/*ok* – глава, т.е. главатар, вожд. (УЕ) *Ук-багаина* е отговарял за 22 шлема, според надписа, колкото и *бири-багаина*, което говори за някаква равнопоставеност на двете звания.

35. чигот – старобългар. превод на гръцкото **σπαθῆριος** – меченосец, от гр. **σπαθῆ** – меч. (ВБ-П, стр. 29) Теофан Изповедник пише, че когато император Константин V Копроним предприел поход срещу България около 774 г., българите поискали мир и изпратили при него като пратеници *боил* и *чигат*¹²⁵ (ГИБИ-3, стр. 274). В един ст. българ. менелогий се среща като „**чигот**“¹²⁶. В ст. рус. думата *чиготъ* се превежда като палач, или като високопоставен сановник, меченосец. (СДСЯ, стр. 923), (МФ-ЭСРЯ-4, стр. 360) В ранния превод на “Римския патерик” са разказва легенда за един *чигот* обладан от зъл (лукав) дух. В по-късния превод от XIV в. в същия пасаж думата “*чигот*” е заменена с “меченосец”. В “Липлянския чети-минеи” от края на XIV в., е дадено и определение за *чигот*: “носеи нагы мъче за царемь, рекоми чиготи” в “Житие на Григорий Акрагантски”, т.е. тези които вървят с голи мечове зад царя се наричат чиготи”. Пределно ясно е че *чигот* е аналог на меченосец, но въпреки това, привържениците на тюркските етимологии, се опитват да изведат (напълно неоснователно) тази дума от тюрк. *jigit* – млад мъж, юнак. (ТС-ВАРСБ, стр. 112-117) Етимологични паралели: Доста по-удачно П. Добрев, свързва *чигот* с памирското *čiko* – нож¹²⁷. (ПД-ЕАКБ, стр. 28) Най-близка до българ. дума е осет. дигор. / ирон. *dzægot* – бойна брадва с полукръгло острие, т.е. *чигот* – войн въоръжен с меч, или респ. бойна брадва (предвид и ст. рус. значение – палач). В хуф. и руш. *čeg* – нож, шугнан. *čak* – брадва. Във вахан. *čoq*, *čoqt* – режа, разрез, сека, съотв. в шугнан. *čoq*, пуш. *čaq*, хуфски *čoq*, сарикол. *čuk*, язгулем. *ček* – разрез, цепнатина, вахан., таджик. *čokon*, *čokond* – сека, режа, ранявам, белег от порезна рана. (ИС, К-ЭСВЯ, стр. 128) В адиг. (кабард.) *džyidə* – брадва, даргин., лезгин. *džyida*, *žida* – копие, пика, заето в осет. ирон. *džidæ* – тесак, малка бравичка. (АШ-ЭСАЯ-

¹²³ Тохарската дума е проникнала и в алтайските езици, праалтайска форма *igu* – висок и съответните аналози в пра-тюрк. *jüg*, др. тюрк. *jügerü*, караханид. *jükse*, (с представяне само в огузките ез., тур. *jüksel*, азерб. *jüksäl*, караим. *öksel*) – връх, издигам се, монг. *augā*, *oje*, *ögse*, бурят. *iğse*, калмик. *öksä* – издигам се и също в монг. *ögede*, халха-монг. *öd*, бурят. *öde*, калмик., боан. *ödä*, ородс. *ödö* – връх, в ТМ ез. **ug*, евенк. *uγi* – връх, *uγ* – изкачвам се, издигам се, евен. *öγ* – връх, *ü* – издигам се, негид. *uγi* – връх, *okča-lā* – издигам се, солон. *uγe-sxī* – връх, *ugu* – издигам се, улч. *uji* – връх, *ü* – издигам се, орок. *ui*, *uwu* – връх, *ü* – издигам се, нан. *uwu-j* – връх, *ō* – издигам се, орох. *ui-si* – връх, *ü* – издигам се, удег. *ui* – връх, *ü-na* – издигам се, в пра-коре. **uh*, ср. кор. *ü* (*üh*), свър. кор. *wi* – връх, издигам се, пра-япон. *u-ra*, ср. яп. *ú-fe*, свър. япон. *ué* – връх, издигам се. (S-AE), (ССТМЯ-2, стр. 243-244, 245-246) Наблюдава се вероятен тохарско-алтайски изоглос, *auks* – *i use* и *yuk* – *igu*, или може би, стара енисейска заемка в праалтайски, в кетски, югски *ug-də*, котски *ui*, арински *u-ta* – дълг. (S-YE) Според С. Старостин, алтайският корен е собствен с ностратически произход.

¹²⁴ При аварите е позната титлата *югур*. Махмуд Кашгари съобщава че в Караханидската държава (IX-XIII в.), титлата *juγruš* е означвала висше длъжностно лице в двора на владетеля, но от незнатен произход, представител на народа. Може да произлиза от посочение угрофин. корен, или като смята Е. Хелимски, от евенкското *džüγür*, диал. *džüwür*, *džüür* – направлявам, *džururtu* – управлявам, ръководя, дериват от *džüγ* – направление, път, цел, *džüγu*, *džüwu*, *džüu* – цел, работа, в монг. *džüg* – направление, страна, посока. (ССТМЯ-1, стр. 269, 270), (ЕХ-ТМЯКАК)

¹²⁵ предлага се връзка с тюрк. *jigit* – младеж, юноша, юнак, което не отговаря на определението меченосец или палач! Старостин посочма алтайски паралел в халха-монг. *sāxalt*, бурят. *hāxalzür*, монгур. *sagъa*, прамонг. **sayaka* – храбрец в ср. кор. *sü* (*süh*) – sameц, млад мъж, в др. тюрк. *jeg* – войствен, храбър, др. тюрк., караханид., узб., уйг., тюркм., ног., кумик. *jigit*, тур. *jijit*, азерб., кумик., караим. *igiti*, татар. *jeget*, башкир. *jeget*, карач. балк. *džigit*, *zigit*, казах. *žigit*, киргиз. *džigit*, каракалп. *žigit*, хакас. *čit*, шор. *činyet*, ойрат. *dīt*, тофлар. *nūt*, салар. *jihit*, *iγit*, пратюрк. **jEgit* / **jigit* – юноша, млад мъж, храбрец, праалт. **zego*. (S-AE) Етимологията на Старостин се основава на първ. значение „сила, храброст”. В допълнение на примелите му мога да посоча в ТМ, орок. *džekiγe* – силен, евенк. *čakhti*, *čikhti* – силен, бърз, храбър. (ССТМЯ-1, стр. 293), (ССТМЯ-2, стр. 379) Но според Севортян, първоначалното значение на тюрк. дума е млад, свързано с възраст, а смел, храбър са второстепенни. Той посочва якут. *det*, *žet* – детство. Аналог. ТМ ез. евенк. *džoke*, орок. *džoge* – детство, евенк. *čikhsi* – възмъжаване, достигане на пълнолетие, мъж (човек) в млада възраст. (ССТМЯ-1, стр. 269), (ССТМЯ-2, стр. 392) В калмик. *jedə* – младост. Така че произходат на „**джигит**” не е изяснен напълно. Монг. **sayaka* – храбрец, показва паралел с угрофин., в манси *saka*, хант. *sòg*, *čèkè*, унг. *sok*, удмурт. *zök*, коми *suk*, мар. *šuko*, саам. *suokkod*, фин. *sakea*, ест. *sage*, вепс. *sage* – голям, силен. (VS-ETD) И прадревна заемка или нострат. паралел със санскрит *sak* – силен, могъщ, *sah*, *saāhuri* – победен, победоносен, осет. *saxъ* – юнак, смелчаг, млад войн, белуджи *sak* – силен човек, хет. *šakuriēe* – побеждаващ, тох. *sākti* – власт, мощ, способност, *sāk* – управлявам, държа, ограничавам, владя. Д. Адамс ги свързва с протоиндоевроп. **sogh-eha* – управлявам, владя, подтискам. Бейли (1958 г.) свързва етнонима *саку* със санскрит *su-saka* – силни мъже.

¹²⁶ Ю. Трифонов, „Към въпроса за българ. болярство”, Сп. БАН, 26, 1923 г., стр. 2

¹²⁷ Тази дума и днес съществува в български под формата *чекия* – джобно ножче, късна турска заемка, от тур. *çaki* – ножче, също във вахан. *čoqъw*, *čoqi*, от перс. *čāqi*, аналогично заето в искашим. *čoqi*, сарикол. *čoqy*, шугнан. *čoqun*, мунджан. *čoqima*, пуш. *čaqi*, таджик., язгулем. *čarqi*, в монг. *čaqi* – сгъваем нож (ИС, К-ЭСВЯ, стр. 129), (БТР, стр. 314) Връзката джобен сгъваем нож и меч е твърде съмнителна като семантика!

1, стр.152) В чув. *šəžə* – нож, *čik* – пронизвам, заколвам, *čiken* – колене, разсичане, рязане, в ТМ ез., в евенк. *čika*, *čikati*, евен. *čiki*, негид. *čika*, *čixa* – режа, сека, отсичам, евенк. *čikaku* – разсечен, разкъсан, също в евенк. *suke*, сол., улч. *suku*, *cuge*, мандж. *suxэ*, пр.монг. *sūke*, монг. *sux*, бурят. *huxэ*, монг. *čəqor*, якут. *sūga*, *sūka*, чагат. *čakan* – бойна брадва¹²⁸. (МФ-ЭСЧЯ-2, стр.417-418), (ССТМЯ-2, стр.123,390) В синокавказката група, в източнокавказките, лезг. *čukul*, цезки **t(w)iq* – нож, шумер. *zahada* – брадва, в тибет. *čək* – брадва, в кит. 鑿 *záo*, ст.кит. *dzhāk(w)* – острие, длето, или от 鋏 *qì* (ци) в ст.кит. *shīuk*, среднов. китайски *chiek* – брадва, също оръжие подобно на алебарда, в буруш. **čak*, в енисейските езици **čok* – брадва. Имаме древен бореален корен, с разпространение от синокавказки към иранските и алтайски езици. Но връзката с бойна брадва и меч, респ. дигор. *дзегот*, смятам за най-приемлива, както чув. и ТМ форми произхождащи от корена **čik*-сека, пронизвам, заколвам, и ТМ зн. бойна брадва. Напълно възм. е алт. форми озн. бойна брадва, да са древна заемка от кит. защото първообразът на алебардата (копие с брадва) е китайско изобретение. Осет. (сарматско) *дзегот* е също алтайска заемка.

36. читко(зитко)-мир – древнобългарска титла (**ЗНТКО МНРОУ**), известна е от инвентарен каменен надпис открит при с.Мадара., а в надписа от Бял Бряг до Преслав, се среща титлата **читкоу(зиткоу)-ичрегу-боил** (**ЗНТКΩН НТЗНРГΩУ ВΩΥΛΕ**). Прави впечатление голямата разлика във бройките ризници и шлемове за които отговарят съотв. *читко-мира* – 17 ризници, и *читко-ичрегу-боила* – 455 (**хумши купе**), 427 (**естрогин купе**), и шлемове (**тулши**) 540 и 854. (ВБ-ПЕП, стр.43,46) В първия случай, *читко-мира* е подчинен на ук-боила, а във втория, *читко-ичрегу-боила* е висш чин отговарящ за въоръжението на около 1000 души. Така че едва ли **читко** / **зитко** ще има нещо общо с известното ни от древнобългарския календр числително *чит* / *читем* – 7. Етимологични паралели: Възм. връзка с чув. *čitlëx*, *čitlëk* – кошер, клетка, др.тюрк. *čit* – колиба, *čit* – стена, ограда, граница, предел, в тюркмен. *çet*, тур., азерб., татар., башкир. *çit*, карач.балк., кумик., узбек., уйгур., тюрк. ез. от Алтай *çet*, хакас. *çyt*, казах. *šet* – край, граница, предел, в монг. *cadig* – граница, мярка, предел, в ТМ ез., евенк. *sitki*, евен. *sitki*, *hitki* – стена¹²⁹. (МФ-ЭСТЯ-2, стр.421), (ДТС, стр.146,151), (VS-ETD), (PMPC, стр.875), (ССТМЯ-2, стр.99) А **mir* / *mpay* – управител, господар е общоиранска титла с арамейски произход¹³⁰ (вж. **даргамер** / **дръг-мир**). В случая **читко-мира**, е бил някакъв вид командващ стражата на градските стени, или на военния лагер, предвид алтайските аналози, основно от чув. др.тюрк. и ТМ ез. Може да се смята че **читкоу-ичрегу-боил** е висш командирски чин свързан с управлението на крепост или войсков лагер.

***

II. Професии и занятия

Освен тези титли, рангове, длъжности, от посочените източници, са известни и названията на някои професии, занятия, длъжности и занимания, които имат вероятен древнобългарски произход:

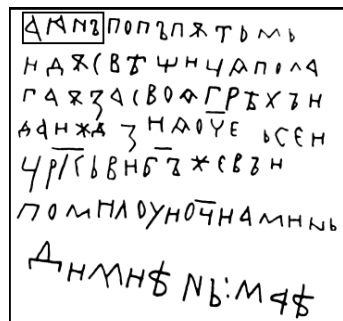
1. айань – пътник, минавач. Тази интересна ст.българска дума е известна от един, единствен надпис от Мурфатлар (Надписът на поп Димян). Надписът е на кирилица и старобългарски. Единствено неясна е първата дума, изписана като „**АИАНЬ**” – **айань**, **аян**. Такава дума не е позната в ст.български източници, затова създава трудности в интерпретацията.

¹²⁸ **чекань** – сечиво, бойна брадва, превод на гръцкото **δικέλλα** (Златоструй). Думата е от вероятен др.български или аварски произход, заета е в рус. *чекань*, сръб.хърв. *чаканац*, словен. *čekan* – боен чук, чеш. *čakan*, *čekan*, словаш. *čakan*, полск. *czakan*, *czekán* – сечиво, кирка, палица, унг. *csákány* – бойна брадва. Произходът се свързва с чагат. *čakan* – бойна брадва. (МФ-ЭСЧЯ-4, стр.324-325) А. Делева (Гранберг) приема **чекань** за прабългарска дума с тюркско-ирански произход.

¹²⁹ интересен ностратически паралел със слав. *zid* / *zидз* – стена, градеж, санскрит *shad* – обхващам, обграждам, ограничавам, ср.перс. *š`dk* (*āsādak*), *āsāyag*, *sāz*, согд. *š`dty*, парт. *s`c* (*sāc*), пехлеви *sto*, хот.сакс. *sis*, *sais*, съвр.перс. *sāxtan/sāz*, белуджи *[h]ədd* – строя, приготвям, осет. ирон. *sis*, дигор. *ses* – строеж, стена. (L-IAIL), (Ch-DIV, стр. 341-342) Също в осет. ирон. *sadzyn*, *sagъd*, дигор. *sadzun*, *sagъd*, – втиквам, забивам, като в дигорски означава и строя, което кара Абаев да свърже произхода с парт. *sāž*, согд. *sāč*, пехлеви *sāhtan*, *sāč*, перс. *sāhtan*, *sāž* – строя, съоръжавам, приготвям. (ВА-С-3, стр. 8-9)

¹³⁰ категорично не мога да се съглася с мнението на Т.Славова, която извежда др.българска *миръ*, от араб. *āmir* – принц, като предполага че заимстването е станало още с началото на арабските походи към Кавказ, като посочва дори несъществуваща война на Кубрат с арабите около 648 г.! Като втора възможност посочва войната на Тервел с арабите в 717-18 г. (ТС-ВАРСБ, стр.103-105)

Според Г.Михаля и Й.Барня, Аян е вероятно тюркско лично име или несъхраненото (Д)АИАНЪ, ДАНЪ, което е съкратен вариант на ДАМИАНЪ (?), името стоящо под надписа. И.Гълъбов предлага формата А(З)Ъ ЪНЪ Аз Ян – лично име. Според К.Попконстантинов надписът трябва да се чете: „А(З)Ъ ІАНЪ ПОПЪ ПЪТЪМЪ ИДѢ СВѢЩИЦА ПОЛАГѢ ЗА СВОА ГРѢХЪИ ДА ИЖДЪЗИ А О(ТЪ)ЧЕ В СЕИ ЦР(Ъ)КЪВЪИ Б(О)ГЪ ЖЕ ВЪ И ПОМИЛОУИ О(ТЪ)ЦИ АМИНЪ”. Под надписа стои името ДИМИЃНЪ и името на месец МАЃ. К.

Попконстантинов разделя името от горния надпис, тъй като името не кореспондира с другото име ЯН (нетипично за българите в тази си форма, за разлика от Янко, Янкул). При това въпреки, че почеркът с който е написан надписа и почерка на името е един и същ. Неговата интерпретация е „Аз Ян поп, по пътьом (минавайки) подарявам свещици за своите грехове, изгори ги отче в тази църква. Бог да ви помилва вас, отци! Амин”. (КП-ПНСММ-ПС-2000, стр.55-56) Виждаме че в случая *аіанъ* не нито лично име, нито погрешен запис на Ян или Дан, а съществително с друго значение. Етимологията (засега посочена единствено от мен)¹³¹ се изяснява от ТМ езици: евенк. *ajan* – път, *ajana* – пътувам, евен. *ajjny*, мандж. *aja* – вървя бързо, общомонг. *ajan* – път, *ajančin / ajanšin* – пътник, калмик. *ajan* – поход, кор. *jinaganeun* – минавайки, япон. *ayūm* – вървя, пътувам, в хакас. *ajan* – дълъг път, и очевидно е стара тохаро-

алтайска аналогия, в тох.(б) *aiŋue* – вървя, в осет. ирон. *aiuajyn* – преминавам, вървя. В тюрк. ез. се среща формата *ajla(-n)* – вървя без посока, шляя се, в тюркм. *ajlamak*, тур., азърб. *ayla(n)mak*, карач.балк. *ajlan*, татар., башкир., казах. *ajlänä, äydä(u)*, киргиз. *ajlana, ajdoo*, узбек., уйгур. *ajlanmaq*, в тюрк. езици от Алтай (шорски, кумандински) *ajla, ajda*, хакас. *ajlandy*, тув. *xajdynar*, якут. *xaaj* – обикалям, шляя се¹³², в чув. *ajlan* – возя се. (ССТМЯ-1, стр.20-21), (S-AE), (VS-ETD), (МФ-ЭСЧЯ-1, стр.29) Така надписът придобива по-смислен вид: „Аз (пътника, минувача - *аіанъ*) поп пътьом дойдох да положа свещици за своите грехове...”

2. *бабунъ* (мн.ч. *бабуни*) – еретици богомили, вероятно първон. зн.: гадател, магьосник. От ст.бълг., думата е заета в ст.сръб. и ст.рус. *бабуни* (Кормч.кн. 1284 г.), също в руск.църк.слав. *бабуны* – магьосници, вещери, и се доближава до *забобоны* - (мн. ч) суеверия. Подобни дума има в хърв. *boboniti* – празни приказки, мърморене, унг. *babona*, пол. *zabobon* – мърморя, говоря неразбрано, правя заклинание, и в бълг. *бобот* – глух шум. В БЕР думата се обяснява със звукоподражателен произход. (БЕР-1, стр.59), (PS-ERHSJ-1, стр.177) П.Скок свързва ст.бълг. *бабуны* – богомили със ст.бълг. название на Мохамед – *Бахомед, Бафомед*, и го обяснява като еретици, нечестиви. Фасмер определя произхода като неясен, а бълг. историк Баласчев, го свързва с топонима *Бабуна планина* между градовете Прилеп и Велес в Македония, но названието Бабуна е възникнало вторично – планина на еретиците, на богомилите, а не е първично. (PS-ERHSJ-1, стр.83-84), (МФ-ЭСРЯ-1, стр.100) И така, богомилството се явява българска ерес, което и осветлява думата *бабун* като древнобългарска по произход. В ТМ ез., евенк. *bobi* – да гадая, врачувам, евенк. *bobira, bubgi*, евен. *babarči, bub, bubgo*, негид. *bubgit*, мандж. *bubi, baba, bufujen* – говоря неразбрано, мърморя, евен. *bobo* – плач, в чув. *poplet, porët* – говоря, в др.монг. *bübüne*, монг. *buvne, buvegne*, бурят. *bubene* – говоря неразбрано, мърморя, откъдето идва и *бубен* – музикалният ударен инструмент, дайрето на шамана, в монг. *bөө* – шаман, *buih* – шамански екстаз, бурят. *booxin* – шаман, *booxen* – шаманка. (ССТМЯ-1, стр.86,99-100), (НЗ-КЧРС, стр.50), (РМРС, стр.638) В езика на аварите е съществувала думата *боо-колобр* – жрец, шаман (Т.Симоката), съотв. отр. монг. *boo* – шаман и др.бълг. *колобър* – жрец. Древните българи са упоотребявали думата *бабун* – жрец, магьосник, заклинател, като произв. на говорещ неразбрано, мрънкащ, респ. правещ заклинание, а след това названието се е прехвърлило и върху еретиците-богомилите¹³³. Думата има точни паралели в чув. (суварски), монг. и ТМ ез. Вероятноот същия произход е и думата *бабуване* – обреди и езически ритуали свързани с раждането и помощта която оказват “бабите” (народните акушерки) на родилките. По всяка вероятност в езическия период, “бабата” е била жрица изпълняваща магически ритуал.

¹³¹ вж. книгата ми “Алано-древнобългарското писмо”. ВТ. 2011 г., стр.130.

¹³² от същия корен е и бълг. тюрцизъм *айляк* – без работа, шляящ се, бездействащ.

¹³³ неслучайно богимилството възниква първоначално в Македония. Тук по поречието на р.Вардар, около 837 г. император Теофил, заселва бягащите от земите на Арабския халифат, хурамита – отстъпници от исляма, преди всичко иранци, перси, мидийци, кюрди от Западен Иран. Хурамитското учение е дуалистично, в основата е борбата между Доброто и Злото, Светлината и Мрака и като съдържание е било смес между маздакизъм, зороастризъм, християнски и мюсюлмански елементи. Те признавали Адам, Аврам, Мойсей, Исус и Мохамед като различни превъплъщения на Бога. Вероятно тяхното дуалистично учение е оказало влияние за възникването на по-късното богомилство!

3. **бахарь** – лечител, стара бълг. дума, дала и личното име **Бахар** – лечител, гадател, врач, също името **Бах**, от гл. **бахам** – врачувам, гадая, лекувам. Други произв. имена (XV – XVI в.) са **Бахо**, **Бахица**, **Бахан**, **Бахне**, **Бахльо**, **Бахослав** (Й.Займов). (ЙЗ-БИ,стр.20), (РНДДБЕ) При осетинците се срещат имената *Байхул*, *Бахтæ*, *Бехъа*, *Бехан*, *Бехъо*. (ЗГ-ОФЛИ, стр. 90) Показват ясен ирански произход. В осет. *dzæbæx*, ягноб. *beh*, кюрд. *baş*, пуш. *beh*, *bihbūd*, перс. *bih*, бахтиар. *bāv*, шугнан. *bêf*, вахан. *baf*, хинди-урду *bhalā*, кашмир. *baburu* – здрав, силен, в добро здраве. В пехлеви *bēšāz* – лечебен, *bēšāzēn* – лекувам, *bizešk* – лечител. (DMc-CPD,стр.18) Абаев свързва осет. дума с др.иран. **vahya / vahu* – здрав, хубав и усиливашата представка *dzeb-*, т.е. несъхранилата се сарматска или аланска дума е била *bæx* – здрав, силен. (BA-C-1, стр. 390) Във вахан. *baf woc* – оздравявам, възстановявам се след болест, в др.инд. др.-инд. *bhagin* – благоприятен, добър. (ИС,К-ЭСВЯ, стр. 91) Така че напълно логично е др.бълг. **бахъ** да е означавало същото – здрав, силен, виж дигор. *boga* – сила. А **бахар** означава лечител, т.е. този който възвръща силата и е славинизиран вариант на др.бълг. дума.

4. **билкар**, **бияр** – лечител, **билка**, **биле**, ст.бълг. **былѣ** – лечебна трева. Среща се в ст.рус. *былье*, укр. *билля*, сръб. *бие*, словен. *bilje*, чеш. *byli*, пол. *byle* – стръкче, трева, в рум. *bilie*, *biliă* – плевел. Предложената от Бренекер и Фасмер етимология свързваща думата със славянското *был*, *быть* – да бъда, смятам за неприемлива и нелогична. (МФ-ЭСРЯ-1, стр. 259), (БЕР-1, стр. 47) Явно имаме неславянска по произход дума! Може да предложи две алтернативни етимологии: а). **алтайски произход: билка – гадаене**. В ТМ, евенк. *bilki* – врачуване, гадаене, *bilkek* – знахар, гадател, от един произход с др.тюрк. *bil* – мъдрост, *bilig*, тюркмен., тур., азърб. *bilmek*, карач.балк. *bilirge*, татар., башкир. *belü*, казах. *bilu*, тув. *bilir* – знание, мъдрост. (ССТМЯ-1, стр. 82) б). **ирански, сармато-алански произход: билка – вид лечебно и ритуално растение (тамариск)**. Друга вероятност е в основата на **биле**, **билка**, да стои сармато-аланското *bælga*, съвр.осет. *bægъa*, в груз. *balba* – растението тамариск (Tamarix), аланска заемка в руски *балга* – гребенщик (тамариск) (Даль). (BA-C-1,стр.245),(МФ-ЭСРЯ-1,стр.114) Произходът на осет. (сармат.) дума е неясен, Абаев посочва евент. вр. с гр. *μαλάχη*, лат. *malva* – тамариск. Тамарискът е растение с особено значение за древните иранци, свързано с гадаене, лечение и жречески обреди. Предвид западнославянските паралели може да мислим и за по-стара аварска заемка. Сарматската форма също може да е от алтайски пр., вж. чув. *piçen*, татар., *bilçen*, башкир. *bilsən* – билката кострец (*Sonchus oleraceus*). Според Расянен названието идва от тюрк. *bil* – мъдрост, т.е. билка за гадаене, лекуване и пр. (МФ-ЭСЧЯ-1,стр.436)

5. **биревъ** – съдия, господар, старейшина, в руск.църк.слав. Свързва се със ст.унг. *birou*, съвр.унг. *biro* – съдия. (МФ-ЭСРЯ-1,стр.166) Думата е от вероятен др.бълг. произход. Винченцо Д'Амико посочва думите-реликти останали от Алцековите българи, **борро**, **биро**, **биролас** – съд, като я свързва също с унг. *bird* – съд, *bir* – власт, *birođalom* – кралство, държава. (ВД-БИ) Откриваме ясни осет. аналози, *bar / baræ* – право, воля, съдебно право, *barad* – право, власт, *bærnad* – държавно учреждение, *bærn* – дълг, отговорност, *bærdžyn* – правомощия. Производни са на индоар. и авест. *vara*, пехлеви *bār* – възможност, достъп, желание, воля. (BA-C-1,стр.235-236) В хинди-урду *fireb*, *fareb*, перс. *bārcha*, *bārgah* – съд, в тадж. *barpo* – учреждение. (DRT) В дигор. *bardar*, *bardaræg*, ирон. *bardaræg* – повелител, управник, упълномощен с власт, букв. „държащ властта“. (ДРС),(ИРС)

6. **бирчи** – бирник, **берия**, **биръ** – данък, имущество. (СДСЯ,стр.52) Според Фасмер ст.бълг. **биръ** – данък, **бирчи** – събирач на данъци, заето в ст.рус. *бир*, сръб.хърва. *бир*, словен. *bir*, е др.бълг. дума, показваща паралел с чув. **bāri*, *bārū* – давам, дар, унг. *bér* – плата, заплащане, тур. *vār* – давам. (МФ-ЭСРЯ-1,стр.166) П.Скок посочва сърбохърв. *bîr* – данък, като южнославянска дума, заета от унгарски. (PS-ERHSJ-1,стр.155) Напълно аналогично в осет. ирон. *baræu* – отчет, приход, *bærc*, дигор. *bærcæ* – размер, мярка, *bær* – натрупване, *bær kænun* – натрупване на пари, *bær* – капитал, парични средства. (ИРС),(ДРС),(BA-C-1,стр.251-252) В авест. *bara* – данък¹³⁴. При тези точни ирански паралели, обсъждането на тюркски произход за древнобълг. форма е излишно.

7. **блѣхъчи**, **блехъчи**, **блѣхъчи** – ковач, ст.рус. дума, от ст.бълг. произход, превод на гръцкото **τέκτων**, **близница** – стомана, ст.бълг. дума. Фасмер търси паралел със ст.вис.нем. *bleh* – стомана, съвр. нем., диал. *blehschmied* – ковач. (МФ-ЭСРЯ-1,стр.174) В диалекта на с.Радовене, Врачанско, се е съхранило това понятие, като **блех** – метална обложка на дървената ос на кола. (XX-РГСРВ-БД-IX,стр.228) В БЕР се посочват още **блях** – метална тока на колан, и се

¹³⁴ също в авест. *baraiti*, санскрит *bharati*, хорезм. *b`r (bār)*, согд. *pr`byr*, куш.бактр. *parobar*, *baramo*, пехлеви *barom*, осети. *barын*, *barun*, *barst*, ягноб. *var*, кюрд. *beridan*, пуш. *bar*, перс. *bordān*, шугнан. *bor*, язгулем. *bora*, сарикол. *vor*, белуджи *beræg* – нося, донасям, вземам. (Ch-DIV,стр.6-10),(VS-ETD) В тох.(б) *par*, *parem* – нося, вземам. (DA-DT-b)

обяснява като заемка от немски *Blech* – тенекия. (БЕР-1, стр.59) Може да посочим и руското *бляхи, бляшки* – метални орнаменти, пришивани към дрехите, сега археологически термин, произлизащи от същия др.българ. корен. Думата е от безспорен ст.българ. произход, предвид окончанието *-чи*, съхранена в руски. Фасмер смята че не може да се мисли за ст.нем. заемка. Той също посочва евентуален, др.българ. произход, но не може да посочи разумни тюркски паралели. Посочените чагат. *bilgüçi, bilikçi* – мъдрец, *bilgü* – разум, знание, от *bilig* – знание, мъдрост, по Миккола, са нереални и неверни. В чув. имаме аналогичното *palla, pël, pëlü* – знание, мъдрост. Затова откриваме ясни тохарски и индоирански паралели за изходното др.българ. **блѣхъ* – стомана, в тохарски *pilko* – мед, метал, санскрит *paligh*, пракрит *balchī* – железен прът, копие, железна кука, перс. *pālās, palākhām*, кховар. *phal*, шугнан. *pales, phāl*, хинди-урду *paghāl*, кашмир. *polāv, palakh* – стомана. Особено близко по значение е вахан. *pōlk*, шугнан. *pulk*, сарикол. *polk*, пуш. *pelk* – наковалня, ковашки чук! (ТП-ВЯ, стр.239) В основата стои индоевроп. понятие **phal*¹³⁵ – свързано със значението ярък, искрящ, блестящ, качество типично за метала. Ст.българ. *близница* е явно по-късна, славянизирани форма на **блѣхъ* и отразява същата семантика – блясък.

8. *варенкан, варнекан** – началник, комендант на крепост, *Варнеканций* – име, или по-вероятно титла на пълководец от др.българ. произход в Италия, участвал в събития около 571 г. Според Винченцо Д'Амико, се касае за латин. запис на титла *варенкан* или *варнекан* – началник, комендант, или вожд на крепост. (ВД-БИ) В ст.инд. *āvarāna* – укритие, др.иран. *āvarāna* – опора, защита, санскрит *var*, пр.индоиран. *Huar*, авест., *var*, пехлеви *var*, хотаносак. *gvīr* – защитено, закрито място, подслон. (L-IAIL),(DMC-CPD, стр.87) Варнекан може да се извади от *āvarāna* – крепост¹³⁶ и **kan* – вожд, владетел, т.е. управляващ крепостта.

9. *ватахъ* – вожд, предводител. Думата *ватах* е засвидетелствана във Виргинската грамота, писана след битката при Траянови врата (986 г.). Според Иван Венедиков *ватах* е означавало началник, водач на отряд от свободни селяни (опълчение) явяващи се със собствено въоръжение при военните сборове и походи. Българската дума *ватах, ватафин* означава главен майстор на рударска пещ (Самоковско), главатар, водач на русалийска дружина. От балканските езици се среща единствено в рум. където означава надзирател, вожд на калушарска дружина – *vatak, vataful*. (ЦС-ВАСБ, стр.88) В укр. и рус. *ватяга* е банда, въоръжена дружина, Фасмер търси връзка с тюрк. *отог, одаг, одая* – стая, шатра. (МФ-ЭСРЯ-1, стр.278) П.Скок посочва че думата *vatak* има изолирано представяне в говора около Будва (Черна Гора), където е записана от Мажуранич (Mažuranić)¹³⁷, и е българ. заемка (през Македония), или през рум. За произхода на думата, посочва, че най-вероятно е от “езика на Аспаруховите българи” и търси паралел с тур. *vattās* – пастир. (PS-ERHSJ-3, стр.568-569) В БЕР се преповтаря всичко това, но се добавя, че тур. *vattās* – пастир, е арабска заемка от еднозн. араб. *vattās*, попаднало от тур. и в рум. *vătaș* – пазач,

¹³⁵ От същия корен произлиза в санскрит *phalita*, пехлеви *pōlāwad, pōlād*, перс. *fūlād, palād*, осет. *bolat, bulat*, пуш. *polād, folād, fūlād*, непал. *phaulād* – стомана, В.Абаев посочва че корените на *булат* – стомана са древноиндийски. (ВА-С-1, стр.265),(DMC-CPD, стр.69) Явно от тохарски е заето в алтайските езици, в ТМ-ез., в евенк. *bilkini, bəlkinī* – сребърен, блестящ, мандж. *bulgъa* – позлатявам, *bulgъxa* – златен, орок. *bilkima* – златен, солон. *bilxu, bulxu, bulke*, нан. *buluku, bulku*, мандж. *buleku* – огледало (респ. блестящ). В монг. *bulga*, калмик. *bulhъn* – самур, златка, в калмик. *bulgъ* – кон с бели крака, белоног, кор. *bul* – огнен, *bulgeun* – червен. (ССТМЯ-1, стр.82),(РМРС, стр.640),(КлРС, стр.118)

¹³⁶ Развитието на тази форма в Средна Азия е **āurn, Aornus, Aорнос* – име което носят няколко древни градове-крепости, разположени в планински райони в Средна Азия: 1) град в Бактрия, покорен от Александър Велики. Аг. 3, 29, 1; 2) град в Индия, Аг. 4, 28, 1; според Страбон (15, 1, р. 688), се е намирал при изворите на р.Инд, но по-правилната локализация е в ъгъла образуван между реките Кофен (Кабул) и Инд. Сега там е селището Пир-Сар. (по: Реальный словарь классических древностей. Под редакцией Й. Геффкена, Э. Цибарта. — Тойбнер. Ф. Любкер. 1914). Аорн в Бактрия се свързва с градището Алтъндилертепе, в сев.Афганистан. Това название е твърде сходно с името на гр.Варвализ, свързан със съвр.Кундуз в Афганистан (Бактрия), който по време на ефталитите е техен главен град. В китайска транскрипция е Ахуан (阿纒) и Ехуан (遇纒). Тяхната възстановката съотв. е: „*aeā-wān*” (*aea-uan*), и „*nyō-wān*” (*nyō-uan*). Втората форма е по-неточна. Така че зад Ахуан най-вероятно се крие название близко до разгледаното по-горе Аорн и форма близка до **āurn*, предвид факта че в предаването на чуждите имена, „*r*” обикновено се редуцира = „*aeā-ua(r)n*”. Както видяхме Аорн означава добре укрепена крепост. Съвр.име на града Кундуз означава същото, производно е на средноперсийското „кухендиз” което означава цитадела, укрепеният замък на владетеля на средноазиатския град, намиращ се на най-издигнатото място, обикновено в центъра или едната страна на града, в зависимост от релефа на местността. Предислямската форма *Варвализ*, има подобно значение. В куш.бактр. *lizo / liza* – крепост (аналог на др.иран. *diza* – крепост, с преход *d > l*, типичен за куш.бактр. ез.), предполагам че първата част на името *warwa > oarua* е вероятният куш.бактр. аналог на **āurn* и Кундуз е закономерен превод на куш.бактр. форма на топонима. (вж. ст.: BACTRIAN LANGUAGE: <http://www.iranicaonline.org/articles/bactrian-language>)

¹³⁷ Иван Мажуранич (*Ivan Mažuranić*; 11.08.1814 г. – 04.08.1890 г.). Известен хърватски поет и общественик, адвокат по професия, хърватски националист и представител на “илирийската идея”. Брат на филолога Антон Мажуранич – виден хърватски националист “илирист”.

докато българската заемка е *vātaf*. (БЕР-1, стр.123) Етимологични паралели: В авест. *vāthwa*, *vāthwā* – група от хора, отряд¹³⁸. (JP-DCAW) В езика на Крорайна (гр.Лулан в Таримската котловина) *jutiga* – водач, вожд, в тох.(б) *wauauka* – вожд, тох.(а) *wotak*, тох.(б) *yatka* – водач, тох.(б) *yaitkor* – командвам, заповядвам, тох.(б) *yotkolau* – старши майстор, ръководител, тох.(а) *watk* – заповядвам. (DA-DT-b) При кушаните тази титла е известна като НАОУ (*iaou*) и в бактр. (куш.бактр.) надписи с гръцки букви се среща като Ζαοου¹³⁹, а в кушански пракритски надписи – като *yaiia* и ХОНО (*hoio*), в ефталитските монети на Михаракула – като *jayatu*¹⁴⁰, в надпис на ефтал. цар Тораман – като *jaū* и *jāwla*¹⁴¹ и всички те са вероятно производни на тохарската дума *wauauca* – вожд, водач, от тох.(а) *wā(w)*, тох.(б) *wāyā* – вода, тох.(а) *yā*, тох.(б) *iya* – отивам, вървя? (DA-DT-b). Българското *vatax* има най-вероятна тохарска етимология¹⁴² и озн. вожд, предводител, водач. (ПГ,ЖВ-ГБЕП-А-29-2008, стр.44)

10. ваятель – скулптор ст.българ. аналог на гръцкото *γλύφεῖν*, *ваАие*, *ваяти*, *вая* – изработвам скулптура, правя паметник. (ПЦСС, стр.68) Думата е заета единствено в рус. *ваять*. Има неясна етимология. В сръб. се среща като *vajar* – скулптор, но се смята за късна руска заемка. (PS-ERHSJ-3, стр.560) Разпространено е мнението, че произлиза от *вия*, *извивам*, което обаче е спорно, и не обяснява промяната в корена „*и-а*” – *в(и)тъ-в(ая)тъ*¹⁴³. (БЕР-1, стр.124-125) Посочват се връзки с др.инд. *vā* – сека, *vāsi* – брадва, авест. *vaēta* – цепнатина в скалите (Фасмер). (МФ-ЭСРЯ-1, стр.281) Абаев посочва осет. дигор. *wæc* (*uæc*) – брадва, тесла, което свързва със ст.слав. (ст.българ.) дума *вая*, *изваяние*, и посочва угрофински паралели, във фин. *veitsi*, унг. *véső* – нож, брадва, тесла, както и кабард. *wāš* – брадва, тесла. (ВА-С-4, стр.98) В адиг. *ūešъ*, *ūešъы* – брадва, тесла, се смята за заемка от осет. (АШ-ЭСАЯ-2, стр.87,94) Така че твърде възможно е в ст.българ. (др.българ.) *вая*, *ваяти* – издялквам, правя скулптура да отразява или осет. *uæc*, т.е. *вая* изчуквам, дялам с остър инструмент. Осет. форми са от индоар. произход. Във вахан. се среща сходното *wejak*, *wəžak*, сарикол. *wažok* – тесла, аналогично на нуристанските и дардски езици, в кховар. *waž*, калаш. *wodak*, вайгули *vat*, пашай *watak*, прасун *wušik*, кати *woš* – тесла, производни на индоар. корен *vāśī* – нож, остър инструмент, тесла, в дард. език “шумащи” имаме *vāhā*, *vā*, *ya* – тесла, брадва, *wasoli* – чук, в “гавар” *wāsolī* – тесла. (ИС,К-ЭСВЯ, стр.394), (DDSA) Виждаме че в осетински (сармато-алански и др.българ.) е имало дума *васъ*, *вая*, означаваща остър инструмент, нож, длето (?), тесла, респ. дълбая, изрязвам, отесвам, аналогично на памирските и дардските форми, с древен индоирански произход, заета и в някои угрофински езици.

11. вестар – старши, главен, старейшина, *табаре* – писар, скеретар, *прести* – преговарящ? От списъка на българските пратеници на VIII Константинополски събор от 869-870 г., даден у Анастасий Библиотекар. Според него те са били „*stasiszerco borlas nesundicus vagantus il vestrannatabare praesti zisunas campsis et Alexius sampsi Hunno*“ (ЛИБИ-2, стр.208) Изречението явно съдържа др.българ. съчетания, непонятни за автора. Така например „*stasiszerco borlas*” означава *Стас(ис) чръгоу-боула*, същият е споменат в Чивидалското евангелие като Зергобул, (*zerco borlas*), което е погрешен запис на *boēlas*. Следва „*nesundicus vagantus*” което е без съмнение лично име Несундик, вероятно неправилен запис на *Сондоке*¹⁴⁴ от Чивидалското

¹³⁸ интересен паралел в осет. дигор. *utug* – тълпа, което В. Абаев свързва с монг. *otug* – група, род, същ в кабард. *utuk*, *utəkw*, адигски *utəgw* – тълпа. (ВА-С-4, стр.22) В монг. *otog* – род, админ. единица в Монголия, респ. окръг, бурят. *ūteg* – обитаван район, имение, дом, аналог в др.тюрк. *otaγ* – шатра, дом. В евенк. *utuk*, *этэγ* – обитавано място, землище, дом, също *этэγ* озн. и вожд на племе. (ДТС, стр.373), (РМРС, стр.446,763), (ССТМЯ-2, стр.294,470)

¹³⁹ върху монетите на Куджула Кадфиз: КОЗОЛА КАДАФЕС ХОРАНОУ ЗАОУУ (*Kozola Kadaphes Koshanou Zaoou*).

¹⁴⁰ като синонимни форми „*Jayatu Mihirakula*” и „*Shri Mihirakula*”, превежда се като “господаря Михаракула” поради инд. “шири” – господин, (по-точното зн. на *Jayatu* би било “вожда, водача, предводителя”).

¹⁴¹ в един надпис на санскрит, открит в района на т.нар. “Солената планина” (южно от Таксила между реките Инд и Джелум), се чете името “Торамана” (“*rājā mahārājā toramāna-shā(hi) jaū*” - Раджа Махараджа Торамана-шахи джау), може да се свърже с царя на ефталитите Тораман. Г.Бюхлер отбелязва, че Тораман притежава не само титлата “шахи” – шах, но е добавена неизв. титла *джау* “*jaū*”, която се среща и като “*jāwla*” в серия от ефталитски монети, открити в района, между Таксила и Забулистан (днес Газни). (А.Курбанов. ЕФТАЛИТИТЕ: АРХЕОЛОГИЧЕСКИ И ИСТОРИЧЕСКИ АНАЛИЗ. Берлин 2010 г.): http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/A_Kurbanov_Eftaliti.pdf

¹⁴² В угрофинските езици, в манси *vinlanjkwē*, хант. *wanitta*, унг. *ūt*, удмурт., коми *vetlyn*, мар. *vūdaš*, саам. *vodte*, ест. *vedama*, фин. *vetä*, мордов. *vьatъams*, веп. *veda*, унг. *vajda* (заето в рум. *voda*) – лидерство, водач (ностратически паралел). (VS-ETD)

¹⁴³ в рус. *витый*, (но) *витъ*, сръб.хърв. *vit*, чеш. *vity*, българ. *vit*, (пол. *wic*, горнолуж. *wic*, долнолуж. *wis* – извит, свързва се с лит. *vyti*, латв. *vit* – вит, извит.

¹⁴⁴ **Съдъкъ**, (*Сондоке*) е българския пратеник в Рим след покръстването. В латинска форма, в писмо на папа Йоан VIII е записано като *Sundicedat*. При чувашите се среща името *Сантук*, *Сантукай*. При осетинците *Сандо*, *Сандоро*, при българите Сандан, Сандо. (ЧАЯ), (ЗГ-ОФЛИ, стр. 97), (ЙЗ-БИ, стр. 278) Известно е и перс. име от епохата на Ахаменидите Σανδῶκης, *Sandaχsathra*, в женски вариант Σανδῶκη – дъщеря на шах Дарий и сестра на Ксеркс, и от Х в.

евангелие, а *vagantus* е неправилен запис на титлата *багатур*, или трябва да се разбира Сондоке багатур. Следва един твърде неясен израз „*il vestrannatabare praesti*”. Д. Моравчик го чете: „*Илиас кана-таркан*”. (ПД-ЗФ, стр. 53-55) Т. Славова приема че Вестранна е лично име, а “табаре” озн. писар, секретар, извеждайки го от иран. “дабир” – писар, секретар. (ТС-ВАРСБ, стр. 127-128) П. Добрев разчита изречението: *Ил, на презвитера, главен пратеник*. Смятам че преводът му, не е достатъчно точен. *Ил* може и да е лично име, но по-вероятно е варваризиран вариант на латинското *ille* – той, или запис на сарматското (осет.) *wal, wael, waelæ* – пръв по ред, първо, сега, най-, над, висш. (ВА-С-4, стр. 45-46, 71-72) Според П. Добрев, имаме несторианската християнска титла *вестар* – презвитер, от согд. *χωυštr, χwēštār* – старши, главен, *γωυčšt* – върховен, *γωυštk* – учител, в манихейските согд. текстове *χωυštr, χwštr* – най-висш, заето и в уйг. *qoštur*, чрез манихейството. (ДТС, стр. 460) Аналогично в осет. ирон. *xistær*, дигор. *xestær* – старши, старейшина, според Абаев произлиза от др. иран. *xwa-šta-tara* – превъзходен, авест. *xvoišta* – старши, хотаносак. *xwašta, xwēšta* – главен, шугнан. *xidīr* – старши, мундж. *xuškūē* – учител, в съвр. перс. *xivāja, khajeh (xajeh)* – учител, майстор, стопанин. (ВА-С-4, стр. 204), (DDSA) Следва думата *табаре* която отговаря на пехлеви *dibīr*, съвр. перс. *dabēr* – писар, куш. бактр. *dapir-pat* – началник на канцеларията, от др. западноиран. *dipi* – надпис, текст, в санскрит *lipi* – текст (с преход „д-л”)¹⁴⁵, както смята и Т. Славова, а *прести* вероятно е изопачен запис, отговарящ на осет. ирон. *færšyn, farst*, дигор. *færšun, farst* – възхвалявам, говоря, чета, гадаю, правя магия. Сармато-аланският първообраз е *persin, persan* и показва връзка с пр. иран. *prs(a)*, авест. *pərəs*, др. перс. *pras*, пехлеви *pursītan*, съвр. перс. *pursidan*, парт. *purs*, согд. *p’rs*, хотаносакс., ягноб., тадж. *purs*, кюрд. *pīrsin*, белуджи *pursay*, мундж. *pərs*, йидга *p’rs*, вахан. *pərs, pōrs*, рушан., хуф., бартанг. *pars*, искашим. *fəars* – питам, говоря, искам, осет. *farst* – питане, въпрос. (ВА-С-1, стр. 454-455), (ИС, К-ЭСВЯ, стр. 277) (б.а.: вж. аналогичната етимология на името Пресиан / Персиан¹⁴⁶) Следващата дума *Зисун*¹⁴⁷ вероятно е лично име. Така изразът придобива следния вид „...Сондоке багатур, той на вестора писар, пратеник (пеговарящ) Зисун сампис

Sandūk. (FJ-IN, стр. 283) Името е иранско по произход, от др. иран. *sand – хубав, изглеждащ добре, авест. *sənd* – добре изглеждащ, куш. бактр. *svṇdō* – благопожелания, в парт. *swnd’g*, согд. *swndyh* – двуличник, лъжец и това е вторично значение възникнало от възхваляващ, ласкаещ, ласкател. (Ch-DIV, стр. 332-333) Името отразява първичното значение – добре изглеждащ, добре говорещ. Интересен паралел е тох.(б) *san* – собствен характер, природа, характеристика, облик и аналогичното чув. *šān* – външност, вид. (DA-DT-b)

¹⁴⁵ индоиран. ф-ми се явяват древна шумеро-акадски заемка, в шум. *dub* – глинена плочка с текст върху нея, в акад. *ṭupri* – текст, писмо, шум. *unadug*, акад. *unneḍduku, umunneḍukku* – буква, писменост. (вж. шумерски речник онлайн: <http://psd.museum.upenn.edu/epsd/nepsd-frame.html>)

¹⁴⁶ *Пресиан (Пресиам), Персиан* – владетел наследил Маламир, също името *Пресиан II* носи престолонаследника на цар Иван Владислав. В 1978 г. е открит в Михаловце (Словакия) надгробен надпис гласящ: „Тук лежи княз Персиан (Пресиан), (роден в годината 6505 (996/997), (починал в годината (1060/1061)”, което показва че българският принц е завършил живота си като емигрант в Унгарското кралство. Етимологични паралели:

а). *Пресиан (Персиан) – персиец*. Според В. Бешевлиев етимологията на името е обяснена най-удачно от името **ПЕРСИАНЪ (Περσιανος, Περσιαν)**. Това име Иван Дуйчев свързва напоследък с народностното име на *персите*, като приведе за доказателство славянските форми **ПЕРЬСЪНИНЪ, ПЕРЬСИНИНЪ, ПЕРСИНИНЪ, ПЕРСЪНИНЪ** – персиец. (ВБ-ИЕП) Като аланско име е засвидетелствано и в Боспорското царство – **Περσιαν** (Персиан). (КС-СНПБ-М-1-2005, стр. 28) Ф. Юсти посочва перс. им. *Paršānta, Parsidan, Pārsā, Parsayanpet, Parsondis*. (FJ-IN, стр. 243-244) При осетинците се срещат сходните имена *Парса, Парсандан, Парсаг*. (ЗГ-ОФЛИ, стр. 97) При чувашите – *Парăс, Парсай, Пăрсай*. (ЧАЯ)

б). *Пресиан (Персиан) – добре говорещ, оратор, знаещ, гадател*. Трета възможност може да се посочи в осет. ирон. *færšyn*, дигор. *færšun* – възхвалявам, говоря, чета, гадаю, правя магия. Аланският първообраз е *persin, persan* и показва връзка с пр. иран. *prs(a)*, авест. *pərəs*, др. перс. *pras*, пехлеви *pursītan*, съвр. перс. *pursidan*, парт. *purs*, согд. *p’rs*, хотаносакс., ягноб., тадж. *purs*, кюрд. *pīrsin*, белуджи *pursay*, мундж. *pərs*, йидга *p’rs*, вахан. *pərs, pōrs*, руш., хуф., бартанг. *pars*, искашим. *fəars* – питам, говоря, искам. (ВА-С-1, стр. 454-455), (ИС, К-ЭСВЯ, стр. 277) *Персиан* вероятно отразява това древно значение на гадател, знаещ.

¹⁴⁷ *Зисун* се явява аналог на сарматски имена от Боспорското царство **Σαιος (Сайос), Σισα (Сиса), Σισουλι (Сисоули)**, алан. царско име *Зизаис*, както и бълг. легенд. име **Зиези**. Също в “Книга на братството” на манастира “Св. Петър” в Залцбург сред имената на монаси от аварски и древнобългарски произход, от VIII – IX в. се откриват идентичните имена **Зейзо, Зузо, Зоздо**. (ИСИБ-АРСА-2, стр. 32) Подобни български имена са **Зузо, Зейзо, Зоздо**, срещали се през възраждането в Македония. (НТ-АИДБ-2, стр. 137) Сходни осет. имена са **Зæза, Зæсе, Саса, Сасо, Сесе, Созо, Сосе, Соси**. (ЗГ-ОФЛИ, стр. 94, 97-98) Аналогично е перс. име **Σεώσης** или **Σεώσης** – носено от приближен на сасанидския шах Кавад, предава се и като **Σεώσης**, което Ф. Юсти ясно определя като варианти на перс. име *Siāwaš* или богът-герой Сявуш. Сходно е и скитското име **Ζοζζοῦς** или **Ζοζζοῦ**. (FJ-IN, стр. 294, 384) В Хорезъм *Сявуш* е наричан *Sievus* и наричан *Sievus* и *Šauš!* В „Нартския епос” първият нарт носи името *Saeuæsse (Саеуассе)* или *Sayasse*, той е далечния родоначалник на нартите (митичните предци на сарматите имащи свръхестествени полубожествени качества). Етимологията на името се обяснява от осет. *siæwyn* – сътворявам, създавам, и *æss* – правда, истина, т.е. носител на правдата, каквато е същността на персонажа Сявуш в „Шах-наме” на Фирдоуси. Сявуш е синоним на авестийските герои Сяоши, Сйаваршани – спасители, носители на истината и правдата. Зиези-Сявуш е бил и върховен бог на българите, чието изображение и днес стои върху Мадарските скали. Сявуш винаги е изобразяван като спокойно яздещ конник.

...”. Според Ст. Рънсман: „*Il vestrannatabare*“ вероятно е „*Vestranna iltabare*“, т.е. *илтабаре* Вестрана. Титлата *илтибар* се свързва с тюркското *елтебер* и е позната при савирите и волжките българи, където ozn. владетел¹⁴⁸. А думата „*praesti*“ както и В. Златарски, приема за лично име *Престизисунас* латинизиран запис на българското име *Пресиам* или *Пресиян*. (СР-ИПБЦ, прил. V) Смятам, че цялото изречение може да се интерпретира така: „Стазис чръгу-боила, Несундик (Сондоке) багатур, той (или най-старши) на вестора писар, пратеник (преговарящ) Зисун сампис (записано погрешно като кампис) и Алексис сампис Хуно (*сампис* - парламентър, посредник)”. Също, значението на *вестар*, може да не е църковен сан, а както в осет.: главен, старши, съотв: *wæl* – частица подчертаваща старшинството, върховенството. Така значението би станало: „...Сондоке багатур, най-старши писар (пратеник) преговарящ Зисун сапис...” (...*Sondoke-bægъatr*, ... *wæl xestær tabaræ farst Zisun sampsis*...) което също е логично. За последното „хонски сампис“ може да се мисли че отразява т.нар. епископия *Хунавия*, обхващала съвр. Средна Албания, между планината Черменика и Драч, тогава в пределите на I-та Българска д-ва, или е някакъв представител на покорените авари, наричани в западните източници *хуни*, тогава земите им са в рамките на Българската държава. Целият пасаж от съобщението на Ан.Библиотекар е: „...по същия начин, бяха седнали, преславните съдии на височийшия български княз Михаил, Стас ичрегу-боила, Несундик (или Сондоке)-багатур, той главния (или на презвитера) преговарящ пратеник Зисун сампис, Алексис сапис на Хун(авия)...”. **Вистер** се среща като български топоним в Северна Добруджа и вероятно означава „главен град”¹⁴⁹.

12. витезь, витязъ – войн, юнак, храбрец. Думата е общославянска. В БЕР са посочени примери в различни славянски езици: сръб. *вѣтѣз*, словен. *vitez*, рус. *витяз*, чеш. *vítěz*, словаш. *vítaz*, пол. *zwycięzić* – побеждавам, *zwycięstwo* - победа, горнолуж. *wicaz* – дребен феодал, *vitoš* – войн, *withasii* – наследствено дворянско, войнско съсловие при гломачите, племе от групата на лужицките сорби, обитавало край съвр.гр.Майсен (Германия). Произходът на тези лексеми се извежда от праслав. **vitendzъ*, което на свой ред идвало от герман. **vīkingas* – викинг, сравни със ст.норв. *vikingr* и хол. *vechtjas* - войн¹⁵⁰. Шварц смята че названието се е разпространило сред славяните, лангобардите и варните. Англосакс. *wiking* е известно от VII в., засвидетелствано е и във фриз. *witsing*. Славянската форма се била получила чрез преход *k'>t'>c*. Също в слав. ез. скандинавският (германски) суфикс *-ing*, преминава в *-ез / -яз* (пеняз, колодяз, княз). Ст. Младенов свързва *витяз* със заемка от ст.немски. (БЕР-1,стр.155),(СМ-ИБЕ,стр.207) Според друга етимология *витяз* идва от праславянското **vit-ĕn-ьсь*, като **vit* означавал “прехрана, продоволствие, което първоначално е означавало член на владетелската

¹⁴⁸ **илтнвар**, владетелската титла на савирите в Кавказ, на волжките българи и на асите (ташгътската археологическа култура) в Южен Сибир. Титлата ясно е фиксирана във формата *илтнвар*, според Мешхедския ръкопис - препис на «*Рисалия*» – Пътеписа на Ибн Фадлан. Там се казва: „О, Аллах, съхрани в благополучие царя, *илтнвар*, царя (малик) на българите!”. При тюрките титлата *eltäbär* е заимствана от покорения народ *азу* (аси – остатък от древното източноиранско население на Южен Сибир). (ДТС,стр.171) В иранските езици **bar (var)* - висок, но също така и имащ власт, **bar (var)* – право, власт, управление. (L-IAIL) В тох.(б) *vrasse, vrasan* – регулирам, управлявам, *warksi* – власт, мощ, сила. (DA-DT-b) А първата част на титлата *илти / елте*, може да се свърже с аланското (осетинско) *ueltae* – върховен, т.е. *илтнвар* – върховен владетел, цар.

¹⁴⁹ Проф.Т.Балкански съобщава един твърде интересен и малко известен факт от историята на Добруджа. До 1811 г. в Добруджа, между Черно море и Дунав, на север от топонимите Мюфти и Слава, на юг до Бабадаг, се намирала областта „касабата” на гр.Вистер, обхващала 100 села. Самият град е имал 1000 къщи, 2 църкви, 2 бани, два пазара и е бил цветущ търговски и занаятчийски център. Била е населена с българи-гагаузи. Фигурира под формата *Vistar* в някои карти на Балканите от XVIII в. В хода на руско-турската война е опожарен от турците на Пехливан паша, управител на Измаил, а населението се изселва в Русия. Балчо Нейков е записал това местно предание. Т.Балкански посочва че сред гагаузите в Молдова се среща фамилията *Вестерли* (родом от Вистер). Гагаузкият фолклорист Г.Кашалъ записва в гагаузкото с.Бешалма песен в която се пее за времето „когато гореше *Вистер*”. Според турски данъчни документи от 1873 г. в Бабадагска каза се е намирало с. *Вестерия* с 25 мохамедански и 52 християнски къщи. Днешното с. *Вистерна* (*Visterna*) се намира до пътя Бабадаг-Енисала, недалеч от сливането на реките Таица и Телица. Оказва се че топоним *Вистер* има и в Трансилвания. Това кара проф.Балкански да мисли, че топонимът не може да бъде от гагаузки произход, а вероятно е прабългарско езиково наследство. Той точно определя местоположението на областта *Вистер*, от Бабадаг, където протича р.Слава и има местност Мюфтийска балта, а град *Вистер* е наследен от село *Вистерна*, в близост до Бабадаг. Обяснява етнонима с „хипотетичното хунобългарско” *бис*, тюрк. *миш* – гора, или с тюрк. племенно име *бестер*. (ТБ-НПП,стр.275-281) Куриозно твърдение лишено от всякаква лингвистична логика, показващо единствено хуно-тюркските заблуди на Т.Балкански. Предвид възстановената др.българ. дума *вестар* – старши, главен и предвид местонахождението на *Вестер* – в сърцето на Онгъла, може да мислим че топонимът наистина е от др.българ. произход и означава „стар град”, или „главен град”!

¹⁵⁰ Интерес представлява мнението на Маркварт за произход на названието викинг от англосакс. *Wicingas*, другото име на *херулите*, които обитават съвр.Дания, между III – V в. когато са изместени от датчаните. Самто название *херули* произлиза от старонемското *her* – войн, дало съвр.немското *her* – почетно обръщение, господин.

дружина при славяните (Брюкнер), или от *vyti, veju* – гонещи неприятеля, или от хипот.слав. *vitāt* – обитание. (PS-ERHSJ-3, стр.599-600) Б.Цонев посочва рум. *viteaz*, унг. *vitez* – юнак, като ст.българ. заемки. (БЦ-ИБЕ-2, стр.174) М. Фасмер посочва, че нито една от посочените етимологии не е убедителна. (МФ-ЭСРЯ-1, стр.322-323) Твърде точен аналог по значение и звучене, е в тох.(б) *wāt, weta, eweta*, тох.(а) *wac*, пратох. *wāt – сражение, *wetāu* – войн, ветеран, герой, *wak, waso* – борец, войн, *watkāl* – решителен, лик. *wazzis* – армия, *wazzala* – войн, *wakssa* – храброст. В авест. *višta* означава борец, войн, и е в основата на името Виштапса (*Vištāspa*), носено от митичния владетел на Арияшайяна, покровителя на пророка Заратуштра. Протоиндоевроп. корен **wed^h* – удрям, в др. гръцки *éthei* – чупя, руша, санскрит *vadhati* – удрям, в чув. *vat* – удрям, чупя, руша. (DA-DT-b),(BE-ЭСЧЯ, стр.47) В случая думата *вумез / вумяз* или е древнобългарска с тохарски произход, или предвид общославянското разпр., по-вероятно заимстването е станало по друг път, сармати, алани, авари¹⁵¹?

13. влъхвъ – вълшебник, маг, магьосник, ст.българ. превод на гръцкото **μῦθος** (Супр.сб.). Думата е с неясен произход. От ст.българ. е заета в рус. *волхв*, словен. *volhva, volhvica* – гадателка. От ст.рус. е заимствана във фин. *velho*, ест. *volu* – магьосник (Миккола) Според Фасмер думата е свързана със ст.слав. (ст.българ.) **вльснѣти** – заеквам, говоря неразбрано. Производно на *влъхвъ* е *вълшебство, вълшебник*, в ст.рус. *волиба, волшебник*. (МФ-ЭСРЯ-1, 345-346, 347) В БЕР *вълшебен*, ст.българ. **вълшебънь** (Супр.сб), се посочва като производно на *влъхва*. За произхода на думата се повтаря написаното от Фасмер, но се добавя че в някои диал. (Еленско, Банско, Търновско) *влъхва, въхва, вълфа* озн. разбойник, крадец. (БЕР-1, стр.207) Очевидно се касае за прабългар. произход. В чув. *vylja, vyllja* – играя, *vylläš* – играя с някого, или с нещо, *vylläsa* – изигравам нещо. Най-близкия аналог в тюрк. ез. *ojuñ, ojna* – игра, шега, фокус. (МФ-ЭСВЯ-1, стр.136-137) Аналогично на чув. в мандж. *vali* – игра, фокус, забава и особено близко до др.българ. форма е ТМ *ulĕk*, в евенк. *ulĕk / ulok*, евен. *olĕk / ulĕk*, солон. *ölöx / ėlöx*, негидал. *olox / olok*, орочки *oloki / ulekiö*, мандж. *uluken* – лъжа, измама, евенк. *ulĕkĕi*, солон. *ölöxĕi / ėlöxĕi*, ороч. *olooku / uluuku* – лъжец, измамник. (ССТМЯ-1, стр.130, 265-266) В чув. *ultav* – лъжа, измама, *ultavlä* – лъжливо, измамно. Или *влъхва* – магьосник, жрец изпълняващ магически ритуал, шаман. Диал. форми озн. разбойник, крадец, отговарят съвсем точно на посочените алтайски форми.

14. воръ – ст.рус. и рус. дума означаваща крадец, **вороватъ** – крада, укр. *ворюга* – вор, **вратъ** – насилие. (СДСЯ, стр.82) Думата е фиксирана в източниците, сравнително късно (XVI в., в жизнеописанието на Лъжедимтрий). Също интересна податка е ст.рус. **воропъ** – враг, злодей, за която се смята че е първообраза на *вор*. (ПЦСС, стр.930-931) Според Фасмер думата произлиза от *вру, вратъ* – лъжа. Той не приема връзка с др.прус. *vora, voro* – разбойник, което е фин. заемка, фин. *varas* – разбойник. (МФ-ЭСРЯ-1, стр.350) Наши автори (Владимир Хънтов) търсят евентуални др.българ. паралели. В чув. *vără* – разбойник, крадец, от което Гомбоц обяснява унгарското *or, ori, wru* – крадец като заемка от „древночувашки”. Най-близки тюрк. паралели са в уйг. *o’ru (o’ry)*, тур., чагат., кипчак. *o’ru (o’ry)*, якут. *uor* – паразит, негодник, от съответната “древночувашка” форма *o’ry*, но според Егоров произхода на тюрк. форми е неясен. (BE-ЭСЧЯ, стр.49,50) Други автори (Рамстед, Егоров, Расянен, Федотов) смятат че точно чувашката „древнобългарска” форма е в основа на руското понятие. (МФ-ЭСЧЯ-1, стр.109) За чувашката дума може да посочим точен паралел в ТМ, евенк. *urū, urūk* – взимам в ръка, хващам, в улч., орок. *xurū*, нан. *xoro* – хващам в ръка, в евенк. *urūv*, орок. *uru, urugi* – събирам, натрупвам, евенк., евен., орок. *urī*, солон. *orū*, мандж. *vara* – скубя, дърпам, влача, отнемам, доставям. (ССТМЯ-2, стр.287,284) Подобна древнобългарска дума със сигурност е съществувала, и свър. нейна производна е **вър(лувам)** – беснея, крада, грабя, вкл. **върлува** се казва точно за практикуване на разбоиничество, напр. „тук **върлува** бандата на еди кой си, **върлуват** крадци, **върлуват** разбойници” и пр., аналогично в чувашки *vārta* – крада, грабя, практикувам разбоиничество.

15. врачъ – първ. значение магьосник, лечител **ιάτρος** (Супр.сб., Остром.ев.), **вражалец** – гадател, заето в рус. *врач* – лекар, лечител, сърб.хърв. *врач* – прорицател, гадател, словен. *vrač* – лечител, чеш. *vražiti* – правя магия. Заето и в рум. *vrajă*, унг. *varázs* – магьосник, магия. (PS-ERHSJ-3, стр.616-617) Етимологията е неясна, обикновено се обяснява с *вратъ* – лъжа и *ворчатъ* – бръмча, говоря неразбрано, или с чув. *vērūçĕ* – знахар, заклинател, магьосник, което се обяснява с *vērū-suru* – заклинания, буквално „духане-плюене”. (МФ-ЭСЧЯ-1, стр.116-117) В БЕР думата се свързва с руското *вратъ* – лъжа, а **вражалец** – с вражда, респ. хитрувам,

¹⁵¹ в мандж. *vada* – меч, дума с неясен произход. (ССТМЯ-1, стр.129) В евенк. *utken*, евен. *otken* – тесак, къс едноостър меч, кинжал. (ССТМЯ-2, стр.294)

лъжа. (БЕР-1, стр. 183, 179-180) Явно се касае за „древнобългаризъм“ но с много по-точен паралел в пехлеви, согд. *warz* – магия, чудо, согд. *w`rzkry* (*wārzākārī*) – правя магия. По-далечна връзка с индоиран. *uar̥čas* – великолепен, бляскав, чуден, в санскрит *varcas*, авест. *varəcah*, согд. *w`rc* (*wārc*), ср. перс. *warz* – чуден, чудесен, съвр. перс. *warjž* – стойност, цена, вахан. *warax* – блясък. (L-LAIL), (DMc-CPD, стр. 87), (ИС, К-ЭСЧЯ, стр. 387)

16. въртоградар – градинар, **врътъ** – градина (Супр. сб.). (ПССС, стр. 934) Срещата се е в югозападните български диалекти от Кичево, Дебър в Македония, където **ворт** е означавало зеленчукова градина. От слав. ез. е познато единствено в сръб. *врт* и в рус. *вертоград*, което е ясна ст.бълг. заемка. Скок свързва думата *врт* с глагола *въртя* и думата *врата*. Като друга възм. посочва латински произход, от лат. *hortus* – градина с ограда, през истрорум. *varto* (в съвр. итал. *orto*). (PS-ERHSJ-3, стр. 630-631) Фасмер търси връзка с гот. *aurtigards*, ст.англ. *ortgeard*, англ. *orchard* – градина, оградено място. (МФ-ЭСРЯ-1, стр. 301) БЕР посочва авест. *var* – затворено място, град, селище, англосакс. *orgard* – оградено място, литов. *verti* – затварям и предполага праслав. произход¹⁵². (БЕР-1, стр. 189-190) Може да мислим и за др.бълг. произход: идентично е тох.(б) *warto*, тох.(а) *warpi* – градина, тох.(б) *wārto* – горичка. (DA-DT-b) В корнуел. *lowarth* – градина, в ст.англ. (от келт.пр.) *weorth*, *worth*, съвр.англ. *board* – ограда. В санскрит *vṛti*, авест., пехлеви *war* – оградено място, в дард. ез. *varta* – кръг, оградено място с камъни. (DDSA) Пълното смислово съвпадение между тохарското и ст.бълг. понятие показва възможната тохарска етимология. (ПГ, ЖВ-ТБЕП-А-29-2008, стр. 44)

17. въртър – ковач, **вѣторство** – ковашки занаят, **ватра** – огнище. (СДСЯ, стр. 119) Днес думата е почти изчезнала от употреба в бълг. но се използва широко в сръб.ез. Етимологията е неизяснена. Заимствана е в сръб. *ватра*, рус. *ватрушка*, укр. *ватра*, източноруски (моравски) и словаш. *vatra*, пол. *watra*, рум. *vatray*, алб. гегски *votre*, тоски *vatrë* – огнище, огън. Според Педерсон, Мейе, Валде, „славянското“ *ватра*, показва най-голямо сходство с др.инд. *átharvā*, авест. *ātar* – огън, жрец при олтара на огъня. Според Йокл, слав. *ватра* е заимствано от рум. или алб., посредством ст.бълг. и от него прониква в останалите славянски езици. На същото мнение е и Скок. (PS-ERHSJ-3, стр. 569) Други търсят връзка със ст.рус. *обаитритися* – възпаление на кожата, обрив, което е съмнително и невярно. (ИЕЕ), (МФ-ЭСРЯ-1, стр. 279) Отсъствието на **ватра** от другите антични езици, също прави съмнителен дако-дарданския произход на понятието. Явно се касае за прабълг. по произход дума, разпространила се чрез ст.бълг. език. Може да се обясни като сарматско (иранско) свосъчетание **ват-атар** – **вместилище, ложе на огъня**. В санскрит *atharvan*, **athar*, авест. *āthar*, пр.индоиран. *hathar*, согд. *atr*, пехлеви *atūr*, куш.бактр. *athro*, осет. дигор. *art* (мн.ч. *ærttæ*, *ærttiæ*), съвр.перс. *ādar*, кюрд. *ar*, пуш. *or*, ягноб. *altr*, руш. *aθēr* (*athēr*), мундж. *yūr* – огън. (ВА-С-1, стр. 56, 57) Сарматско (аланско) име Ιατραγόρας букв.означава „търсач на огъня“ от сармато-аланското *iatr*, осет. *art* и сармато-аланското *agor*, съвр.осет. *agur* – търся. В случая виждаме че по-старата сарматска форма е *iatr*, без все още осъществен преход *athr* > *atr* > *art*. (ВА-С-1, стр. 70) Така **ватра** – огнище, вероятно отразява двусъставното прабълг. ***ватаръ**, от **ватъ**, осет. *wat*, *uat*, согд. *wād* – ложе, и ***атаръ / ятаръ** – огън, **ват(ат)ар** – легло на огъня или огнище, преминало в славянизираното **ватра**. Виж англ. *fireplace* – място на огъня, огнище. В Осетия се среща като топиним **Ватра (Уатъра)** в админ. район Дзау (Джава), Южна Осетия. (ЗЦ-ОО, стр. 12)

18. двалма – коняр (**ἵπποφορβός**), думата е използвана в ст.бълг. превод на „Диалозите на Псевдо-Кесарий“, и в Остромировото евангелие, като укротител на коне. (СДСЯ, стр. 160) Суфиксът *-ма*, има словообразуващо значение за съществителни (общоалтайски има го и в чувашки)¹⁵³, напр. *кудерма* – палач, *тижма* – съгледвач. Коренът е ***двал-** или ***дал-**. Като етимологичен паралел може да се посочи чув. *tälä* – пранги, примка за завързване на предните крака на коня, или *tilxere* – повод на кон, юзда, сродно с монг. *delbe*, *delbeg* – повод на кон, също в куманд. *tälbügä*, тоблар. *tilbi*, казах. *tilbigä*, киргиз. *delbä* – повод на кон. (МФ-ЭСЧЯ-

¹⁵² Фасмер прави интересен паралел, между ст.бълг. *врътъ* – градина и слав., в бълг. *верпен*, рус. *верпен*, словен. *vr̀tèp* – пещера, сборище на престъпници, място за разврат, бардак, като го свързва с литов. *veriù*, *vérti* – затворено място. (ИЕЕ), (МФ-ЭСРЯ-1, 300-301) Но имаме ясна разлика в значенията, градина и подземие. *Verpen* и аналозите му показват общ произход с германските форми, в норв. *urd*, *ur*, ст.фриз., хол. *waard*, ст.сакс. *wurth*, ст.вис.нем. *werid*, *warid* – остров, каменен бряг, непрестъпно, изолирано място, каменно дъно, място заято от прилив, в ст.ирл. *fert* – гроб с могилен насип. (ИЕЕ)

¹⁵³ тюрк. *-ma /-mä*, в уйг. *yälmä* – конница < *yäl-* язды кон, *örme* – плитка (на косата) < *ör-* сплитам, в кор. *-may: karima* – част от косата < *kari-* разделям, *yälmay* – плод < *yäl-* бера плодове, монг. *-ma /-me: gayiqama* – чудо, учудване < *gayiqā* – сепвам се, стряскам се, монг. *bayima* – място където се намира нещо си, < *bayi-* съм, намирам се, в ТМ *-may:* евен. *baldivkanmay* – раждане, начало < *baldivkan-* пораждам, и др. (A Comparative Study of Korean and Turkic. Is Korean Altaic? Choi Han-Woo (Hoseo University) http://www.iacd.or.kr/sub13_3.htm)

2,стр.188,230) В ТМ, евенк. *džala* – водене на кон. (ССТМЯ-1,стр.245) Или *двалма* – „този който води и връзва конете”.

19. имник – коняр (**Ирнѣков**), първият сред конярите. (ЦС-ВАСБ,стр.94) Б. Симеонов привежда като пример хунската титла *еммедзур* – управител на конюшня. (ММ-ИБХ,стр.92) Механизмът на образуване е **emnye-der*, явно несъхранилото се **emnye* – кон и *dur* – поставям, или от ТМ, евенк. *turī* – стадо, т.е. коняр. (ССТМЯ-2,стр.210) Титлата показва недвусмислена връзка с древнобългар. календарен термин **имен** – кон. Етимологични паралели: Думата е от угрофински, по-точно урало-алтайски произход. В унг. *mén*, мар. *imne* – кон. (VS-ETD) Твърде интересна податка представлява рус. **имнюшка** – кранта, което Фасмер свързва като заемка от мар. *imni*, *imnə* – кон, и смята думата за алтайска по произход, в монг. *emneg* – див кон, калмик. *emneg*, алт. *ändik* - див (от **emlig*) според Вихман, Рамстедт. (МФ-ЭСРЯ-2,стр.129) Но руското значение “кранта” е по-близо до евенк. *imaγa* – непохватен, отпуснат. По-далечната етимология показва връзка с ТМ, в евенк. *ijam*, евен. *ijama*, *upamkan* – див овен, негид. *ojamka* – антилопа, нан. *iman* – козел, евенк. *imaγan* – козле, еленче (но недоносено, или родено с дефект, вкл. и албинос, вж. вр. с *imaγa* – непохватен, отпуснат), солон. *imaγa*, *ima*, орош. *iman*, удег. *ima*, нан. *imaxe*, мандж. *imaγu*, *iman* – коза, също в монг. *jaman*, кор. *jomso* – коза. (ССТМЯ-1, стр. 312), (ССТМЯ-2, стр. 251) Съотв. в япон. *uma* (*umete*) / диал. рюкю *ntan* < др.яп. **uman* – кон, в монг. *emneg* – див кон. Думата е с древен произход, в палеоазиатски – ескимоски инупикски *imnaiq*, *imneg* – див козел. Или първоначалното местно название свързано с диво копитно животно, се пренася върху коня у древната праурало-праалтайска общност. Открива се древен урало-алтайски корен **ētən* ~γ – диво копитно животно > див кон.

20. инокъ, иногъ¹ – ст.българ. дума означаваща монах, отшелник, **иногъ²** – гриф, хищна птица. Заимствана само в рус. *инок* и сръб.хърв. *inok*. Держсен го свързва с латин. *inuis*, *inuis* – един. (D-SIL,стр.212) Дяченко го свързва с **инокий** – сам, самотен, уединен (което обаче е производно на инок). (ПЦСС,стр.223) Фасмер смята че думата е директен превод от гръцкото *μοναχ*, *μοναχή* - монах, от *моно* – един, отшелник (единок / одинокий > инок). (МФ-ЭСРЯ-2,стр.135) Особено близко и еднозначно е осет. ирон. *iunæg* (*iwnæg*), дигор. *eunæg* (*ewnæg*) – един, сам, самотен, показващо ни етимологията и вероятния др.българ. произход на думата. В. Абаев го свързва с др.иран. *aiwanaka* – един, сам. (ВА-С-1,стр.560) Във вахан. *iγun* – единствен, сам, също *uγw*, осет. *iu* / *eu*, согд. *uw*, хорезм. *ēv*, пехлеви *ēv*, *ēvak*, талиш., ягноб. *i*, шугн. *uγ*, хуф., бартанг. *uγ(w)*, перс., пуш. *uaw*, белуджи *ēuok*, мундж., йидга *uγ*, др.иран. *aiwa(ka)* – едно. (ИС,К-ЭСВЯ,стр.123,428), (ВА-С-1,стр.557,558) Интересен паралел е ст.българ. **иногъ²** – гриф, хищна птица, което се явява точен превод на латин. название на тази птица – монах (*Aegiptus monachus*) или черен лешояд. (СДСЯ,стр.286) В надпис с рунически букви от манастира в Равна, разчитам думата “инок” под формата **ΛÆΛÆΣΗΛΟΙΚ/И** (*æænoki*), като руническите букви са вариант на сирийското несторианско писмо – „естрангело”.¹⁵⁴

21. казначичи, хазнатар¹⁵⁵ – ковчежник (*казначичи* е познато в староруски), ковчежник, **Хазнатар¹⁵⁵** е име на българско село в Серското поле до 1913 г. Селищев посочва албанското *kaznets* – ковчежник, също като ст.българ. заемка. (АС-СНА,стр.179) Фасмер посочва рус. *казна*, фиксирано в грамота от 1389 г., като заемка от др.тюрк. *qaznaq*, *ħazina*, тур. *ħaznā*, крим.татар. *ħazna*, татар. *ħāzinā* - съкровищница, които са перс. заемки. (Радлов). (ДТС, стр. 439) Рус. *казначей*, се открива в грамота от 1359 г. и се смята за заемка от караим. *ħaznačy*, кипчак. *kaznacy*, тур. *ħaznadžy* – ковчежник (Радлов). (МФ-ЭСРЯ-2,стр.160) В осет. ирон. *kħaznadar*, дигор. *ħæznadar* – ковчежник, *ħæznyg*, хорезм. *ħazdak* – богат. (ИРС), (ДРС) В таджик. *ganjīna*, вахан. *γandz*, сарикол. *γazang*, бадж. *ganfina*, мундж. *γondzo*, кховар. *gonj*, искашим. *ħazina* – хазна, авест. *ganzabara* – ковчежник, от др.иран. *ħazina*, санскрит *ganija* – съкровищница. Също във вахан. *gana*, пуш. *gāna*, кховар., кашмир. *gahana*, хинди *gahna*, парачи *ghana* – накит, скъпоценности, украшения. (ИС,К-ЭСВЯ,стр.187,176) В тох.(б) *kañcuki* – ковчежник, хот.сакс. *kāñcān* – златен, санскрит *kankana*, *kānaka* – злато. (DA-DT-b) Първопроизходът на думата е свързан с прединдоевроп. субстрат, в шумер. *kuzen*, буруш. *γéndeş*, *γéniş* – злато, лид. *kuwanza*, хет. *kuwanna*, др.гр. *κῶνοσ* – мед, метал, в кит. **金**, съвр. ф-ма *jīn*, др.кит. *kām* - злато. Показателно е и шумер. *ganzer* – огнен, т.е. метал с бляскав, огнен цвят. Ст. българ. понятие е с предосмански произход, предвид албанската податка. Думата е от вероятен др.българ. произход.

¹⁵⁴ Пръв разчита надписа П. Добрев, като инок. (ПД-КК,стр.148) Напълно приемам версията му. Прави впечатление приближаване на начина на изписване, със салтово-маячките надписи, разчетени от Турчанинов. По-подробно вж. книгата ми “Алано-древнобългарското писмо”. ВТ. 2011 г., стр.143.

¹⁵⁵ след гръцката окупация (1913 г.), през 1926 г. името е преведено на гръцки: **Χρυσοχώραφα** (*Χρυσοχοράφα*)

Интересна е съпоставката *хазнатаръ* – *kъaznadar / хъznadar*. българското *таръ* (вж. бълг. *технитаръ* – занаятчия, използвано в Мрачката грамота на цар Иван Александър от 1347 г.), отговаря на общоинранското **dar* – държа, в случая държащ хазната, но се използва и за означаване на занятие или титла, например *sardar* – предводител¹⁵⁶, от *sar* – глава, главен и *dar* – държа, управлявам.

22. *къметици** – свободни селяни, стоящи малко по-високо в обществената йерархия от “простите люде”- редовите общинници, подлежащи в следствие на закрепостяване, старобългарска дума, използвана в “Закон за съдене на хората”. Думата е общославянска и нейна производна е в ст.бълг. *къметъ* – селски първенец, в ст.руск. *къметъ* – свободен селянин, войн (Слово о Полку Игореве, Ипатиевск. летоп. и др.), укр. *кміть*, полск. *kmieć*, чешк., словак., словен. *kmet*, сърбохърв. *kmět* – свободен селянин, хърв. (о-в Хвар) *ohmēt* – слуга. Среща се в балт. езици, др.прус. *kumetis*, лит. *kùmetis, kaimietis* – същото значение, но се смята за славянска заемка (Буга, Траутман), в латв. *ciema* – село. Среща се в рум. *сумет* – селски първенец като заемка от ст.бълг., или ст.сърб. Фасмер смята за невъзможно заимстване на общослав. дума от др.гр. *κομῆτης* – селянин, *κομῆ, κομῆται* – село, (вж. също *κομαρχία* – община от няколко села). Трудно би се обяснило общославянското разпространение. Според Фасмер, имаме заимстване от латин. *comes, -itis* – спътник, другар, през народнолатин. *cometia, comitatus* – окръг, област, (Ягич, Брюкнер, Тиц, Бернекер). По-малко вероятно обяснение, от хипотетично, исконно слав. **към-ет*, образувано подобно на, аналогичното германско *halith* – герой, англосакс. *hæle* – мъж, или от чеш. *kmen*, праслав. *къму* – племе, род (Ван-Вейк). (МФ-ЭСРЯ-2, стр.261) В БЕР се повтаря казаното от Фасмер, като се посочва мнението на Мачек и П.Скок, които извеждат думата от среднов.латин. (разпространена чрез Франкската държавна администрация) *cometia* – окръг, област > *comitatus*. Скок смята че унгарската административна единица *комитат* е заимствана от франките (а не от българите). Б.Симеонов, извежда думата от балканолатин. *comētus*, което пък обаче не обяснява общославянското представяне на думата. (БЕР-2, стр.494-495) Според П.Скок, разпространението на думата е от запад на изток, с първоизточник франкското *comes*, род.п. *-itis*, което на слав. почва се възприема като старейшина, селски първенец, селски съдия, свободен селянин, селянин със собственост, дребен земевладелец. (PS-ERHSJ-1, стр.106-107) В Първата Българска държава е известна титлата *комит*, която е носена от административни управители, стоящи начело на *комитати*. Предполага се че комитите в бълг. държавна администрация, са наследници на някогашните племенни князе¹⁵⁷ (Златарски, Ангелов) и се утвърждават като по-дребни административни управници. Самата титла е била заимствана от Византия, където *комес* (*κόμης*, род.п. *κόμητος*) е по-нисш ранг чиновник или военноподполковник. При българите тя се е възприела с по-друго значение – областен управител, при това изобщо не дребен управител, тъй като в старобългарските текстове (Супр.сб., Германов сб.) се посочва че *комитите* са сред елитната аристокрация, управители, наместници на големи провинции, и по значение думата е аналогична на визант. патриций. (ТС-ВАРСБ, стр. 153-158) Това пък обяснява и унгарските областни единици – комитатите, т.е. провинциите на държавата, те няма откъде да бъдат заимствани, освен от българите, защото ранносредновековното Унгарско кралство възниква изцяло върху „отвъддунавските комитати”, провинции на България. Напълно примамливо е да се търси връзка между титлата *комит*¹⁵⁸ и *къметъ* – селски първенец,

¹⁵⁶ титлата “**сердар**” се е използвала в България преди идването на османците, фигурира във „Витошката грамота” на цар Иван Шишман, издадена между 1371 и 1382 г. Възм. е да се касае за куманска или печенежка заемка, според А. Добрева и И. Добрев. Среща се в Сърбия, Хърватия, Черна Гора, Косово като *serdar, sardar* – главатар, в рум. *serdar, sãrdar* – генерал, болярин, в алб. *serdar* – главатар, воевода. Скок определя думата като балкански турцизъм, което обаче противоречи с наличието и в грамотата на Иван Шишман. (БЕР-6, стр. 617), (PS-ERHSJ-3, стр. 224) В осет. *særdar* – вожд, предводител, съвр.зн. председател, началник, ирон. *særdarad*, дигор. *særdarajdæ* – правителство. Не е изкл. думата да е била използвана и от древните българи, но не може да се докаже.

¹⁵⁷ интересна аналогия в кховарското *коміуаі*, белуджи *къвм*, кашмирски *към* – племе., вж. също обл. *Комед* в Ср.Азия и народа и *комети*, *кумиджи*, предците на съвр. нуристанци, назв. означава хората, жителите на страната.

¹⁵⁸ може би, бълг. комит, освен заимстването от Византия или Франкската д-ва, е резултат и от друга вторично възникнала аналогия с подобна неизвестна нам, древнобългарска дума, сходна с иран. в кюрд. *komek*, пуш., искашим. *kumak*, галиш. *komëg*, перс. *komak*, шугнан. *kumak*, гилан. *kumëk* – помощ, осет. дигор. *komæg* – помагаш. (VS-ETD) В осет. *комып / комип* – подчиняващ се, послушен, изпълняващ, помагаш. Във вахан. *към(э)у, къмэт* – искам, съгласявам се, искашим. *към-, към/d-*, сангл. *къмау, къмаид*, шугн., руш., хуф., барт. *къмб-, цент-*, рош. *кън-, кънт-*, язг. *към-, комт-* съгласявам се, всички те са производни на др.индоиран. **къмауа*, 3 л. ед. ч. **къмауати* – обичам, желая, съгласявам се. (ВА-С-1, стр.601), (И,СК-ЭСВЯ, стр.216) Или българските *комити* са помощниците на владетеля, неговите приближени. В този аспект трябва да посочим и бълг. диал. дума (Родопите) *каматна* – красива, хубава (за жена), *каматница* – красавица. Тя се свързва със ср.гр. *къматос* – труд, което е дало в алб. *каматë*, сърбохърв. *къмата*, румън. *къматя*, и унг. *камат* (от сръбски) зн.: лихва, бълг. (Охрид) *камато* – дълг. Преходът в значенията се обяснява с извеждане от първон. изходно труд > дълг > трудолюбива > към хубава, красива. (БЕР-3, стр.184-185) Трудно може да

тъй като има някаква далечна аналогия, единият управлява голяма провинция, другият – село, въпреки че исторически не е оправдано, а и не може да обясни общославянското разпространение на думата *къмет* / *кмет* – селянин, за сметка на единствено българското *комит* – наместник, управител. Що се отнася до *къметици*, *къметъ* – свободен сялянин, селски първенец, се открива и друго интересно съпадение, показващо ни съвсем друг, източен произход на думата. В.Абаев посочва точен осетински аналог на старобългарското *къметици*, в осет. *хытæтæg* – свободен селянин, съвр.зн. – прост човек, простак, селяк. В осетински думата има още няколко разширения: *хытгæпæg* – орач, *хытгæнд* – оран, *хытгæрдæg* – жътвар, *хыттоп* – земеделец, или това показва че първоначалното изходно значение е било, редови общинник, селянин-земеделец, а изходното *хыт* / *хитæ* означава обработваема земя. Абаев посочва разпространението на тази дума в останалите славянски езици, а връзката с осетински обясни с прадревни хипотетични, славяно-скитски контакти, или праскито-праиталийски контакти, посочвайки лат. *humus* – почва. (ВА-СЕЙ,стр.21),(ВА-С-4,стр.260-261) Разбира се, много по-вероятният изходен език за осет. *хыт* / *хитæ* е тох.(б) *kaṃ*, тох.(а) *tkam* – земя, почва, земна повърхност. (DA-DТ-b) Вероятно от тохарски думата е заета в алтайските езици, в монг. *qитаṗ*, *qитaki*, халха-монг. *хитаṗ*, *хитхи*, бурят. *хитхи*, калмик. *хитæḡ*, ородос. *хитиḡи(n)*, *хитиḡи(n)*, монгур. *хитогъ* – земна повърхност, почва, прах, унг. *hotok* – същото, в ТМ ез., евен. *kitewun*, ороч. *kīta* – песачлив бряг, плаж, нан. *kum'i* – леговище на животно (утъпкана земя), в тюрк. ез. *qum* / *хит* – пясък¹⁵⁹. (S-AE) Така че думата *хумъ* – почва, не е задължително в осетински да е пряко тохарско наследство, по-вероятно е замиствано през някой алтайски (др.монг.) език, още в Централна Азия, в най-ранния етап на сармато-аланската етногенеза. Що се отнася до общославянското представяне на думата *къметици* – селяни, земеделци, то това е станало или чрез сармато-алански, или по-вероятно чрез езика на аварите, които вероятно така са наричали подчинените им славяни-земеделци. Може да се посочи още бълг. дума *хума* – глина, което показва че подобна дума (аналог. на монголската (аварската?) и осетинската) е съществувала и в бълг.език.

23. крагуяр* – соколар, думата е използвана в грамотите на цар Иван Александър. Производна е на *крагуй* – сокол, чийто произход не е изцяло изяснен. Среща се във всички славянски езици, срб. *крагуй*, ст.рус. *крагуй*, укр. *крогулець* (заето от пол.), *крогуй*, словен. *kragulj*, чеш. *krahujec*, словаш. *krahulec*, пол. *krogulec*, луж. (сорбски) *kraholc*, също в рум. *curuii* – ястреб, сокол. Думата се смята за стара тюркиска заемка в славянските езици (Фасмер). (МФ-ЭСРЯ-2,стр.363), (БЦ-ИБЕ-2,стр.55) В.Стоянов посочва **Крагуй**, **Краго** – българско име използвано в XVI – XVII в. и топонима **Крагуевац**¹⁶⁰ – град в Сърбия (западно от р.Велика Морава), чийто първо споменаване в турските документи (данъчни регистри) през 1476 г., е под формата „*Крагуйофча*” и предполага че се касае за кумански произход. (ВС-КПАБ,стр.262) П. Скок посочва че в Сърбия се използват формите *kragui* (*kragūj*) и *kragūlj*, и определя думата като общославянска заемка от езика на аварите. (PS-ERHSJ-2, стр. 175-176) Етимологични паралели: първопроизходът на думата е първоначално ирански, с древно заемане в угрофинските и алтайските езици. В авест. *kahrkāsa*, пехлеви *cark*, согд. *čārkās*, осет. *cærgæas*, ягноб. *kargaš*, талиш. *kêrkêš*, перс. *kargas*, сарикол. *corg'* – орел. В осет. ирон. *хъæрссыгъа*, дигор. *хъæрссигъа*, *хъргъи* – ястреб (последното е особено близко с бълг. **крагуй**). В чагат. *karčyḡay*, *kyryy*, *karahu*, куман. *qaragus*, *qarciga*, караим. *kyryyi*, татар. *kyryj*, *karčyga*, чув. *xërxi*, *xurçâk*, башкир. *karsika*, тур. *kirg'li*, тюркм. *gyrgy*, узб. *qirgij*, монг. *xarcagay*, бурят. *xarsaga*, калмик. *xarçaxaa*, евенк. *kire* – сокол, ястреб, орел. В удмурт., коми *kyrnyž*, мар. *kurnyž*, саам. *kar'nes'*, *kirgeč*, *kierkce*, хант. *körək*, *korək*, *kurək*, манси *sarkes*, фин. *kaarne*, ест. *karn*, мордв. *korož*, унг. *karvaly*, *karuly*, протоугрофинска форма **kerkV* – сокол, хищна птица. (VS-ETD),(UE) Етимологията на понятието е от иранските *kark* – кокошка, пиле и *asa* – ям, т.е. „хранец се с пилета или кокошки”. (L-IAIL),(ВА-С-1,стр.302-303),(МФ-ЭСЧЯ-2,стр.368) Във всички тюркски езици се среща *aš* / *aša* – храна, което обаче е вероятна иранска заемка. Интересна податка представлява

се приеме такова семантично развитие, много по-вероятно става дума за различни по значение но сходни по звучене корени. Бълг. **каматна** – хубава идва от иранското **kāmaua* – обичана, желана, напълно в синхрон със значението красавица. А това показва че този изходен ирански корен **kam-* помагаш, подчиняващ се, с вторично разширение обичан, желан, е съществувал в бълг. език и идва от др.български, а тиглата *комит* е преосмислена през собствения език, като помощник на владетеля, най-близкото му обкръжение.

¹⁵⁹ Старостин посочва и чув. *хът* (*хъ^m*) – пясък, при *хажър* – пясък в др. речници и отсъствие на такава дума *хът* (*хъ^m*) в основните чувашки речници. В Етим.слов. тюрк.яз., том 6, стр.132 е споменато чув. диал. *kāt* – пясък.

¹⁶⁰ Србските източници също така обясняват името на града: „*Име је добио по птици крагуј која је у средњем веку коришћена (б.а. използвана) за лов*”.

алтайският корен **(i)al*, **(i)al-a-*, в монг. *öl / ül* – храна, пр.ТМ **ulī-*, евенк. *ulī-*, евен. *uli-*, мандж. *ulebu*, удег. *ulikte* – храна, който може да обясни окончанието *-ол, -ул* в западните славянски езици + словенски и украински, в названието на ястреба. (S-AE) Не може да се каже, дали е съществувала подобна др.бълг. дума от алтайски произход, или по-вероятно се касае за ранна аварска заемка, или както мисли В.Стоянов – за късна куманска заемка¹⁶¹, но почти напълно съвпадащите дигорска и чувашка податка (*xʲirgʲu-xʲerxi*), показват че това е възможно.

24. крамарин – рядка и необяснена дума, която се среща в българските народни песни, означаваща болярин: „Дане, бане, болярине и ти Петре *крамарине*.” В БЕР се добавя вторичното значение: водач на дружина работници или гурбетчии, без да се изясни произхода и, като в крайна сметка се свързва с дребен търговец¹⁶². Б.Цонев посочва унгарската дума *komorin* – дворянин, придворен, смятана за българска заемка (*коморникъ* – придворен) в унгарски, която е очевиден аналог на *крамар*¹⁶³. (БЦ-ИБЕ-1,стр.173) П.Скок посочва че думата *kramar* е позната в Косово, но се е съхранила само във формата *krajmarbaša* – този, който води хорото. Той също я обяснява с хърв. *krāma* – дребни стоки, търговия на дребно, като заемка от немски. (PS-ERHSJ-2,стр.178) Етимологичните паралели ни отвеждат към тохарските и иранските езици! Откриваме в тох.(б) *kamartke* – управлявам, *kamartane* – суверенитет, тох.(б) *kamartike*, тох.(а) *kāmārtik* – владетел, аристократ. Относно *kamartike / kāmārtik*, Д.Адамс посочва че извънтохарските връзки са съмнителни и думата си е с исконен тохарски произход. (DA-DT-b) Но откриваме и ирански податки, в авест. *kamarkša* – глава, *grāma* – стопанин, господар, в пехлеви *kāmar* – главен, *kāmγār* – силен, неограничен, абсолютен. (DMc-CPD,стр.49) В куш.бактр. *kaṣṛdo* – глава, главен, *kaṣṛdγo – аристократ. П. Голийски посочва аналогия с тохарските *krāmar*, *kramartise* – тежест, тежък, голям, или „тежък болярин”, големец. (ПГ,ЖВ-ТБЕП-А-29-2008,стр.45,46) Думата е с ясен ирано-тохарски произход.

25. крѣмчи, крѣмчи – направляващ, водач, *крѣма* – рул, *кормило*, механизъм за управление на кораба, „*Крѣмчия книга*” – книга на управляващия, старобългарското название на византийския Номоканон – свод от църковните закони. Думата е старобългарска, зета в рус. *кормчий*, укр. *корма*, сърб.хърв. *крма*, словен. *krma* – рул, направляващо весло, кърма. Според Фасмер, вероятно славянският корен е родствен на гр. *κορμός* – кол, греда, *κορμός ναυτικός* – весло. (МФ-ЭСРЯ-2,329) П.Скок и БЕР повтарят казаното от Фасмер. (БЕР-3,стр.211-212),(PS-ERHSJ-2,стр.205) П.Добрев съвсем правилно го свързва с талиш. *крѣм (krām)* – направлявам. (ПД-ЕАКБ,стр.24) В санскрит *kram*, *ā-kramaṇa*, согд. *xr'm (xrām)*, *γr'm (γrām)* ср.перс. *hl'm- (āxrām-)*, съвр. перс. *xirāmīdan*, тадж. *xīrom*, вахан. *čərt* – вървя, бавно, тържествено, отивам, приближавам се, движа се целенасочено, санскрит *krama* – крачка¹⁶⁴. (L-IAIL),(ДЭ-ЭСИЯ-4,стр.395-396),(ИС,К-ЭСВЯ,стр.136) В осет. дигор. *gurəj-gurtæ* – вървя по следи, *gurtæ* – следа. (ДРС) Така че напълно възм. е ст.бълг. *крѣм-чи* – водач, да е с ирански, др.бълг. произход.

26. књигачи, књихчи – книжовник, *књига* – книга (Супр.сб.) Аналогично на бълг., в осет. ирон. *činyg*, дигор. *књыг, кыныгæ* – книга, макс. близко до *књига*. Мнението на Абаев че осет. форми са ст.слав. заемка е невярно. (ВА-С-1,стр.596-597) Могат да се предложат няколко етимологични решения. Най-старото мнение за германски произход¹⁶⁵ на думата е отдавна отхвърлено. Не се приема и мнението за предноазиатски произход на думата¹⁶⁶. Най-разпространено е мнението за китайски първопроизход: **книга – рисувана коприна**. Изказано е

¹⁶¹ което е малко вероятно предвид общославянското представяне.

¹⁶² посочват се отвлечени и неверни аналогии с рус., укр. *крамер* отразяващо ср.вис.нем. *krāmer* – дребен търговец на сергия или с малък дюкян, лавка, което е производно на нем. *kram* – дреболии, дребни вещи. Също в пол. *kramarz*, долнолуж. *kšamar*, чеш., словаш. *kramar* – дребен търговец, лавкаджия и в укр. *крам*, пол. *kram*, чеш. *krām* – лавка, от ср.вис.нем. *kram* – лавка, дюкянче, сергия. (МФ-ЭСРЯ-2,стр.365),(БЕР-2,стр.714) Така че въпросното *kram* – дреболии и *kramar* – дребен търговец, не могат да обяснят българското понятие за благородник, аристократ, големец.

¹⁶³ От същия корен вероятно е българското име *Кърамар*, (респ. *Крамар* – болярин) отбелязано в турските регистри – XV в. (ВС-КПАБ,стр.264)

¹⁶⁴ слав. индоевроп. аналог натоизи корен е в рус. *хромать* – куцам, вървя бавно. (ДЭ-ЭСИЯ-4,стр.396)

¹⁶⁵ Изказано от Миклошч, Улунбег, Преображенский, че славянското понятие произлиза от древноскандинавското *kenning*, готското *kunpin* – познание, учение. (АП-ЭСРЯ-1,стр.323) Днес е отхвърлено от славистите, тъй като би трябвало да очакваме славянска транскрипция на германската дума като „чєнязь”, напр. от *пфенинг* се стига до славянското *пеняз* – монета. (А. Делева (Гранберг)

¹⁶⁶ **книга – царски печат**. Изказано от Миккола. В арм. съществува думата *knik'* – печат, зета от древното асир. *kuṣukku* – царски печат, както и *kaniku* – нещо написано. В източнокавказките езици, в лезг. *kh'n, kx'in* – книга, се смята че има древни месопотамски корени, в шумер. *kišib* – печат. Присъствието в др.бълг., чув. и в осет. се обяснява с тясното съжителство на българи, алани и савири в Кавказ. В последните години тази теория бе реанимирана в нашата литература от П.Добрев. П.Скок посочва посочените две хипотези (сканд. *kenning* – знание и асир. *kuṣukku* – царски печат), като обяснение на думата *knjiga*, посочва и осет. паралел, но смята че преносителите и са аварите. (PS-ERHSJ-2,стр.111-112)

от Мункачи, Фасмер и понастоящем общоприето от славистите. Славянското *kъniga, според Фасмер и мнението на болшинството лингвисти, произлиза от др.тюрк. *küinig, преминало чрез волжкобългар. и др.българ. *küiniv (уйг. *kuin*, *kuinbitig*) заето от кит. “цзюан” (*juàn*) 卷 в среднов. кит. *k'üen*, *kwén* – свитък, попаднало в ТМ като *kuŋ-mi* (*kuŋ-mi*) – книжовник, архивар (Рясянен). От др.българ. е заето в ст.унг. *könyüi*, съвр.унг. *könyu*, отразява ст.чув. *koniv, мордв. *konov* – хартия, съвр.чув. *keneke* – книга (Рясянен). БЕР повтаря написаното от Фасмер. (БЕР-3,стр.496-497) Необходимо е да направим някои уточнения. На пръв поглед веднага се вижда разликата между „пратноркското” *küinig, уйг. *kuin*, и „др.българ.-ст.чув.” *koniv, фиксирано в унг. и мордв. и другата форма, чув. *keneke*, свързвано пряко със ст.българ. *кънига*. Според М.Федотов (автор на основния етимологичен речник на чувашкия език) формата *keneke* (кенеке) не е собствено чувашка, а късна руска заемка, както сигурните такива, башкир. *kenəgə*, якут. *kinigə*. Друг негов довод е, че в чув. думата *keneke* е фиксирана първоначално като название на част от стомаха на преживните животни (кравите) аналогично на руското и славянско название *книжка* – част от стомаха на кравата приличащ на листата на разтворена книга (Ашмарин). Третият му довод е че построената от Фасмер връзка *кенеке-кънига* се базира на невярното цитиране от Рясянен на др.тюрк. дума *küinig. Оказва се, че такава дума няма в източниците. В по-късно издадения „Етимологичен речник на тюркските езици” се установява, че единственото подобно др.тюрк. понятие е уйг. *kuin* – свитък, което си е китайска заемка, в кит. понятието за свитък (съвр. цзюан) е идентично с едно от названията на коприната, тъй като първоначално в Древен Китай се е пишело върху тънки копринени свитъци. В подкрепа на това Ашмарин посочва една стара чув. дума *kuñe* – парче плат, кърпа с пришити шарки, т.е. не може да се смята че при чувашите е съществувала древна дума *keneke*¹⁶⁷, както не може да се приеме съществуването на др.тюрк. дума *küinig, хипотетично възстановена от Рясянен, по хипотетичното др.българ. понятие. (МФ-ЭСЧА-1,стр.274) При това положение закономерно рухва цялата теория за „тюркския” произход на думата. В др.тюрк. откриваме думата *kenzi* – рисувана коприна, която е кит. заемка, аналогична на чжурчж. *kiuèn-tsj*, мандж. *гъованса* – рисувана коприна и *гъовансэ* – книга, свитък, производни на кит. 絹 *juàn* – тънка коприна, 絹子 *juàn-ji* – рисувана коприна (子- *zi*, *ji* *cī*, означава философски трактат, писан текст, друго негова значение е също професия (др.българ. суфикс *-чи*), и е суфикс за обр. на съществителни), 縑 *jiān* – коприна за писане, или 卷, съвр.ф-ма *juàn*, др.кит., клас.ст.кит. *kwrén*, Западна Хан *kwrján*, Изт.Хан *kwrán*, епохи Вей-Тан *kwén* – свитък, 卷子 *juàn-ji* (др.кит. *kwrén-cə*, епоха Вей-Тан *kwén-cjī*) – свитък с текст върху коприна, респ. книга. (ДТС,стр.298),(ССТМЯ-1,стр.156) В случая имаме заемки, които са не по-рано от Вейската и Танската епоха, когато названието на рисуваната коприна е *kjwèn*¹⁶⁸. В китайски, названието на коприната е 絹, др.кит. *k(w)ens*, в клас.ст.кит. *kwenh*, еп.Хан *kwjanh* и в еп.Вей-Тан *kjwèn*, за да еволюира до съвр. форма *juàn*, в Пекин и Шендун *суан*, Янджоу *суи*, Чанши *суе*, Гуанджоу *кун*. (S-DChCh) А. Дыбо смята за първоизточник, формата 卷子 *juàn-ji* и съпоставяйки Ханските форми *kwrján* / *kwrán* с посткласическото (след епохата Хан) *kwén*, стига до закономерния извод че заемането е станало не по-рано от III в. (АД-ЛКРТ,стр.70) Но предвид съществуването на Източна (Младша) Хан до 220 г. би трябвало да очакваме езиковата промяна към края на III дори началото на IV в., когато липсва единна китайска държава, респ. и езикова норма. Или ако изходим от вероятната др.българ. форма *кънигъ, то заимстването е станало по-рано отколкото в алтайските езици, не по-късно от времето на Империята Хан, когато китайската форма се е произнасяла с глухо „х” накрая: 絹子 *kwenh-cə* - рисувана коприна (виж старобългар. *кних-чи* – книжовник), което в последствие е загубено и затова липсва в др.тюрк. Например Д.Адамс посочва в тох.(а) *kanak*, тох.(б) *kenek* – платно, което според него е с неизяснена етимология, но не е трудно да видим китайска заемка означаваща коприна, респ.

¹⁶⁷ такава погрешна връзка прави и В.Сергеев като посочва, ТМ, евенк. *henyne* – 1. книжка, част от стомаха на преживните животни, 2. стомах. (ВС-ЧТМЛП,стр.17) Но в случая *henyne* има друг произход, еднакъв с евенк. *unnyun*, – глътка, небце, евен. *henyüi* – сляпо черво, нан. *xenyue* – гърло, негид. *ünyele* – гуша на птица, адамова ябълка у човек. (ССТМЯ-2,стр.275,367,280,481) Също в кор. *inhu*, япон. *inkō* – гърло, япон. *onaka* – стомах, халха-монг. *önygölür* – адамова ябълка, др.тюрк. *önyüç* – гърло, урало-алтайски паралел с ненец. *хитүкү*, нганасян. *künygüda*, камасин. *kongo* – гърло, саам. *kinygъэ*, хант. *könyli* – адамова ябълка. (S-AE),(UE)

¹⁶⁸ Произходът на китайското понятие идва от древната синотибетска форма **k(r)ēnγ̃g* – нишка (с посл-редукция на „r”), в тибетски е еволюирало до *rkanγ* – вена, в бирмански до *khjañ*, *khrañ* – нишка и в дагестанските езеци (цезки, дидойски) до *rkan* – нишка.

копринено платно¹⁶⁹. (DA-DT-b) Въпросната дума се е разпространила и в согд. *knc'k*, хорезм. *knc(y)k* – тъкан, *ксунук* – коприна, във вахан. *кынәу* – тънък памучен плат. (ТП-ВЯ,стр.214) Паралелно проникване от китайски имаме и в алтайските езици пр.алт. **k`iuni* – плат, коприна, тъкан, тюркм. *köjnek* – дреха, риза, пр.монг. **kejeny* – край на плата, кенар (ср. с идентичното чув. *кунё* – парче плат, кърпа с пришити шарки), др.кор. **kinh* – поскиюл, ресни, др.япон. **kinu* – коприна¹⁷⁰. Смятам че др.българ.-осет. (дигор.) *кьнига* е много по-древно заемане от кит. (преди епохата Хан) и най-вероятно е станало в най-ранните етапи от древнобългар. етногенеза, в съседство с *юечжите* (арсите-тохари) и *усуните* (асите-асиани), независимо от алтайските езици!

27. *кощун* – богохулник, *кощуна*, *коштуна*, *коштѣна* – подигравка, богохулство, ст.българ. *кощоунати са* – подигравам се, диал. (Казанлъшко) *кощуня се* – подигравам се. (БЦ-ИБЕ-1, стр. 93) В рус. и укр., думата се смята за ст.българ. заемка, *кощун* – богохулник, *кощуна* – светотатство, *кощуньы*, *кощунство* – груба шега, подигравка. (ПЦСС, стр. 266, 267) Някои слависти свързват неправилно думата със слав. кост. Според Ст. Младенов това е дума-реликт, от прабългарския език, сравнявайки я с татар. *koŝtan*, чувашкото *koŝtan*, *kuŝtan* – користен човек, жаден за власт, егоист. (МФ-ЭСРЯ-2, стр. 362), (БЕР-2, стр. 699) В руски като директна татаро-чувашка заемка е възникнала думата *кощан* – паразит, шарлатанин, негодник. (МФ-ЭСРЯ-2, стр. 361) Етимолог. паралели: В чув. *koŝtan*, *kuŝtan* – користен, лош, казах. *kuŝtan* – лицемер, башк. *kuŝtan* – угодник, подмазвач, в мар. *kuŝtan* – злобен, лош човек, в удмурт. *kuŝtan* – горд човек, са чувашки заемки. (МФ-ЭСЧЯ-1,стр.300,319) Праалт. **k`iūsè* – обида, прототюркски и в някои тюрк. ез. (караханид., тур., азерб., кумик.) **kūs*, пр.монг. **kosinγ*, монг. *qosinγ*, *qoŝinγ*, халха-монг. *хоŝin*, *хоŝing*, монг. *хоŝigno*, бурят. *хоŝon*, ордос. *goŝonγ* – шега, пр.яп. **kūsai*, яп. *kūsè* – лоша привичка. (S-YE) Също в ТМ, евенк. *koŝina* – шега, и съвпада по значение със ст.българ. дума – подигравка, злобна шега. В бурят. *хоŝon*, монг. *хоŝin* – шега. (ССТМЯ-1, стр. 420) Заето в тох.(б) *kaŝtuna* – опасност, *kaŝtá* – дявол. (DA-DT-b) Българската дума е с ясен алтайски произход и показва прилика с др.монг. и ТМ форми.

28. *коргчи** – пастир. Думата е посочена от Серезневски в руски сборник от XV в. (ИС-СДРЯ-1,стр.1285) Предвид окончанието на *-чи* е вероятен ст.българ. / др.българ. произход, но не е изключено и независимо от ст.българ., да имаме тюрк. заимстване в руски. Производна е на древнотюркското *qorī* – охранявам, *qorīγ* – неприкосновено имущество на господаря (феодала), *qorūγ* – охрана, защита, *qorūγičī* – пазач, горски пазач (вж. аналог. късен българ. турцизъм *курджия*), *qarγū*, *qarγūī* – стражева кула. (ДТС,стр.458,460),(АД-ЛКРТ,стр.183) В чув. *xuralšā* – страж, караул (наличието на суфикс *-ал* след корена показва че имаме късна монг. заемка), ТМ, евен. *qarγus*, улч. *qargъаџи*, нан. *qargъаџи*, орок. *qargъа* – наблюдавам, защитавам, в монг. *qararγū* – защита, *qararγul*, *qaraul*, халха-монг. *harūl* – пазач, страж, караул, *harū* – защита, охрана. (S-AE),(АД-ЛКРТ,стр.183)

29. *кравчи**, (*крайчий*) — придворен чин в Московското княжество. За пръв път в руските източници се споменава в началото на XVI в. Кравчията е трябвало да обслужва княжеската трапеза, да разразвя печеното месо, да поднася блюдата. За кравчии се назначавали членове на най-знатните и приближени до двора боярски фамилии. В руската „Степенна книга” *кравчи* се явява най-висшата степен на *столника* (обслужващ трапезата на владетеля). Според В.

¹⁶⁹ в тохарските езици названието на книгата е късна санскритска или согд. заемка – *pustak*, която пък има паралел с друга др.българ. дума *печать*. Но последната също има ясни тохарски и ирански паралели, в тох.(б) *pik*, *pek* – пиша, рисувам, *piksana* – петно от мастило, тох.(б) *pekat* – рисувам, *piksanma** - нарисуван, оцветен, *pekesi*, *peke* – картина, рисунка, *paikalñe* – писмо, писменост. (DA-DT-b) В пехлеви *pašt* – печат, санскрит *pik*, *pis*, пр.инд. *paicā*, авест. *pais*, *paēs*, *fra-pixšta*, ст.перс. *pis*, *pišta*, ср.перс. *pys*, *pyšt*, осет. ирон. *fyssin*, дигор. *finsun* (сармато-алански *pīšt*), парт. *nbyš*, согд. *pyst* – рисувам, пиша, пехлеви *pēsīdān*, *pēs* – оцветявам, согд. *pwtk* (*pūstāk*) – книга, ормури *piš* – пиша, *pištak* – написан, в хинди-урду *pušt*, пали *pahināti*, съвр.перс. *peš-kār* - пиша, кашмир. *puti*, *paṭōki*, непал. *paṭiyā* – черна дъска за писане, дард. ез. *paṭṭa* – дъска за писане, хартия за писане. Паралел с латин. *pictum*, *pictor* – рисувам, художник. (L-IAIL),(DDSA),(BA-C-1,стр.501-502) В БЕР, прабългарското *печат* се обяснява като заемка от грузинското *бечеди*. Ако е така защо българското *печат* е еволюирало от изходната грузинската форма. Всъщност имаме ясен индоирански или тохаро-ирански поризход на прабългарското *печат* и ясна иранска заемка в грузински. Нашето *печат* най-вероятно представлява по-късна палатализирана тохарска или иранска форма – например *pekat pik*- (пекат пик) > *pecat pik*- (печат пик/пич), *peke* (пеке) > *peče* (пече), или *pis*, *pišta* > (пич, пичат). Семантично също не представлява проблем развоят „живопис, картина, образ” > „изрисуван или издълбан образ върху пластина, който чрез натискане оставя следа върху предмет”. Многобройността на тохарските и индоирански примери също отхвърля грузинския, и потвърждава тохарско-индоиранския прототип на нашето *печат*. (ПГ,ЖВ-ТБЕП-А-29-2008,стр.50)

¹⁷⁰ Старостин, Lubotsky. Turkic and Chinese loan words in Tocharian. “Language in time and space”. A Festschrift for Werner Winter on the occasion of his 80th birthday, edd. Brigitte L.M. Bauer, Georges-Jean Pinault, Berlin - New York 2003, 257-269)

Дал и Фасмер, етимологията на *кравчи*, също и *кравец*, се обяснява с глагола *кроить*, *кроить* – „рушати, придворний сан, чин; кто рушит за столом жаркое, пироги”, т.е. този който реже и разкъсва печеното месо. Титлата *krajczyk* е позната от XIII в., в Полша, в двора на Пястите (полска кралска династия) и по-късно се използва в Литва (след унията с Полша – Реч Посполита). (МФ-ЭСРЯ-2, стр.362) Титлата не е фиксирана в ст.българ., но произходът и не е свързан със слав. *кроя*, *разкроявам*, а с ТМ *kərči* – режа на части месо, *kərčeme* – сушено месо, мандж. *kərki*, *kərči* – транжирам, режа месо, ст.монг. *kerči*, монг. *xerči*, бурят. *xerša* – режа месо, монг. *xerčmag* – рязано месо. (ССТМЯ-1, стр.454) Така че или имаме древна титла от алтайски произход, нефиксирана в изворите, но съхранена в полски и староруски, с аварски или древнобългарски произход, или появата е свързана с монголското нашествие през XIII в.

30. кръчагчи – гърнчар, изработващ стомни, **кръчагъ** – съд, стомна, **хръгъ** – стомна. Среца се в рус. *корчаг*, ст.рус. *кърчага*, укр. *корчага*, сърб.хърв. *крчаг*, чеш. *krčah*, пол. *korczak* – чаша, съд за пиене. (МФ-ЭСРЯ-2, стр.341) От ст.българ., заета в рум. като *hărgăn*, унг. *hîrgit* – гърне, стомна, алб. *kertšak*, *gertšak* – **кръчагъ**. (БЦ-ИБЕ-2, стр.63), (АС-СНА, стр.153) Според БЕР думата е исконно славянска, производна на праслав. **kьrkь* – шия, гърло, откъдето *къркам* – пия, а *кръчага* – съд с тясно гърло. (БЕР-3, стр.222-223) Като друга, слаба вероятност се посочва връзката със ср.нем. *krug* – чаша, съд, или с армен. *xrčag* – гърло, в ингуш. *кьаракъ* – хапка, *кьурдош* – гълтам. (РИС) Широко разпространено е мението, че се касае за др.българ. дума, съхранена и разпространена чрез ст.българ. Смята се, че е аналог на тур. *korçak* – мях, съд, алт. *kurčuk*, *karčuk* – съндък, ковчег. Аналогично в чув. *kurka*, *korka* – съд, чаша. Свързва се с др.тюрк. *körkâ* – дървено блюдо, ТМ *kurkэ* – брезов съд. (МФ-ЭСЧЯ-1, стр.312-313) Тур. диал. *kirçak* – стомна се смята за българска заемка (Титц). Фонетически **кръчагъ**, трудно се свързва с тюрк. *kolçak* – съд за пиене. Други етимологични решения: Връзка с др.инд. (санскрит) *karaka*, *karakañ*, хинди-урду *kačhārī*, *kačāhī*, ягноб. *gurčak* – глинен съд с чучур, стомна, хинди-урду *khurčan* – глинен съд за мляко. (DDSA) Възм. обяснение е шугн., руш., хуф. *kurc*, *karc*, сар. *karc*, *kars*, вандж. *kərč*, белуджи *kəwrčat* – дълбок, т.е. дълбок съд. (?) (ИС, К-ЭСВЯ, стр.177)

31. кръчмаръ (Георги Арматол), **кръчмникъ** (Манасиевата хроника) – собственик на кръчма, пивница, кръчмар, **кръчма**, **кърчма** – питиепродавница, пивница, **кръчма**, **корчма** – силно, опиващо (алкохолно) питие. (СДСЯ, стр.346) В рус., белорус., укр. *корчма*, сърб.хърв. *крчма*, словен. *krčma*, чеш., словаш. *krčma*, пол. *karczma*, горнолуж. *korčma*, долнолуж. *kjarčma*. Също в унг. *korcsma*, рум. *crășma* – кръчма, алб. *kertšmar* – кръчмар, се смятат за ст.българ. заемка. (БЦ-ИБЕ-2, стр.171), (АС-СНА, стр.181) Думата не е с много ясен произход¹⁷¹. Интересна податка, показваща др.българ. произход е аналогичното чув. *karčama* – медовина, алкохолно питие, а обяснението му с *kurka*, *korka* – съд, чаша, в др.тюрк. *körkâ* – дървено блюдо, в ТМ *kurkэ* – брезов съд, смятам за съмнително. (МФ-ЭСЧЯ-1, стр.312-313) Явно имаме двусъставна дума, **карч**, **корч**, в др.тюрк., кирг., каз. *qor*, татр., башкир. *qur*, якут. *kuras* – остър на вкус, горчив, дрожди, фермен, монг. *qour*, *qoura*, дагур., халха-монг., ордос. *xor* – отрова, горчив, в ТМ, евенк. *korčak* – каймак на млякото (бито мляко за отделянето на маслото), ср.кор. *kòrăci* – виновен камък, фермент, яп. *kara* – горчив, уралски паралел **karwa* – горчив, фин. *karvas*, удмурт. *kurit*, коми *kurid*, хант. *korəḣ* – горчив, остър на вкус, вж. и шумер. *kiraši* – горчиво питие, бира, също в осет. *karz* – силен, остър на вкус, за питие, авест. *kərəsa*, индоар. *kṛsa* – остър, дори неприятен вкус¹⁷², и **ама**, **ома**¹⁷³ аналогично на ТМ **um(i)-*, в евенк. *um*, орок., удег. *umi-*, нан. *omi-*, улч. *umiwu*, мандж. *iomi*, *omi-*, чжурчж. *umi-la* – пия, евен. *umidan* – питие, др.кор. **mă*, сввр.кор. *masi* – пия, пр.монг. **um-da* – жажда, монг. *umdayas* – жажда, *umda* –

¹⁷¹ Предлаганата етимология с фин. **kortēmi*, **kortēma*, *kormu* – кърма, помещение на кораб, *korsua* – кръчма, смятани за късни заемки и посочената от Желтов, Ягич, етимология от „сидеть на корю (корень)” (седа върху корен (пън), т.е. „място за пиене” е отхвърлена. Не е приета връзката с *кърчагъ* – стомна, или с глагола *къркам* – пия. (БЕР-3, стр.65) П.Скок посочва дори и немска заемка като име *Kreitscham*, *Kreitschmer*, *Kreitschmann*. (PS-ERHSJ-2, стр.65-66) А това показва че е по-вероятен аварския първопроизход на думата!

¹⁷² като втор. зн. в иран.ез.: гневен.

¹⁷³ **ама** – питие се набл. като наставка и в др. чув.-осет. дума **максама** / **макаса** – пиво от ечемик, сладка бира. (БЕ-ЭСЧЯ, стр. 128), (МФ-ЭСЧЯ-1, стр.340) В осет. *maxsime* / *maxsume* – сладка бира. Извежда се от ср.тюрк. *maqsima* – бира. Думата е разпространена в Кавказ, в кумик, кабард., черкез., адиг. *maxsəma*, ингуш. *maxsam*, груз. *maxsimati* – сладка бира. (ВА-С-2, стр. 78) И вероятно това название е проникнало много по-рано от ср.тюрк. форма, със сарматите, аланите, или савирите, в кор. *maegju* – бира, мандж. *majsə* – пшеница, мандж., улч.нан. *mudži* – ечемик, яп. *mūgi* – пшеница, ечемик. (ССТМЯ-1, стр. 520, 551) Всички те са праизводни на кит. 麥, сввр.кит. *mài*, до еп.Хан вкл. *mrək*, ранноср.кит. *mək*, *mīək*, ср.кит. *māik* – пшеница, ечемик. Синокавк. паралел с чечен., ингуш. *muq*, цез. *māhu*, акуш. *muqi*, лезг. табасар., агул. *muḣ*, хиналуг. *taqa* – ечемик и бореален паралел с афразийското (семито-чадски-кушински) **mang-/*magg-* пшеница. (Старостин) Подобна дума е съществувала и в езика на прабългарите, вж. българ. диал. *мучо* – ечемик, неясно. (БЕР-4, стр. 361)

питие, халха-монг. *undās* – жажда, *und*, *undā* – питие, бурят. *unda(n)* – жажда, *umda(n)* – питие.¹⁷⁴ (S-AE), (CCTMЯ-1, стр. 416), (CCTMЯ-2, стр. 266) Така че *кръчма*, *корчма* е означавало първоначално опияняващо питие и впоследствие място за пиене, аналогично на славянския си аналог *пивница*. Много възможен е и аварския произход на възпр. понятие, предвид широкото му представяне.

32. кудерма – палач. Думата се среща в рус.църк.слав. (Пандекты Никона) и според Фасмер е “темно слово”. (МФ-ЭСРЯ-2, стр.399) Въпросните „Пандекти” на Никон Черногорец, са рус. редакция на ст.българ. източник, а интересуваша ни дума се превежда като “обидник” – обиждащ.¹⁷⁵ Очевидна е връзката със ст.българ. *коудити*¹⁷⁶, българ. *кудя* – псувам, хуля, *прокуждам* – прогонвам. *Кудерма* е от алтайски произход, предвид общоалт. словообразуващ суфикс за съществителни –*ма*, изходна форма **k'ēta*, в др.тюрк. **katar-*, уйг. *kādār*, карахид. *qatar*, чагат. *kātār*, хакас. *xadar*, шор., ойрат. и тув. *qadar*, тур. *katarla-*, *katala-*, чув. *kater*, татар., башкир. *kitär*, казах. *kitar*, киргиз. *ketär* – отделям, прогонвам, изгонвам, отстранявам, преследвам, в башкир., татар. и казах., означава и унищожавам, което се потвърждава и от ст.българ. *коудити*, съвр.българ. *прокуждам* – прогонвам, изпращам надалеч. В монг. *ködel*, халха-монг. *xödl*, бурят. *xüdel*, ордос. *ködöl*, калмик. *ködl* – движа се, вървя, второстепенно зн. работя, в ТМ, евенк. *kotoro* – падам, събарям, незвергвам, разболявам се, *kotor* – гърч, извиване, в кор. *kət*, япон. *käyo* – движа се, вървя. Урало-алтайски паралел с коми *koter*, *kotort*, мар. *kədəla*, *kuḍala* – бягам. (S-AE), (МФ-ЭСЧЯ-1, стр. 240), (CCTMЯ-1, стр. 419), (UE) Тох. (а,б) *kātk* (пратох. **kāt-k-*) – отивам, отивам надалече, е алтайска заемка. Др.българ. *кудер*¹⁷⁷ е аналог на чув. *kater* и ост.тюрк. форми с първон. значение изгонвам, прогонвам, по-късно еволюирало до мъчител, гонител, ругател, палач, “този който гони”! В български се среща диал. дума (Смолянско, Провадийско) *котара* – гоня, бия, която показва паралел с чувашката форма. (БЕР-2, стр. 672)

33. къльигъ – храненик, хрантутник, паразит (Златоструй). Въпросната дума е с др.българ. произход. За изясняване на етимологията и ни помага сходното по значение, осет. ирон. *кълættag*, дигор. *къцелæuttag* – разглезено дете, галеник, лигльо (с порицаващо значение). Абаев обяснява произхода на думата от осет. *къл* / *къолæ* – вътрешна стая, вътрешна стена в дома, т.е. дете прекалено „обгрижвано” от родителите, не напускало дома, семантиката е сходна с българ. „гледан в саксия” или „израснал под полата на майка си”. (ВА-С-1, стр.640,641) В българското *къльиг* виждаме корена **къл* – вътрешен и слообразуващия суфикс –*иг*, т.е. отгледан в дома, респ. храненик, с по-нататъчно развитие хрантутник, паразит. За *къл* / *къолæ*, Абаев посочва аналогичните в перс. *kul* – свит, сгушен, кюрд. *kōl* – дом, кюрд. (гурани) *kūl*, *kālū* – хижа, лурски *kūla*, пуш. *kelai* – хижа, дом. В санскрит *gijāja* – колиба, *kulam* – семейна къща. Аналогично и в чув. *kil*, *kel* – дом, хазарски *Сар-кел*, *Шар-кил* – бял дом, бял град. (МФ-ЭСЧЯ-1, стр.291,292) Понятието има древен бореален произход¹⁷⁸.

34. кърчи, крѣчи – ст.българ. дума, означаваща ковач, превод на гръцкото *χαλκῆς*. Съхранена в рус. като *корч*, ст.рус. *корчиш* – ковач. Погрешно се свързва с лит. *kuriu*, *kurti*, ст.инд. *kṛnōti*, *karōti* – създавам, правя. Кнутсон предполага заимстване от тюрк. (чрез древните българи), др.тюрк. *kurč*, татар. *короџ*, алтайски тюрки (телеутски, лебедински), узб. *kurč* – остър,

¹⁷⁴ Протоалтайската форма е **umV~*o-* пия, в тюрк. ез. **em*, чув. *ēm* – суча с ностратически паралел в ескимоското **этэҕ* – питие, бореален паралел с кит. „вей” (wēi) 滙, древнокитайското *m(h)əj* – течаша вода, бурушаски **mai* – кисело мляко. (S-AE)

¹⁷⁵ К. А. Максимович. Международная конференция «Переводная литература в Древней Руси», 05-08.10.2004 г., Институт по руска литература (Пушкински Дом) РАН - <http://www.pushkinskiydom.ru/Default.aspx?tabid=2306>

¹⁷⁶ В рус. *кудитъ*, *кужу*, *прокудитъ*, *прокужу* – да извърша лошо действие относно някого, да причиня зло, *прокуда* – ущърб, беда, злина, *окудник* – шегаджия, подиграващ се (злобно), ст.рус. *кудити* – псувам, порицавам, ст.сръб. *кудити* – псувам, клеветя, словен. *kuditi*, пол. диал. *prze-kudzić* – дотягам, омръзвам на някого. Фасмер ги свързва с др.инд. *kutsāyati*, съвр.перс. *ni-kihīdan*, гр. *κῶδιζω* – хуля, псувам, обиждам, швед. *huta*, англ. *to hoot* – викам, шумя.

¹⁷⁷ Откриваме същия ностратически корен в персийски *khatar*, маратхи *kudi*, непалски *khatarā*, палийски *kodho* – гняв, санскрит *codat*, *kutsaīyati*, тох.(б) *cotit* – обвинява, *codake* – враг, противник в спора, тох.(а) *kat*, тох.(б) *keta*, *kete*, хотаносакски *codaka* – неприятност, злина, разкол. (DDSA),(DA-DT-b) Във фински *kede*, мордвински *kadeh* – завист, хантски *kot*, фински *kettu* – мамя, измамвам. (VS-ETD)

¹⁷⁸ В угрофин. езици, в манси *kūl*, фин. *gālli*, ест. *kyla*, мордв. *kiila* – село, манси *kol*, удмурт. *kuala*, коми *kola* – дом. В алт. ез., протоформата **gūli*, в тюрк. ез. с изолирано представяне, в чув. *kil*, *kūl* – дом, якут. *kūlā* – навес, тур., азерб. *gīl* – семейно жилище, ТМ-ез., евенк. **gūle* – хижа, избя, жилище. (S-AE) Или е налице урало-алтайски корен с изолирано представяне в алтайските ез. – чувашко-ТМ лексикален паралел. В дравидските ез. **gūl* – семейство. В тибетски *khul* – провинция, окръг, бирмански (лушан) *khual* – селище, в абхазо-адиг. ез., абхаз. *a-kāla*, абазин. *kāla*, адиг. *čalb*, кабард. *čəlb* – хижа, колиба, заето в свански *kōl*, *kel*, със същото зн., в кавказски аварски, андийски *kulī* – имение, чифлик, в груз. *kalaki*, арм. *kalak* – град > осет. (южни диал.) *kalak* – град. (ВА-С-1, стр.569)

от унгарски – в останалите европейски и слав. ез. (PS-ERHSJ-2, стр.589) Пределно ясно е че иде реч за много по-стара по произход дума, а не за късна турска заемка. Коренът е очевидно древен. В асир. *pilakku* означава брадва, аналогично на гр. *πελέκι* – брадва. От същия корен произлизат и нем. *phlug* – рало, *плуг*, бълг. *палешник*, санскрит *phālakr̥ṣṭa* – разорана земя, араб. *pelah, felah* – орач. (СМ-ИС, стр.119-120) В швед. *bila*, англ. *bill* – бойна брадва, алебарда. В санскрит *phāla* – режеш, *phālas* – сека, *pālīkā* – меч, *phalam*, непал. *phala, phal* – острие на меч, в тох.(б) *apsāl* – меч. (DA-DT-b),(DDSA) В хант. *pal, pali*, манси *pāl*, ненец. *pālī*, енец. *falli* – острие, шиш, в алтайските езици коренът е **pala~*p-*, в ТМ евенк., негид. *halka*, евен. *halkъ*, удег. *haluga*, улч. *paluvan*, орок. *paluga, paloga*, мандж. *falxo*, монг. *haluha*, бурят. *alha* – чук, в улч. *pali*, нан. *paloa*, в кор. *ipal*, ст.япон. *pa* – зъб, с ностратически паралели в дравид. **pal* – зъб. (ССТМЯ-2, стр.313) В тюрк. ез. в пр.тюрк. **apīl*, шор., ойрат., киргиз. *abīl* – мотика (близко до тох. *apsāl* – меч), също общотюрк. **baltu*, тюркм. *palta*, шорски, ойрат. *malta*, в останалите тюрк. ез. *balta* – брадва, в якут. *baltīsax*, тюркм. *baldžak*, тур. *balçak* – дръжка, ефес на сабя, от тюрк. е заето в монг. *balta* и евенк. *balta* – брадва. Някои автори (Porre 1953, Menges 1953) смятат тюрк. *balta* за древна иранска или асийрийска замака. (UE),(S-AE) Така че др.българ. *паль* – острие, меч или е с древен произход, но различен от алтайските форми, със индоарийски паралели или е угрофинска замака. Заемането от унгарски е твърде възможно, но е станало много по-рано от идването на унгарците в Панония. Като втора възможност може да се мисли за аварски произход на думата.

37. наркалабъ¹⁸⁶ – длъжност, посочена от Б. Цонев като заемка в рум. и унг., от ст.българ.? В рум. *pārkalāb* – началник на крепост (комендант), в унг. *porkoláb* – тъмничар. (БЦ-ИБЕ-2, стр.115,173) Алтайски произход, аналогично в ТМ *parḡai* – затвор, улч. *pargalau* – поставям в затвора, арестувам. (ССТМЯ-2, стр.34) Значението е аналогично на унгарското.

38. пѣдьць (δραγθητης) – пазач, пѣдар (Диалози на Псевдо-Кесарий), **пѣдими** (XIV в.), **пѣдя** – изгонвам, ограничавам достъпа до нещо и производното **пѣдар** – човек който **пѣди**, ограничава от външни влияния и посегателства нещо, т.е. пази. В БЕР глаголът **пѣдя** няма убедително обяснение, от ст.българ. зает в ст.рус. *пудити*, рус. *пудить*, укр. *пудити*, *пуджу*, белорус. *пудзіць*, сърб.хърв. *пудити*, *пудим*, словен. *poditi* – гоня, чеш. *puditi* – подстрекавам, словаш. *pudit'*, пол. *peźdic* – гоня. За Фасмер думата също няма убедително обяснение. (МФ-ЭСРЯ-3, стр.402) От ст.българ. е заета в рум. *pīndu* – дебна, *padis* – обвинявам и в унг. *pandur* – войник, по-късно еволюирало до пазач, стражар, полицай. Чрез сърб.хърв. думата се връща в българ. като *пандур*, *пандурин* – селски пазач, паралелно се употребява със собств.българ. *пѣдар*. Всъщност в унг. форма е съхранен носовото „ан/ън“. (БЕР-6, стр.34-37), (БЕР-5, стр.43) П.Скок търси връзка с балканския латински, посочвайки лат. *pando, pendeo*. (PS-ERHSJ-3, стр.67-68) Най-вероятно се касае за др.българ., и иран. по произход дума за която П.Добрев посочва согд. *pdr* (*pādār*) – охрана. (ПД-ЕАКБ, стр.124) В санскрит *pā, pāti* – защита, *pātar* – защитник, авест. *pāt* – защита, *pātar* – защитник, ст.перс. *pādiy*, хот.сакс. *pā* (*pai-*), парт. *p'u-* (*paī-*), осет. дигор. *fædes*, ирон. *fædis* – тревога, преследване, караул. (ДРС),(ИРС) В пехлеви *pādan, pāu* – защитава, опазва, задържа, *pad cidayishn* – отделя, отблъсква, *padpānag* – грижа заинтересованост, съвр.перс. *pad, pāyīdan* – защита, във вахан. *royd*, ягноб., язгулем. *poda*, перс., пуш. *pada*, шугнан. *pēdār* – паса, пазя стадо. (L-IAIL),(ИС-ПРС),(ИС,К-ЭСВЯ, стр.286),(VS-ETD) В тох.(б) *pātk, patko, pātkarmet* – ограничавам от външни влияния, опазвам, отразявам. (DA-DT-b) В белуджи *pahrā*, кашмир. *pahara* – пазя, *pāsḍār* – пазач, белуджи *pāhārā*, хинди *pehra*, непал. *paharā*, синдхи *pahirā*, дард. *pauhar* – защита. (DDSA)

39. рига, ригъ (ρηγα) – Теофилакт Симоката споменава „рига“ като титла на вожд: „... пленниците били подвластни на **Мусокой**, наречен **рига** на езика на варварите...“ (ГИБИ-2, стр.326). Думата „риги“ – князе, се употребява и в по-късните векове, напр. в „Българската анонимна хроника“ от началото на XV¹⁸⁷ в. (ВГ-НБ, стр.147) Относно титлата „риг / рикс“ Lowmianski, Иванова, Литаврин, смятат че е заемка от готски, но Уитби смята че твърде примитивната военна организация на ранните славяни изключва такова заимстване. (ФС-И, бел.65 под линия) Раннославянското заимстване изисква разпространение във всички, или повечето славянски езици, но такова липсва. Фасмер посочва думата **рига** – крал, владетел, като

¹⁸⁶ Фасмер посочва руското и укр. *паркан, баркан*, пол. *parkan*, чеш. *parkan*, ср.вис.нем. *parkan* – ограда, за което смята че е арабска заемка. Но както се вижда, имаме ст.българ., или много по-вероятно аварска заемка в съотв. славянски езици, проникнало в немски, или от чешки, полски, или от унгарски, или директно от аварски. В ТМ, мандж. *biregen, bireken* – палисада, ограда от дървени колове, евен. *birken* – барака, колиба, евенк. *biri* – под от дървени валки, др.тюрк. *barq*, халха-монг. *barilga* – постройка, монг. *barix* – строя. (ССТМЯ-1, стр. 84), (ДТС, стр. 84), (РМРС, стр. 628)

¹⁸⁷ „След известно време се вдигна маджарския крал Сигизмунд в лето 6905 (1396 г.), събра цялото западно войнство, **риги, сиреч князе**, властелини, панове...“

ст.руска, известна само в ст.рус. превод на Зосим (1420 г.) и формата **риксь**, също само от ст.рус. превод на Йоан Малала, като заемки от латин. *rēx, rēgis*, посредством гръцкия (византийски) език. (МФ-ЭСРЯ-3,стр.481) Пределно ясно е че имаме ст.българска дума „от езика на варварите” както е посочил Симоката. Като втора възможност може да мислим и за източноиран., респ. др.българска произход (предвид името на Мусокий¹⁸⁸) на титлата: в хот.сакс. *rūkyā, rūka*, прахот.сакс. **rauka / *raukyā*¹⁸⁹ – цар, осет. дигор. *ragъ, ragъæjmag* – най-добър, избран, преден, водещ. Предполагам че дигорската форма, чийто основен корен е *ragъ* е от същия произход, както хотаносакските форми. В осет. *ragъ* означава и ред, т.е. „пръв по ред”, *raz* – преден, пръв, *razæj* – напред и *razzog* – предводител. (ВА-С-2,стр.351)

40. сокачи – ст.българска дума (Супр.сб.), от прабългарска произход, означаваща готвач според гръцкия и превод – **мауероѐ, сокалъкъ** – кухня, в рус.църк.слав. *сокалъ, сокало, сокалъкъ* – готварница. Показателна е формата **сокалъкъ**, тъй като съдържа тюркския суфикс „-lik” който е широко разпространен суфикс¹⁹⁰. В словен. *sokač*, унг. *szacacs*, в рум. *socacin* – готвач, ст.българска заемки. (ПД-ЕАКБ,стр.26), (БЦ-ИБЕ-2, стр. 84) Миккола предлага (невярната) връзка с казах., киргиз. *sokmak* – коля животни (Радлов). (МФ-ЭСРЯ-3, стр. 708) В протоалт. **sogì* – блюдо с месо, месна храна, др.тюрк., караханид. **sögül-*, тур. *sögür-, sövür*, тюркм. *sövüš* – пека месо, монг. **suγumaj* – ядене с месо, евенк. *suγulēn* – варено месо, ср.яп. *sugi-jaki*, яп. *sukiyaki* – ядене с месо. В протоалт. **sokVp*, др.тюрк. **sogut / *soktu*, тур. *sisis, sucuk*, азърб. *sosiska*, киргиз. *soqto*, казах. *soqta*, чув. *sukta, sutta, sotta* – колбас, калмик. *soγvdzi, soγāl*, монг. *suγuči, subudzi* – вид колбас, ТМ **sokta* – месо със сланина (вж. българска турц. *суджук*), кор. *sosiji*, яп. *sōsēji* – колбас. Коренът вероятно е от палеозиатски произход, тъй като в ескимоски (инупик.) *siχlax, siχla* – сушено месо, *siχlūyūqāqā* – замразено месо, *siχlūaq* – място за съхранение на месо. (S-AE), (ДТС, стр. 507, 509-510), (МФ-ЭСЧЯ-2, стр. 34, 35, 56) Вероятно от алт. ез. > тох.(а) *śuk*, тох.(б) *śuke* – вкусен бульон, течна храна. Според Д. Адамс етимологията на тох. понятие е неясно. (DA-DT-b)

41. таль* – заложник. Думата е позната в ст.рус., рус. и укр. **таль**, сърб.хърв. *талац*, род.п. *таоца*, словен. *taléc* – заложник. Също в ст.рус. **талба** – заложничество. (СДСЯ,стр.845) Според Р.Мух, е родствено на латин. *tālea* – млада клонка, гр. *τάλις* - девойка, др.инд. *tālī, tālas* – палма. (МФ-ЭСРЯ-4,стр.16) П.Скок повтаря казаното от Фасмер. (PS-ESHSJ-3,стр.437) Въпросните етимологии са крайно необезопасителни. Вероятно имаме ст.българска дума с др.българска произход. В тох.(б) *tālaikantsa* – предяветел, тох. (а) *tāl* – искам, да бъде, тох.(б) *tāl* – получавам, натрупвам. (DA-DT-b) В ягноб. *taloš*, шугнан. *talōs* – искам. (VS-ETD) В дигор. имаме и *tælæt* – конфискация, предявяване на претенции, *tolax* – отставка, развод. (ДРС) Сходно до тохаро-иранските примери е киргиз. *talaš* – спор, *talap* – искане, потребност. Менгес смята че първоизточника е тюрк., от **til* – език, като при **тълмач**. Според Абаев в основата е тюрк. *talaš* – безпокойство, спор, дало осет. *talasa* – оказвам внимание, лаская, *talas* – защита, поддръжка, перс. *talaš* – старание, суета, кюрд. *talaš*, пуш. *tales* – грижа, безпокойство. (ВА-С-3,стр.223) Но много по-вероятен е тохарския първопроизход, зает в алтайските езици, протоалт. **tāla*, в тюрк. ез. *tala* – грабя, присвоявам, др.тюрк. *tōlä* – плащам, *tōläč* – запалщане, овъзмездяване, монг. *tala, tal* – грабя, от монг. > ТМ *tala* – конфискация. (S-AE),(ДТС,стр.579) В келт. (кимвър.) *tāl, taliad* – плащане, разплата, *talū, tāt* – предявявам парични претенции, *talwr* – длъжник, изплащаш, *talai* – получател. (КмРС) Аналогично в чув. *tüle* – плащам, *tülevlě* – платен, *tavlaš* – спор, претенции, *tulles* – връщане на дълг.

42. тать – крадец, **тамба** – кражба. В ст.рус. **тать**, **татище**, сърб.хърв. **там**, словен. **tat** – крадец. Дерксен свързва **тать**, с тайна, таен, т.е.скрит, от протослав. *tajiti* – крия,

¹⁸⁸ **Мусокий, Мостич** – български аристократ от X в., **Мусо, Мусин** – български имена от XVI в, **Мусо, Мусачио** – имена, посочени от Винченцо Д'Амико като останали от Алцековите българи в Италия. (ВД-БИ) При осетинците се среща идентичното име **Мусо, Муссае**, а при чувашите **Мустмай**. Произв. на иранското *mosta* – гняв.

¹⁸⁹ Хотаносакските форми са в основата на названието „сака-раука” или „царски саки” обитавали Седморечието до П в.пр.н.е. (Правилността на превода се подкрепя безспорно от китайският аналог „саи-ван” 塞王, в Ханската епоха у звучало като „*sək-whay*” и озн.букв. „царски саки”. Всякакви произволни тълкувания като „светли саки” или „бързи саки” трябва да бъдат изоставени, въпреки „академичната инерция”.

¹⁹⁰ суф. за обр. на съществителни, от различни основи, напр. в чув. „-lāk / -lěk”, съотв. *kar* – ограждам > *karlāk* – ограда, съотв. прабългарска ***сок-** приготвям храна, пека месо и **сокалъкъ** – мястото където се приготвя храната. В орхон-тюрк. с **-lik / -luk** се образуват съществителни свързани със съвместност, и комитативния падеж (отг. отчасти на творителен, обозначава съвместност на действието) образуващ се със суфикса **-liγu**, който е сложносъставен от **+li** и дателно-местния **-γu**, както и в монг.ез., имаме комитативен суфикс **-luγa / -lüge** който също е сложносъставен, образуван от комитативния суф. **-lu** и дателно-местния суф. **-γa**. Той се е развил до **-lō** в халха-монг. и в калмик. до **-lě**.

др.инд. (Риг-веда) *tāyī* - крадец. (D-SIL,стр.489) Според Фасмер има родство с келтското *tāid*¹⁹¹ – крадец. (МФ-ЭСРЯ-4,стр.28) Ако не е древна келтска заемка, вероятно се касае за дума от др.бълг. произход. Етимологични паралели: думата е от алтайски произход: от чув. *tat* – откъсвам, събирам, т.е. отнемам нещо, в монг. *tatah* – дърпам, влача, опъвам, привличам към себе си, вземам, отнемам, събирам, отсичам, в протомонг.и **taji-tu-*, **tata*, халха-монг., бурят. *tata*, калмик. *tat*, ордос. *data* – дърпам, влача. (S-AE) В ТМ-ез., евенк., негид., улч. *tagdi*, евен. *tad*, *tadək*, нан. *tadora*, мандж. *radu* – дърпам, изтръгвам, влача, отнемам. (ССТМЯ-2,стр.150-151) В основата е понятие свързано с държа, хващам, отнемам, изтръгвам (вж. др.бълг. *темегъ* – носилка).

43. *тепъчи** – някакъв вид чиновник, думата е съхранена в ст.рус., без по-точно определение. (СДСЯ,стр.857) окончанието –*чи* подсказва че вероятно се касае за ст.бълг. по произход дума, но не е изключено по-късно татарско заемане. Думата е от тюрк. произход, в др.тюрк. *tapayčī*, *tapıyčī* – слуга, от *tapay*, *tapıy* – служба, поклонение, почитане. (ДТС,стр.533-534) В чув. *tivěš* – дълг, задължение, в мандж. *tavələ*, *tafula* – съветвам, в монг. *taji*, халха-монг. *taj*, *tavig*, ордос. *tawik* – жертвоприношение, ст.япон. *taputwob* – почитам, кор. *tōp* - почитам. (S-AE)

44. *тижма* – стара бълг. диал. дума вероятно от др.бълг. поризход, означаваща съгледвач. Б.Цонев посочва тази рядка дума, забелязана и употребена от писателя Цани Гинчев (1835-1894 г.), в израза „в жлеба имаше *тижма* турчин” (от произведение на последния) и означаваща съглеждам, т.е. *тижма* – съгледвач. (БЦ-ИБЕ-1,стр.105) Вероятни етимологични паралели са свързани с абхазо-адигски произход: Аналогично в осет. дигор. *tæasxæ* – съгледвач. Според Абаев, понятието е кавказко, от убих. *taxsa*, кабард. *taxsa* – тайна. (ВА-С-3,стр.352) Запазана в карач.балк. като *taxsačy* – съгледвач.

45. *тълмачъ* – преводач, пратеник, *тлъковати*, *тлъкъ* – ἑρμηνεύς (Супр.сб.), *тълмеж*, *тълмя*, *тълкувам* – вниквам в смисъла, обяснявам. (СИ-ПРОД,стр.517) Според Фасмер думата е заета в ст.рус. *тълкар* – преводач, рус. *толк*, *толковати*, в лит. *tulkas*, латв. *tulks*, ест. *tulk* – обяснявам, тълкувам, превеждам, и я свързва с *толмач* – преводач. (СДСЯ,стр.863) Като произход *тълкувам* се свързва с *тълмач*. Заимствана в унг. и се счита за българизъм – *tolmačs*. (БЦ-ИБЕ-2,стр.174) В ст.рус. *тълмачъ*, *толмач* (XVI в., Сказание об Мамаевском побоище), хърв. (глаголическо) *тълмачъ*, сръб. *тумач*, словен. *tolmač*, чеш. *tlumač*, словаш. *tlmač*, пол. *tlumacz*, горнолуж.и *tolmač* – пратеник, преводач, последното е заемка от полски. От някой западнослав. език или унг., понятието попада в ср.вис.нем. *tolmetsche*, н.вис.нем. *Dolmetsch* – преводач. (МФ-ЭСРЯ-4,стр.72) Има и точен осет. ирон. *tælmac*, дигор. *tælmaci* и чув. аналог, *tolmač* – пратеник, преводач. Заето в кавказките езици, чечен. *talmaž*, ингуш. *talmač*, убих. *telmaž*, кабард. *təlməš*, лак. *dilmač* – преводач. Абаев смята че произлизат от куман. *tylmač*, казах. *tilmäš*, телеутско-алтайското *tilmäč*, тур. *dilmač*, уйг. *tilmäzi* – пратеник, преводач (Радлов). (ВА-С-3,стр.258) Според Скок *tumač* / *to(l)mač* е остатък от езика на аварите. (PS-ERHSJ-3,стр.521-522) Други учени търсят произхода на думата в индоарийския митаннийски език, където *talami* – преводач (Клюге-Гьютце, Юркиякалио). Предвид суфикса –*мач*, имаме алтайския произход на понятието. В чувашки суфиксът –*мак* (–*мек*, –*мах*) се използва за съществителни от глаголни основи, в случая *тъл* – говоря, обяснявам, и наставката –*мач* – тълкувател, преводач. Натъкваме се на древен ностратически корен. Менгес смята че първоизточника е тюрк., от **til* – език. Старостин посочва общоалт. *ti`ula*, тюрк. *i`lda*, др.тюрк. *tüšün*, монг. *tölge*, *tulke*, халха-монг. *tölög*, бурят. *tüleg*, калмик. *tölgэ*, ордос. *tölgö* – разсъждавам, говоря, предсказвам. В ТМ, евен. *təlny*, негид. *telunyu*, орох. *telumu*, *telunyu*, удег. *telunyu*, улч., орок., нан. *telunyu*, – разказ, легенда, (заето и в нивхски *tylgu* – предание), евенк. *til*, *tiliv*, евен. *tulmat*, *tulmas*, негид. *tilbasta* – разбирам . (S-AE),(ССТМЯ-2,стр.232-233,180) Като цяло имаме дума с древен произход от ностратическия корен **tāl*¹⁹²-, но в ст.бълг. е с алтайски произход,

¹⁹¹ Аналогично в ст.ирл. *tāti*, *taāid*, ирл. *tiop* – крадец, *tath* – извънбрачна връзка, изневяра, англ. *thief*, нем. *dieb* – крадец, в протоанатолийски **tāiēu*, хетски *taizi*, лидийски *teju*, *tegoun*, др.гр. (йонийски) *τῆτω*, (дорийски) *τᾶτω* – отнемам, крада. (IEE)

¹⁹² Също в ср.долн.немски *tolk*, ст.сканд. *tulkr*, хол. *tolk*, англ. *tale* – разказвам, *talk* – разговор, норв. *tal*, фриз. *tale*, нем. *zahl*, хол. *taal* – говоря, разказвам. В осет. дигор. *tælen* – мечта, блян, дума с неясна етимология. (ВА-С-3,стр.255) Във вахан. *talwal* – беседа, разговор, тадж. *talowat* – ясно и високо четене, шугнански-баджовист *talwasa*, перс., тадж. *talwosa*, пуш. *talwasa*, *talwala* – вълнение, очакване. (ИС,К-ЭСВЯ,стр.354) Аналогично в чув. *tělĕk* – сън, заето в мар. като *tylnäš* – мечта, но в случая по-вероятно мар. дума е старо сарматско наследство. В др.тюрк. *tül*, *tüš* – сън, съновидение. (МФ-ЭСЧЯ-2,стр.214,215), (ДТС,стр.596,599,600) Явен ностратически корен **təl-* разказвам, говоря, чувствам.

независимо дали е др.българ. или, много по-вероятно аварски, предвид широкота представяне на думата.

46. *усмарь** - кожар, *усма*, *усмь* – кожа, *усмѣнь* – кожен. Думата е представена в ст.рус. *усма* – кожа, *усмарь* – кожар, сърб.хърв. *усмина* – подбедрица на животно, словен. *usnja*, *usnje*, чеш. *usně* – обработена кожа, *usnar'* – кожар, Формата *usnje* се обяснява с протослав. дума **usmъje*. Примерно в българ. тракийски диалекти съществува думата *осмянка / усмянка* с която се обозначава сланината (подкожната мазнина) от коремната област на прасето и стои най-близо до сръбското *усмина*. Липсва убедителна етимология. (МФ-ЭСРЯ-4,стр.171) Някои я свързват с гр. ἐννύμι – обличам, или със санскрит *vásman* – покривало¹⁹³. Думата *усмь* – кожа, показва ясна връзка с ТМ ез., в евенк., евен. *hus*, негидал. *χos*, ороц. *χusi*, мандж. *fusi* – стрижа, бръсна, щавя кожа, подрязвам, кося. Също в евенк. *husma*, евен. *husčaka* – кожена връхна дреха, мандж. *usima* – връхна дреха (кожена, подобна на ризница), пристегната с конопени връзки. Също в ТМ ез., в евенк., негидал. *usī*, евен. *us*, *uši*, удег. *uhi*, *usi*, орок. *ussi*, нан. *use*, мандж. *uše*, улч. *uesemse* – ремък. (ССТМЯ-2,стр.291,355) В др.тюрк. *qas*, *qasiq*, караханидски *qas*, *qasuq* – кожа, кора, др.тюрк. *qasuq* – кожен мях. (ДТС,стр.430-431) В монг. *kisu*, *qusu*, халха-монг. *xusa*, бурят. *xuħa*, калмик. *xusə*, боан. *χasə*, монгурски *kəsə* – бръсна, щавя, подстригвам. (S-AE) В чув. *xuška*, хакас. *xaska*, киргиз. *kaška*, узбек., уйгур. *qaška*, татар., башкир. *qaşqa*, карач.-балкар. *kxaşxa*, тур., азрб. *gažga*, монг. *xalzan* – плешив, бяло петно на главата на животно – кон, крава, овца. (МФ-ЭСЧЯ-2,стр.376) Най-вероятно думата *усмь* – обработена (ощавена) кожа е остатък от езика на аварите, предвид разпространението и в западнослав. езици.

47. *хозя* – стопанин в староруски. В съвр.българ. *хазяин*, е русизъм¹⁹⁴. Заимствана е от ст.българ., или от чув. (волжкобългар.) *χoza*, *χuza*, *χuša*, *χoša* – стопанин, в тур. *χodža*, татар., чагат., азрб. *χoça*, *χuқа* – учител, стопани, старец (Радлов). (МФ-ЭСРЯ-4,стр.254) От чув. е заето в мар. *oza*, *hoza*, удмурт. *küzə* – господар, стопанин. Федотов смята чув. дума за производна на перс. *xudāi*, авест. *xvaiθya* – учител, господин, пуш. *khwadāy* – господар, управляващ. (МФ-ЭСЧЯ-2,стр.371) Но в чув. *χoza*, *χuša*, *χoša* показва ясен паралел с почти идентичното по звучене осет. дигор. *hexau*, ирон. *xucau*, което ясно показва какъв е първоизточника, всъщност виждаме сармато-аланско понятие, съхранило се в съвр. чувашки като древнобългарско и савирско наследство. В езика на аварите *хуца* – бог, господар (от израза **кани зауци**). Според Абаев осетинското понятие не е производно на авест. *xvaiθya*, а показва собствено развитие, от *xic* – свой, собствен, възвр.осет. л. местоимение *xi* означава към себе си, свой, аналогично на англ. *owner* – стопанин, господар, от *own* – свой, което според мен, като етимология е изцяло съмнително. (ВА-С-4,стр.197) Като по-вероятна алтернатива, може да посочим в тох.(б) *kace*, *kacem* – управление, ръководство, господство. (DA-DT-b)

48. *хонса*, *хѣнса*, – крадец, *хуса* – грабеж, засада, *хѣнсарь*, *хѣсникъ*, *хусникъ* – разбойник, морски разбойник са старобългарски думи. Във византийски източник (Свидас¹⁹⁵) се казва: “χονσί παρ Βουλύάροϋ οί κλάπται”: „хонса – по български крадец”. Етимологични паралели: Откриваме точният аналог на др.българ. дума *хонса* и ст.българ. *хусникъ (хѣсникъ)* в осет. ирон. *хиьsnæg* (мн.ч. *хиьsnædžьtæ*), дигор. *xusnæg* (мн.ч. *xusnægutæ*) – крадец. (ИРС),(ДРС) За Абаев етимологията не е много ясна¹⁹⁶. (ВА-С-4, стр. 270-271) В това отношение показателна е ваханската дума *хаš*, *хаšt* – дърпам, влача, нося. Аналогично в ягноб. *хаš*, *хаšta*, искашим., сангл., мундж. *хаš*, *хиšk*, йидга *хоš*, *хиšč*, язгулем. *хеj*, *хеjz* – дърпам, нося, влача, събличам. Както виждаме осет. форми не правят изключение. Според И.Стеблин-Каменский, паралелно на общоиран. **kars*, **krsnaka* е съществувал и друг синонимен изходен индоирански корен **ха(r)š*, потвърден от дард. (шина) *khas*, кховар. *khasik*, вайгули *kas*, прасун *kse*, синдхи *kasani*, хинди *khicnā*, *khaiñcā*, непал. *khityāuni*, кашмир. *kash*, пуш. *kašālah* – дърпам, влача. (ИС,К-ЭСВЯ,стр.406) Така че българ. дума е вариант на сармато-аланското понятие, производна на източноиран. влача, дърпам, респ. отнемам. Думата *хонса* не е изчезнала безследно, а се е

¹⁹³ Най-близки са в санскрит *ajina*, *ajiāna*, пр.индоиран. *hajāina*, авест. *azina*, тох.(б) *yentse* – кожа. В по-далечна връзка с авест. *hayah*, ср.перс. *azak*, тох.(а) *ās*, тох.(в) *aasiye*, лит. *ojiēnis*, др.италийски *haedus* – коза, козел (т.е. кожа от съотв.животно). (D-SIL),(VS-ETD),(L-IAIL)

¹⁹⁴ в рус. *хозяин*, укр. *хазяїн*, белорус. *хадзяін* – господин, стопанин (Фасмер).

¹⁹⁵ “Свидас” (Σουίδας) или по-правилно “Суда” (Σοῦδα) е византийска историческа енциклопедия от IX в. Представлява енциклопедичен сборник с 30 000 статии, много от които цитират древни, недостигнали до нас източници. Името „Суда“ идва от визант. гръцка дума “суда”, означаваща “крепост” или “укрепление”. Алтернативното име “Свидас” произлиза от грешка на преписвача Евстатий (XII в.), който взема заглавието за собственото име на автора.

¹⁹⁶ той посочва вероятното изходно др.иран. **krsnaka* – нося, вземам, показващо паралел с тох.(б) *krkanamo* – кражба, присвояване, *kárkauka* – крадец, *kárk*, *karkatsi* – крада. (ВА-С-4, стр. 270-271), (DA-DT-b)

съхранила в ст.българ. *хѣса* – грабеж, заето в ст.рус. *хуса* – банда, *хоусник* – разбойник, пират, *хусити*, *хуситъ* – правя засада, в ст.сърб. *хуса* – грабеж (XIV – XV в.), словен. *hóusnik* – крадец, ст.пол. *chasa* – грабеж. (СДСЯ, стр.912) П. Скок не дава обяснение за произхода на сърб.хърв. *husati* – бия, търся, грабя. (PS-ERHSJ-1, стр. 695) Според Фасмер, именно *хуса* стои в основата на ст.рус. *хусаръ* – първоначално означавало разбойник, в последствие – род войска, лековъоръжена, бързоманеврена конница. Той посочва като изходно гот. *hansa* – тълпа, множество¹⁹⁷, което както се вижда е невярно. (МФ-ЭСРЯ-4,285-286) В “Законника” на сръбския крал Стефан Душан (1331 – 1355 г.) се споменава за *хусари*, т.е. за разбойници-българи, които ограбват населението на областта Крайще (около днешния български град Кюстендил, тогава в Сърбия). В паметник от XIV в. (Житието на Св. Ромил Видински) се говори за разбойници „хонсари” в Странджа планина, които обират и отвличат местни хора, за да ги продават като роби, на пиратите в Черно и Мраморно море. Това е ясно доказателство за произход от древнобългарското *хонса*, *хѣса*, *хоусник* (*хѣсникъ*). В сръб. ез. закономерното съответствие на българското „хонсар”, или „хѣсар” е именно познатото на цяла Европа „хусар¹⁹⁸”, с прехода „ѣ-у”. Така че *хусар*, *хуса*, *хѣса* (*хънса*), *хѣсар* (*хънсар*), *хоусникъ* (*хѣсникъ*) са старобългарски, древнобългарски по произход думи, превърнали се в обшоевропейско армейско понятие.

49. *цънгаръ* – обушар в ст.слав. (ст.българ.), *цъкна*, *цънка* – пробивам, в ст.българ. означава също бода, заковавам, пробивам, заето в румънски като *țințesc*, *țințuesc*. (ПЦСС, стр. 915), (БЦ-ИБЕ-2, стр. 19) В съвр. българ. *цинти* – обушарски пирончета. Вероятно заето в рус. *цыновать* – режа на тънки ленти, според Преображенски с неясен произход, а Фасмер го свързва с част от стан. (АП-ЭСРЯ-3, стр. 50), (МФ-ЭСРЯ-4, стр. 306) Даничич посочва ст.сърб. дума *цангаръ*, *цегаръ* – обушар, която вече е изчезнала от употреба, но е фиксирана в XIII в. Скок я обяснява като “балкански гърцизъм” и посочва арум. *țingarsulă* – шило, *țingar* – обушар, от перс. *zanca* – обувка, което е попаднало в латински и е дало думата *caligarius* – обушар. (PS-ERHSJ-1, стр. 255) В случая обаче имаме дума започваща с “к”, вж.: *Caligula* – ботушчето и по-вероятно произлиза от *calcaneus* – пета, съхр. в българ. диал. *калци* – задната част на чорапи или обувката (върху петата). Освен това този път на заимстване не може да обясни рус. *цыновать* – режа на тънки ленти, което очевидно е производна на старобългар. дума, попаднала в ст.рус., както и арум. примери. Вероятни етимологични паралели: В осет. *съыкк*, *асъыкк кæпын* – сека, *съасс* (мн.ч. *съассытæ*) – дупка, отвор, пробив. (ИРС) Особено близко и иднетино е дигор. *съынк* (мн.ч. *съынккитæ*) – удар с остър и тънък предмет, пробив, *съынк кæнын* – пробивам, мушкам, бода. (ДРС) В санскрит *chindati*, пали *chiddāi*, ягноб. *čok*, перс.и *čak*, шугнан. *čōq*, гилян. *ček*, язгулем. *ček*, кховар. *cot* – отвор, дупка, пръстен. (VS-ETD) В тох.(б) *tsāk* – пробив, дупка. (DA-DT-b) В чув. *šat*, *šat* – пробивам е от недвусмислен ирански или тохарски произход. Заета в татар., башкир. *šyt*, мар. *šytaš* – пробивам, правя дупка. (МФ-ЭСЧЯ-2, стр. 451) Думата *цъкна* показва вероятен др.българ. пр., респ. *цънгаръ* – човек който шие, пробива.

50. *чатхуль* – вестносец (*протоспаθάριος*). Ст.българ. дума открита от П.М. Мелиорански в ст.българ. превод на „Сказине за 48-те аморейски мъченика”. Думата е от алтайски произход. Мелиорански я свързва с халха-монг. *sedxiil* – известие, вест, което в съвр.монг. е дало *sətgüül* – вестник. Произходът е свързана с монг. *sətgəl* – мисъл, дума, *sətgədəl* – впечатление, усещане, халха-монг. *setge*, бурят. *hede*, калмик. *sed*, *setkə*, ордос. *sedxiil* – усещане, впечатление, в мандж. *sitxu* – мисля, в япон. *sadamé* – вземам решение¹⁹⁹. (БВ-СМ-2,стр.4),(S-AE),(ССТМЯ-

¹⁹⁷ в осет. *xion* – родственик, сънародник, земляк, приятел, монг. *qani*, халха-монг. *xañ*, бурят., ордос., дагур. *xani*, калмик. *xañi*, *xañ* – приятел, близък, чув. *xäna* – съсед, с уралски паралел във фин. *kansa* – народ. В тох. *kaniye*, *keniye*, *kentsa* – родина, страна, осет. (само като съставна дума) *xan* – страна, от Ирхан – Иристон, страна на ироните. Същата дума се среща и в някои северноинд. диалекти, напр. Раджасхан – страна на раджите, което е сигурно ефталитско наследство. Твърде възм. е готското понятие да има източен произход, от фински, или от алтайски (от езика на Атиловите хуни). Аналогично по произход е и названието *алхани* > *алани*, зн.: осет. *al* – всички, т.е. всички сродници – общност от хора земляци, сродници.

¹⁹⁸ *Хусарите* са кавалерийски части, които унгарците възприемат от южните славяни по време на османската инвазия, при крал Матияш Корвин (1458-1490 г.). В началото, според достъпните ни документи, *хусари* са наречени български разбойници. От Унгария, този вид лека кавалерия се разпространява по цяла Европа, като в началото *хусарите* в Австрия, Чехия, Германия, Франция са предимно маджарски наемници. В Полша от XIV в. нататък *хусарите* (наричани независимо от народността им с красноречивото название „сърби”) са тежковъоръжени кавалеристи, рицарска конница. На гърбовете им са прикрепени изкуствени орлови крила, които при атака произвеждат страховит шум, всяващ паника в редовете на противника. От тази страна възприемат *хусарите* Литва, Пруссия, Русия. Съществуват и абсурдни, курioзни и глупави опити за обяснение на етимологията, напр.: от унгарските думи *huzs* – 20 и *ar* – заплата, сиреч наемници, или от славянското (руското) *гусь* – патица, *гъсок* – самец. (СР-Х-ВИС-2005-3,стр.74)

¹⁹⁹ Урало-алтайски паралел с мордвински *sato*, велски *sada*, естонски, фински *sattu*, саамски *sat'tu* – постигам нещо, случва се, става, достигам. (UE)

2,стр.99) Интересен паралел е и чув. *šut, šutla* – смятам, мисля, имам намерение и цел, в казах., шор. *šot* – смятам, което Егоров и Федотов, позовавайки се на Ашмарин, погрешно преставят като старо заемстване от рус. *счет* – сметка. (ВЕ-ЭСЧЯ,стр.239),(МФ-ЭСЧЯ-2,стр.463) Но предвид и другите алтайски паралели, твърдението им е невярно. Следвайки логиката, вероятно др.българ. **чат** / **чатхе** е означавало мисъл, което осветлява въпроса за произхода на българ. разговорно **чатнах** – сетих се, **чаткам** – мисля, разбирам.

51. чъванчи – чашник, синоним на по-късното **чръпчи** – черпещ, поднасящ съда с вино, **чъванъ** – чаша, **чугунъ** – вид високовъглеродно желязо. (СБР-2,стр.1210) Заето в ст.рус. *чванъ, чбанъ* – чаша, *чванацъ* – котел, стомна. (СДСЯ,стр.919) И в унг. *scobánc, scobány* – стомна, съд за вино. Производни на ст.българ. *чбанъ* са българ.диал. думи *жебениче* – павурче, съд за ракия, *джибан* – ведро, *жебя* – пия, *жебясал* – жаден, *чужен* – метален съд. (ТС-ВАРСБ,стр.150-152) Аналогично на др.българ. дума, в осет. *swan* – метален чугунен съд, котел, в ирон. *swan*, дигор. *siwanysi* – поставка за котел, *sinon* – метална чаша. Свързани са с *swan / siwan* – чугун, дигор. *sigon*, ирон. *caengæt* – чугун, дума със широко разпространение сред кавказките езици. (ВА-С-1,стр.318-319),(ВА-С-3,стр.178) Във вахан. *čyda* – метална чаша, *čəydar* – метален съд, тиган, заето от монг. *čodugar* – с форма на чаша. (ТП-ВЯ,стр.190), (ИС,К-ЭСВЯ.,стр.133), (ОМ-СГТЯ-ПМЛ) Смята се че осет. форми са стара тюрк. заемка. В тюркските езици Махмуд Кашгари, пръв съобщава думата *čodün* – бронз. В „Codex Cumanicus” звукът „č” се редуцира, до кипчак. *čoyun* – бронз. Днес думата се е съхранила в кипчакските езици, в татар. *čojın*, кримскотатар., кумик., киргиз. *čojun*, карач.балк. *cigan*, казах., шор. *šojun*, уйг. *čöj(g)ün*, телеут. *čöj(g)ön* – метален съд, метална тенджерка, метален котел. Произлиза от ср.кит. 鑄 *dzəw*, съвр.кит. „чжу” (*zhù*) – лят метал, което е дало вероятно общоалтайското *coj – лят метал, в калмик. *co*, в говорите на алтайските тюрки (телеути, кумандинци) *cöj*, тув. *šöj* – лят метал. Друга вероятна изходна кит. ф-ма е 鉛 “цянь” (*qiān*), в еп. Западна Хан *zwan*, в еп. Вей-Тан *jwen* – олово. Собствено чугунът в кит. е 銃 “сян” (*xiǎn*), в клас.ст.кит. и ср.кит. *sən*, което пък кореспондира с ирон. *swan* – метална поставка за котел, дигор. *sinon* – метална чаша. (S-DChCh) Древният произход на думата е от китайски, но вероятно заемстването в иранските езици е станало независимо от алтайските, напр. от 鉛 в еп. Западна Хан, или имаме древна алтайска заемка при сарматите и българите. Бореален паралел с лид. *kuwanza*, хет. *kuwanna*, др.гр. *κωανος* – мед, метал.

52. шаръчи – художник **шар** – боя, цвят. Заемствано в алб. като *šaran* – луничав, сравни с българ. **шарка** – заболяване свързано с дребен обрив по кожата. (СМ-ИС,стр.41-58) Също заето и в сръбски, като думата *šara*, като цвят, разноцветен, *šaren, šarena*, като прилагателно към животно или предмет, се среща най-вече в говорите в Косово, Източна Шумадия (Ужице), и на места в Черна Гора и Далмация (все региони където е имало българско присъствие и влияние). Скок посочва за етимолог. обяснение едно мнение на проф.Ст.Младенов, основаващо се на “тюркско-монг.” *sari* – жълт. (PS-ERHSJ-3,стр.382) Фасмер на свой ред посочва ст.руск. *шаръ*, – цвят, боя, *шарити* – оцветявам, *шаръчи* – художник (XII в.) и слов. *šara* – разноцветен (от сърб.хърв.). Обяснява го като ранна тюркска заемка, и посочва чув. *šyrä* – цвят, *šyrlä* – оцветявам, като го свързва с тюрк. *saryu* – бледожълт. (МФ-ЭСРЯ-4,стр.406-407) Традиционно се смята че др.българ. дума произлиза от др.тюрк. *sürči, sirči* – художник²⁰⁰. (ДТС,стр.505) В чув. *šyrä* – цвят, багра, *šyr, šyru* – пиша, чертая, *šyrär* – писмо, *šyrus* – писар, заето в мар. *seraš* – пиша. В ТМ *žuru*, монг. *žiru* – рисувам, чертая, пиша, в кор. *kīrīm* – картина, *kīri* – рисувам. (МФ-ЭСЧЯ-2,стр.155), (S-AE) Прието е алтайските форми да се смятат за др.кит. заемка от 漆, съвр. ф-ма “ци” (*qi*), др.кит., клас.ст.кит. *shit*, еп.Хан *shjət*, еп.Вей-Тан *shjit* – лак, глазура, лакирано дърво, лъскаво черен, с паралел в тибетски *chi – намазвам, мазнина, но много по-вероятно произходът е свързан с 刷, съвр. ф-ма “шуа” (*shuā*), др.кит. *srot*, клас.ст.кит. *srwat*, еп.Хан *šwat*, еп.Вей-Тан *šwet* – 1.гравирам (Изд.Чжоу), 2. пиша, четка за писане, оцветявам, печатам, 3. почиствам, изтърквам, с паралел в тибетски *śud* – гравирам. (АД-ЛКРТ,стр.72),(S-DChCh) Или заемстването е станало преди III в.пр.н.е. (т.е. преди епохата Хан). Но може да се посочи и алтернативно решение: **шар** / **шаръчи** – производно на древноиранското *sur* / *xwar. Известно е че в

²⁰⁰ при др.тюрк. *jaz* – пиша, чертая, дало и унг. *ir* – пиша, което не би трябвало да се свързва с прачув. *yr* – пиша (Гомбоц), при съхр. ф-ма с начално “š” !? (МФ-ЭСЧЯ-2,стр.155) Тук произходът е различен, вж. ТМ, евенк. *iγ, iruγa* – чертая, гравирам, правя резки, *iγir* – резка, черта, дракотина, орок. *javra, jaura* – чертая, гравирам, нан. *jaori* – подчертавам, евенк. *irdin* – молив. Произлизат от монг. *ir* – острие, дало и евенк. *iri* – острие. (ССТМЯ-1,стр.296,327)

иранските и в частност в източноиран. ез. се среща преход $*xw > s/\check{s}$, или по-точно казано съхраняване на изходното древно, индоиран. $*sw / \check{s}w$ ($*su / \check{s}u$), както видяхме в примера със “субиги”. Типичният преход $*sw > *xw$ от индоар. към иран. ез., не е обхванал цялата иранска езикова територия. (ЯС-ИС) Затова закономерно имаме в осет. дигор. *xwarun, xurst* – рисувам, *rasuræt* – художник, ирон. *syraet*, дигор. *suræt* – картина, боядисан, писан, *saxoryn / saxorun* – боядисвам. (ИРС),(ДРС) Заето и в груз. *surati*, чечен., ингуш. *surt* – шарка, авар., даргин., лак. *surat*, лезг. *sūrat* – рисунка. В.Абаев определя понятието “рисувам / картина” като исконно иранско, а *sur, surat* – образ, картина, е проникнало по-късно в арабски. (ВА-С-3,стр.171) Аналогично в хорезм. *šārid* – рисувам. В тадж. *surat* – картина. (DRT) Заето в тюрк. ез., карач.балк., като *surat* – картина, *suratčy* – художник, куман. *rēsem, surēt* – рисунка, картина, *rēssam* – художник, *suret* – рисувам, татар. *rēsem, surēt* – картина, рисунка, също *surēt* означава образ. (РИС),(ПРС),(РТС) Иранският корен $*xwar$ – рисувам, е аналог на индоевроп. $*swer$ – оцветен в тъмен цвят, в согд. *xwār* – боядисан в тъмно, перс. *xwāl* – сажди, хот.сакс. *hvāraka* – художник. (ВА-С-4,стр.252) Старостин възстановява протоиндоевропейското $*(s)reg$ – рисувам, но коренът е бореален²⁰¹. (ИЕЕ)

***

В българската титулна практика от времето на ПБД, въпреки оскъдността на изворовия материал, се откриват и някои закономерности, които проф. Т.Славова се опитва да класифицира. Титлата „боила”, боилите означава съсловие, а не служебна аристокрация. Боилите са най-висшата част на обществото, патрициите, боилските родове издигат и свалят канове, както става по време на вътрешнополитическата криза разтърсила страната през VIII в. Всъщност канът е пръв между равните. В съхранените титли **боила-кавкан**, **боила-колобър**, **боила-таркан** и **боила-жупан**²⁰², на първо място е посочено съсловието, а след това длъжността която изпълнява въпр. боил. К.Багренов (За церемониите) споменава **боила-таркана** след престолонаследника (канартикина) и синовете на владетеля. Това показва че тази титла са носили близки роднини на владетеля – братя, по-малки синове и пр.

Боил се среща и във втора група от титли, като заема втора позиция: **иш-боила**, **ук-боила**, **ичрегу(чръгу)-боила**, **читко(зитко)-ичрегу-боила**, **сурсу-боила**. Тук явно става дума за служебни рангове, свързани с длъжностите които изпълняват въпр. боили: вътрешен боил, висш боил, боил-посредник и секретар на владетеля, боил-посредник вероятно комендант на крепост или отговарящ за охраната на крепостните стени, боил-воин (боил с висши военни функции сред най-близките на владетеля). Следва групата на тарканите и жупаните, които са били на военно-административни длъжности, вероятно не наследствени (каквито са боилите), а са представители на служебна аристокрация: **бори-таркан**, **зера-таркан**, **олг-таркан**, **калу-таркан**, **(тортуна)-пиле-жупан** и **жупан-таркан**. Съотв. това са комендант на крепост, хилядник, предводител на полк, управляващ съотв. административна единица в мирно време, аналогичен е и **олг-таркана**, от **олка** – администр. област, войсково подразделение, велик жупан, който предвожда войскова единица „турта”, в ст.бълг. **тръ(н)тъ**, **таркан** от най-близкото обкръжение на владетеля, вероятно такъв е и **жупан-таркана**. Към служебната аристокрация трябва да сложим и титлата **мир**, позната в два варианта: **дръг-мир** и **читко(зитко)-мир**. В първия случай титлата е позната и като самостоятелното **дръгъ** – сановник, придворен, **дръг-мира** се явява пратеник на владетеля (Крум) водещ преговори, а във втория най-вероятно става дума за лице с нисш ранг и охранителни функции – стража, началник на стражите (отговарящ за 17 ризници, според Мадарския инвентарен надпис).

Колобрите са друга група, жреческото съсловие. Запазени са титлите **багатур-боила-колобър**, **кана-боила-колобър** и **ичрегу-колобър**. Прави впечатление принадлежността им към боилското съсловие, висшата аристокрация, т.е. имало е жреческа каста, което рязко ги отличава от тюркските и монголските шамани²⁰³.

²⁰¹ В шумер. *sar* – пища, *hur*, акад. *eṣēru*, – гравирам, драскам, лидийски *ēn-sarb* – пища, етруски *shren* – рисувам, *shrencve* – украсен, шарен. (ЕГ) В баски *isuri*, хуритски *c'urg* – кръв. (БКС) В тракийски *sarsi* – червен.

²⁰² известна само от съд 21 от Наги Сент Миклош.

²⁰³ думата **шаман** е с интересен произход. Думата е известна в ТМ ез. като $*samān / hamān$ (посл. само в евен.). В монг. е неизвестна, тъм се използва думата *bəə, zajran* – шаман, *udgan* – шаманка. В тюрк.ез. също не е известна. Старостин се опитва да я обясни с монг. *sūm / sūme (sume)* – храм, светилище и дори посочва като аналог япон. *sūmēga* – император, което е странно (вж. шумер. *šumah* – могъщ). Но шаманите извършват ритуалите си под открито небе и не познават храмовете. Оказва се че произходът е друг, като замекта то кит. в ТМ, от кит. 沙門 *shāmén*, 沙彌 *shāmi*, в еп. Вей-Ган съотв. *ṣātān, ṣāmje* – будистки монах, заето от северноинд. ез. пали *śamana*, санскрит *śramana* – будистки монах. В др.тюрк. паралелно са навлезли аналог. думи *šamnanč, šimnanč* – монахиня (от согд.) и същата дума но заето

Багаините са друга група от нисша служебна аристокрация, или просто представители на войнското съсловие. Съхранени са следните титли: *ичригу-багаин*, *ук-багаин*, *бири-багаин*, *багатур-багаин* и *сетит-багаин*. От инвентарните надписи (Мадара, Преслав) се знае и за въораженията за които отговарят: ичригу-багаин – 12 ризници, ук-багаин – 22 ризници, бири-багаин – също 22 ризници, багатур-багаин – 53 ризници и 45 шлема и сетит-багаин – 83 ризници и 70 шлема. Въпреки че цифрите на са кръгли (не е ясно при каква ситуация са оставени надписите), можем да предполагаме, че *сетит-багаина* е стотник, командващ 100 война, след него е *багатур-баганиа* с наполовина – около 50 война, след това са *ук-* и *бири-* *багаините* командващи подразделения вероятно по 25 души и с най-малка войскова част и *ичрегу-багаина* (багаин-посредник) – с 12 души. Или казано с други думи тези длъжности отговарят на младшите офицерски чинове в една съвр. армия (съвсем относително могат да се сравнят със съвр. взвод, рота, батальон).

Багатурите са друга група титли, но те по всяка вероятност не са свързани с точно определена група, а са някакъв вид почетни титли. Познати са: *алаго-багатур*, в случая е висш командир, *багатур-(боила)-колобър* – явно висш жрец, анонимен *багатур-колобър*, както и титлата *багатур* използвана в печатите на царските синове Йоан и Михаил, съотв. *багатур кана-иртх-тхин* (багатур принц, бъдещ кан). Върху няколко оловни печета с честично съхранени надписи, се открива и следното съчетание *багатур-базеливс*. Надписите са на гръцки със следния превод (проф. К.Попконстантинов) : “Господи помагай на твоя раб .... *багатур базилевс* на българите”. За съжаление името не е съхранено, но предвид голямото сходство с печатите на Йоан и Михаил и използването на титлата базилевс, печатите са датирани по времето на цар Петър, който е признат за базилевс на българите от Византийския двор. Най-вероятно те са принадлежали на брата му Йоан, който вдига бунт срещу Петър и се обявява за цар, както смята Ив.Йорданов. В случая интересно е съчетанието *багатур-базилевс*, което показва че багатур е по-скоро почетна титла, носена от конкретната личност, и вероятно давана за заслуги (значението е храбрец, войн-герой), или знатен произход (носена от престолонаследниците), а не е конкретна длъжност. (ТС-ВАРСБ,стр.176-183,62-64,202-204)

Другите названия могат да се класифицират като разнородна група от служебни длъжности: *чигот* – меченосец или войн с бойна брадва, *тагчи* – меченосец, *оймин* – войн, *чръга*, *(и)чръгия* – войн от царската свита аналог на средноазиатските *чакири*, *витяз* – войн, *копан* – вид командир на отряд, *ватах* – вожд на опълчение, *дръг*, *маготин*, *клогатин* (*кълугатин*), *крамар* – аристократ, царедворец, *крон* – вид чашник, *книн* – майордом, *имник* – коняр, *миник* – хилядник (или висш пратеник, представител на владетеля), *двалма* – коняр, *кудерма* – палач, *тижма* – съгледвач и т.н.

Наличието на старобългарския суфикс *-чи* използван за образуването на различни занятия и длъжности, обикновено се смята за тюркски белег. Например *чувенчи* – чашник, *зъдчи* – строител. Обикновено се обяснява с тюркското *-джи*, което има същия смисъл. В чувашки се среща като *-şă, -şĕ*. Например *aka* - рало, *akaşă* – орач. В основата на това явление стои древна китайска заемка 子 съотв. *ji, ši, shih*, др.кит. и епохата Хан *сə* (*ци / чи*), епоха Вей-Тан *сĭ*, и в китайски означава професия, майстор. (НБ-КЗТЯ-ТО) Но по своя характер този суфикс е общоалтайски, т.е. зает още в дълбока древност, в монг. *-či, -či(n)*, ТМ *-ci, -či -si*, кор. *-č i^h 204*.

Алтайският суфикс *-ма* също се използва за образуването на три вида занятия *двалма*, *кудерма* и *тижма*. А алт. суфикс *-тин* е познат при *маготин* и аналога му *клогатин*.

Както се вижда болшинството от титлите и занятията използвани от древните българи показват индоевропейски и ирански произход, въпреки алтайската наставка *-чи*. С тази наставка се образуват и титли със славянски корен, някои от които са известни от староруски, сред ранговете в Московското княжество, напр.: *ловчи* (*ловчий*) – ловец, *зъдчи* (*зодчий*) – зидар, *писчи* – писар, *корабчи* – моряк, *белчи* – избелвач платно, *брегъчи* – страж от бреговата охрана, *прелагчи* – преводач, *стряпчи* (*стряпчий*) – староруска титла, аналог на постелник, трябвало е да се грижи за личните вещи на владетеля: кърпи, възглавници, постелки, озн. с общото назв. „стряпна”, *околниччи* (*околничий*) – пръв помощник на руския болярин, титлата произлиза от „окольный”, *околен* – близък, *соколничий* – соколар, *чашиничий* – чашник, *постельничий* –

от санскрит *śrīmīraṇṇ, śrīmīri* – монах, послушник. (ДТС,стр.520,523,524) Що се отнася за монг. дума, по-вероятно е заета от тох.(б) *sim, saim, simne* – покрив, жилище, в кашмир. *sōnu, sun* – предверие, пуш. *šingraī* – кула, дигор. *sentā* – фасада на сградата, *sen(æ)* – предверие, коридор, врата (аналогично на ст.бълг. *сѣни* – портик), врата, ирон. *česena* – крепост, чердаг, в ст.бълг. *снь* - кула.

²⁰⁴ Вероятно от същия произход е и тохар. суфикс *-tau*, напр. *oliyatau* – лодкар, с вероятен преход *tau<ī<tcī< dzi* ?

постелник, грижещ се за царския креват, постелята и завивките, *оружничий (оружейничий)* – оръжейник, *ясельничий* – отговарящ за храната на царските коне, от ясла, *шатёрничий* – отговарящ за царската шатра.

С титлите използвани от древните тюрки имаме единствено съвпадение в: *таркан (тархан), бойла, багатур (батур), ткин (тегин), тълмач*, но три от тях са от източноирански произход, заети от древните тюрки, *тегин / текин* е древномонголска титла с неясен произход и вероятно отразява древно индоиранско заемане, *тълмач* е исконно алтайска и тюркска, а титлата *тортуна-пиле-жупан* показва смесен ирано-тюркски пр.

Някои от титлите, званията и длъжностите са твърде специфични. Напр. владетелската титла кана-субиги показва интересен “усунски” (асиански) и сарматски, възм. и тохарски аналогии, но няма нищо общо с “хан”, титла непозната и за волжките българи²⁰⁵. *Имник* е твърде интересна тъй като показва съвпадение с календарния термин *имен* – кон, *колобър* и *книхчи* (кънига) също показват твърде древен източен произход. Титлата *жупан* е аварска но показва тохарски произход, а *копан, двалма, кудерма, кърчи, чатхул, сокачи*, имат алтайски произход, но не са познати при тюрките.

III. Титли при древните тюрки и сюнну

Основни титли на древните тюрки са още *ябгу, шад* и китайската заемка *тудун*. Произходът на титлата *тудун* е китайски от *to-thonḡ, tu-tuoq (吐屯* – съвр. ф-ма „*tūtín*”, в еп. Тан „*thōtwin*”) – управител на област, провинция, губернатор. (Рамстед, Ряснен, Баскаков). За произхода на титлата *шад* (в китайска транскр. 𐰽𐰺𐰍, съвр. ф-ма *shè*, произн. в еп. Изт. Хан *śat*, Вей, Тан *śet*), няма единно становище.²⁰⁶ Всъщност това е дума със собствен алтайски произход, в др.тюрк / др.монг. **šat-* / *šit-*, *saty* – водач, издигнат, лидер, помощник, в монг. *šidar* > *shadar* – съветник, помощник.²⁰⁷ В монг. *šijd, šijdver* – решение, *šijdeh* – решавам, в др.тюрк. *šat* – смел, решителен, евенк. *siti*, орок. *site*, евен. *hiten* – смел, решителен, умен, или от друг корен, в монг. *šat*, др.тюрк. *šatu* – стълба, степен, етап, респ. ранг, степен в обществото. (РМРС, стр. 891, 890), (ДТС, стр. 521), (ССТМЯ-2, стр. 99) В чув. *šit, šitēn, šāt, šātar* – растеж, достигане, издигане. (МФ-ЭСЧЯ-2, стр. 123-124, 451) *Ябгу, тудун* и *шад* не се срещат при българите.

В древнотюркските надписи също се среща титлата *сангун* – предводител. Единият от владетелите на Хакасия се е наричал *Тархан-сангун*. По поречието на Енисей (на 60 км западно от гр. Казъл) е открит надпис поставен в памет на знатен тюрк с титлата *сангун* – генерал, предводител. В надпис Е-52 от Елегест II се споменава *Кьортле-сангун* и согдиеца *Бар Сагра-сангун*. В надпис Е-12 от Алдый-Бель се споменава *Чочи Беру-сангун*. В надписа Е-6 от Барык III се споменава *Байча-сангун*. В надпис Е-54 от Оттук-Даш III, открит до гр.Казъл, се споменава *Юч-ынал урунгу-сангун*. А в погребалната стела на Тонкук се споменава за висш сановник, тюркски пратеник при табгачите (империята Тоба-Вей), с име *Кунн-сангун*. (РА-РПТ) В др.тюрк. *saḡun, sanḡun, senḡün*, в мандж., нег. *džanḡgin*, орок. *džanḡgen*, удег., ороц. *džanḡge* – началник, главатар, нан. *džanḡgia, džanḡgoi* – офицер, ръководител, монг., бурят. *zangi (dzangi)* – старейшина на род, предводител, също в мандж. *džanḡgin, džanḡgun*, солон. *džanḡdžu* – генерал, кор. *чангун*²⁰⁸ – титла на военен предводител, пълководец, в япон., като *шогун (shōgun)* – висша военна и управленческа длъжност, главнокомандващ армията, впоследствие втори след императора, управляващ страната от името на императора. Алтайските форми са заети от кит. титла 將軍, (*jiāngjūn, jiàngjūn*), произн. в еп. Хан и Вей-Тан *caḡkun / cjanḡkun* – генерал, пълководец, букв.зн.: „предводител на армия”. (ДТС, стр. 481, 485, 496), (ССТМЯ-1, стр.2 49-250) Тази титла също не е позната на древните българи. Такива важни титли като *каган* и

²⁰⁵ първоначално волжките българи са наричали владетелите си *илтивари*, а в периода преди монголското нашествие *ѐмпѹ. Хон / хун* при чувашите е късна татарска заемка. (МФ-ЭСЧЯ-2, стр. 357)

²⁰⁶ Предполага се че е заемка от иранските езици. Едно от мненията е, че означава стотник, от согд. *sāt*, или парт. *sād* – 100. Но това не кореспондира с високия ранг на тази титла. Когато при древните тюрки се утвърждава владетелската титла *каган*, *ябгу* и *шад* започват да се наричат синовете, или най-близките родственици на кагана, като *ябгучо* командва западното крило, западните области, а *шада* – източните. Според друго мнение, *шад* произлиза от согд. *ихшид (xsyd)* – сияен, светлост, т.е. сияен господар. (ДТС, стр. 519) Трети го свързват с др.иран. *šāthra* – войн, аристократ.

²⁰⁷ TÜRIK BITIG. Language Committee of Ministry of Culture and Information of RK (Комитет по езикам Министерства култури и информации) : <http://irq.kaznpu.kz/index.php?l=Y&wi=49&lang=e&mod=3>

²⁰⁸ днес в Северна Корея, правото на армията да контролира целия общественно-политически живот на страната, е известно като доктрината “сонгун”.

шанюй чийто оригинално звучене е било “сенгур / сенгир” (*senğur / senğir*) също липсват при българите.

Титлата **каган** се споменава като титла на българския владетел от Дуклянския презвитер, който я определя като равнозначна на император / цар. „Предвождал ги някой си Борис, когото на своя език наричали каган (*sagan*) - това на нашия език ще рече император (*imperator*)” (ЛИБИ-3, стр. 170) В Бертинските летописи се споменава само като титла на българския владетел, без да е упоменато значението ѝ: „Германският крал Людовик потеглил с враждебни намерения срещу българския, наричан хаган (*Sagano*).” (ЛИБИ-2, стр. 287) В „Тълкувание Данилово” се споменава Михаил Каган : „И когато настъпи началото на злините на целия свят, ще се въздигне Михаил каган (**кагань**) сред българите (има се предвид Борис I Михаил). А не им бе дадено българското царство, но те с насилие го придобиха.” (В. Тъпкова-Заимова, А. Милтенова). Липсата и обаче в родните извори, както и във византийските, е показателна и показва че българите не са я използвали. При българите, Теофановия продължител обаче бърка титлата *хаган* с *каван*, защото пише „Той изпратил множество българи заедно с хагана (**Χαγάνω**), миника (**Μηρικω**) и други...”. (ГИБИ-5, стр. 130)

Титлата *каган* / *хаган* е била носена от аварските владетели по времето, през което българите са им били подчинени (паралелно с **кана-зауци**): **Χαγάν** (вж.: Т. Симоката “История”). Титлата е използвана също в Западно-Тюркския и Хазарския хаганат. Бертинските летописи посочват, че и владетелят на русите се е наричал **хакан**. Според Цв. Степанов, русите са я заели директно от хазарите. Поради съперничеството с Хазария, руският владетел е искал да има титул равен на хазарския си противник. Ибн Руста (X в.) пише че “владетелят на русите се нарича **хакан-рус**”. От руските извори в “Слово за закона и благодата” княз Владимир (синът на Светослав, разорителя на България, и покръстител на Русия) е наречен **каган**. (ЦС-СБ, стр. 199, 207)

В китайските извори се среща в съвр.кит. транскрипция **кехан** (*kěhán*) 可寒, 可汗, и двете форми в епохата Вей-Тан: са се произносяли „**каган**” (*khāgān*). Титлата се среща при ухуаните и жужаните – прамонголски племена. Открита е върху согдийска монета: *bagddiggo kagano* – божествен каган. В. Таскин прави анализ на данните в китайските хроники “Цзин-шу” и “Сун-шу” за древномонголо-тунгусоманджурските сяньбийски племена и стига до извода, че титлата *каган* първоначално е използвана от тях още в епохата Източна (Младша) Хан (I – III в.), съотв. от прамонг.-ТМ. племена Цифу, Жужани, Туйхуни (тулухуни) и в следствие чрез жужаните, е заета от тюрките. (ВТ-ОТШК) Ху Саншен (Hu Sansheng), коментатор на енциклопедията „Зичжи тунцзян” (*Zizhi tongjian*) (Цялостно обозрение (букв. огледало) в помощ на управлението), казва, че най-рано използването на титлата “каган” е започнало от племенните вождове на сяньбийското племе Туба, но преди тях тя е известна при жужаните, където е използвана за пръв път от владетеля им Юцзюлу Шелун (391 – 410 г.), който в 402 г. приема тронното име Цюдудфа кехан. По-късно титлата се използва и от императорите на Тан (династията има древнотюрк.пр.), като „небесен каган” или “хуан-ди тян кехан”, аналог на кит. “тян-зи” или „син на небето”. Според Е. Хелимский, титлата **каган** / **хан** (посл. е получено поради изпадането на *g/γ*, вж. монг. *khaγan* > *khaan* > *khan*) се среща при тюрките и монголите, докато в ТМ-ез. е съхранено и първоначалното му значение в евенк. *qayən* (*qayəna*, *kahán*) – старейшина на род, жрец, (охотски) *kagan* – старец, старейшина. (ЕХ-ТМЯКАК) В др.тюрк. *qaŋ* (*kəang*) – баща. (ДТС, стр. 419) Открива се в кетски *q̄jjet̄*, котски *hijan*, арински *kej* – княз. (S-YE) А. Дыбо смята че “каган” няма алтайски произход, а е заемка от ср.перс. *hva-kama, согд. *xutkame* [xwt-k'm'-k'] – автократор, а крайното “-n”, в алтайските форми е закономерен “-m/n” преход. (АД-ЛКРТ, стр. 120) В такъв случай смятам, че много по-убедителен първоизточник за **каган** / **хаган** е енисейското *q̄jjet̄* – старейшина, владетел, княз, респ. старейшина, каквото е и първоначалното значение в ТМ и др.тюрк. (*qaŋ* / *kəan* – баща). Еволюцията до владетел е станала най-рано при прамонг. племена и впоследствие, под жужанско влияние и у древните тюрки, които първоначално използват тохарската титла **ябгу**. Аварите при които си е др.монг. наследство я донасят в Европа, а при хазарите прониква чрез тюрките.

Владетелският титул на сюнну е бил **шанюй** (*chán-yü*) 單于. Според “A Dictionary of Loan Words and Hybrid Words in Chinese”, 1984, стр. 64, се смята че отразява изходното хунско *sanok* / *tsanak*. Възстановката по съотв. йероглифи в епохата Хан е *šanwa* (цануа). (S-DChCh) Според “Guanguyun” (Гуангюн) китайски речник започнат от Лю Фаян в 601 г. и завършен в 1007-1011 г., по време на империята Сун, се казва че 單 трябва да се чете като *dan*, *chan*, и *shan*, а титлата “шанюй” означава “голям, безкраен като небето”. Но това тълкувание е късна интерпретация въз основа на самото значение на йероглифите в съчетанието “шанюй” – “единствен и голям,

обширен, далечен”. По-вероятно *ḡānwa*, респ. *tsānwa* е неточно предаване на оригинална дума в езика на Сюнну и ако изходим от реконструкцията *sanok / tsanak.*, откриваме ясно сходство с кетското *senig* - жрец, *ke-senig* – върховен жрец, кетски *šenəny*, югски *senəny*, котски *šənanu* – жрец, *šənanuākny* – правя магия и твърде близко с шумер. *šennu* – жрец (от *šen* – чист), синотибетски паралел в тибет. *bsen* – демон, кит. 仙, съвр.ф-ма „сян” (*xiān*), др.кит., еп. Цин, Хан *san* – даоистки отшелник, свят човек. (S-YE) Или имаме ясен енисейски произход. Според съвременни казахстански учени тя се транскрибира като *сенгир* и вероятно е звучала така. (АК,ЕА,АА-ИК) В селкуп. *sengir* – жрец, енисейска заемка. Това се потвърждава от Хон Теик Тох, който посочва, че при предаването на чужди думи, знакът 𐰽, предава основно нетипичните за китайското ухо срички *ur / ir, vur / vir* или изобщо краен звук *-r*. (ХТ-ОкҮИ) Така че най-вероятно „*шаню / шанюй*” е предавала сюннуйска дума **сенур / сенир** > **сен(г)ир / сен(г)ур**, както е в селкупски, но с основен произход от енисейски - **сениг**. Наблюдава се древна енисейска заемка при Сюнну с първоначално значение жрец, впоследствие преминало във военен вожд, владетел.

Също се наблюдава липса на каквото и да е съвпадение с известните сюннуйски титли: **1. туци ван** или мъдър княз, в кит. транскр. 屠耆王 (*túqí wang*) в еп.Хан *dāgrij / dāgrjəj*, аналог на кит. 賢王 *xián wang* – букв. зн.: мъдър ван. В др.тюрк. *toγru* – правилен, справедлив, законен (ДТС, стр. 578) В монг. *dogirxog, dogirxox, dogirxuu* – горд, опитен, знаещ, умеещ, горд със своите умения и знания, *dogь* – изявен, опитен, добър. (РМРС, стр. 677) **2. гудухоу** (*guduhou*) 骨都候 (*gǔdūhòu, gǔdōuhòu*), др.кит. *kūttāghōh*, еп.Хан *kwəttāγōh*, в монг. *xutag* – предопределен, благочестив, благороден, *qutuy, qutux, qudux*, халха-монг. *xutag*, бурят. *xutagta*, калмик. *xutəg*, ордос. *gutəg* – ранг, благополучие, в др.тюрк. *qut* – щастие, късмет, божие предопределение, ТМ-ез., в мандж. *χuturi* – успех. (РМРС,стр.864),(ДТС,стр.471),(ССТМЯ- 1, стр.440) **3. юли** или **лули ван** (*yuli wang*) 谷蠡王 (*gǔlǐ wang*) кл.ст.кит., еп.Хан *kōklī*, знак 蠡 е произведен на 豕 *tuàn*, в еп. Хан *hwānh*, така че вероятното произн. е било *kōklwānh*. в др.тюрк. *küg* – слава, *kügül, küglüg* – извисен, прославен, достоен, знаменит, славен. (ДТС, стр. 325-326) **4. жичжу ван** (*rizhu wang*) 日逐王, в клас.ст.кит. *nithuk*, еп.Хан *njətlhəuk / nətłhəuk* – възм. вр. с ТМ, в евенк. *nidiγu*, удег., орок. улч., нан. *niči* – младши, мандж. *nitan* – малък, т.е. по-нисша административна длъжност от групата на висшите рангове, жичжу-вановете са командвали по един от „шестте рога” на войската и са били с по-нисш ранг от туци- и лули-вановете. (ССТМЯ-1,стр.589-590,601)²⁰⁹

IV. Титли използвани в Хазарския каганат и Волжка България

Въпреки своята голяма оскъдност, ясно се вижда че те са твърде далеч от българските и липсват почти всякакви съвпадения и аналогии.

1. болушчи – титла на хазарски военачалник от X в. Означава помощник, в др.тюрк., уйг. *boluř*, куман. *boluřču* – помощник, шор. *poluř* - помощ, *poluřči* - помощник, чув. *polăř, pulăř* – помощ. (ДТС,стр.113), (МФ-ЭСЧЯ-1,стр.443) В монг. *bolox tus* – помагам, *bolox* – правя, върша, установявам, в ТМ, улч., нан., орок. *beleči*, удег. *belesi*, евенк. *beledžeri*, евен. *belečemne* – помощник, общо-ТМ **bel / bele* – помощ. (РМРС, стр. 635), (ССТМЯ-1, стр. 124)

2. ѓмнј - цар. В ТМ *amba(n)*, орок. *ambaramdži* – велик, голям, монг. *amban, amba* – тежък, голям, др.яп. *om(w)o*, съвр. яп. *ōto-*, диал. *mbú-* тежък, кор. *tugəp* – тежък, праалт. **ámbe* – голям, тежък. Основателят на киданската династия Ляо (X в.) е носил името Абаоцзи (Елюй Амбагай), така че “амбаг” е титла. Според М. Федотов *ѓтpю* – цар, владетел е произв. на *ѓт* – по-старши, но ясно се демонстрира древна алтайска чувашко-монг.-ТМ-кор.-яп. лексикална аналогия. (МФ-ЭСЧЯ-1, стр. 149)

3. ер-текин – престолонаследник. Среща сеи като **Сувар-тегин** – суварски (савирски) принц. Ат Табари съобщава *сувар-тегин* като титла на командващ на наемна хазарска войска, разположена в гр.Самара намиращ се до столицата на Халифата – Багдат. (КА-ЗХ)

4. илтивар – владетелската титла на савирите в Кавказ, на волжките българи и на асите (ташгътската археологическа култура) в Южен Сибир. Титлата ясно е фиксирана във формата *илтивар*, според Мешхедския ръкопис – препис на «*Рисаля*» – Пътеписа на Ибн Фадлан. Там се казва: „О, Аллах, съхрани в благополучие царя, **илтивар**, царя (малик) на българите!”. При тюрките титлата *eltäbär* е заимствана от покорения народ **азу** (аси – остатък от древното източноиранско население на Южен Сибир). (ДТС, стр. 171) В иран. ез. **bar (var)* - висок, но

²⁰⁹ вж. CSORNAI, Katalin. Where Huns' Blood Drew. pp 28-43, JOURNAL OF EURASIAN STUDIES. Volume I., Issue 3. July-September 2009.: http://www.federatio.org/joes/EurasianStudies_0309.pdf

също така и имащ власт, **bar (var)* – право, власт, управление. (L-IAIL) В тох.(б) *vrasse, vrasan* – регулирам, управлявам, *warksi* – власт, мощ, сила. (DA-DT-b) А първата част на титлата *илти / елте*, може да се свърже с аланското (осетинско) *ueltæ* – върховен, т.е. *илтивар* – върховен владетел, цар.

5. *иша* (*iša), хазарска титла, в арабска транскрипция *إيشا* (Ибн-Руста). Не е ясно дали е вариант на *шад*, или има връзка с чув. *ăš*, волжско-българ. *isnă* – вътрешен, респ. българ. *иш-боул*.

6. **кендер-каган** – хазарска титла, носена от владетел на подчинен народ. Според Ибн Фадлан това е една от най-висшите титли при хазарите. Ибн Руста съобщава титлата **кендер** като владетел на маджарите. К. Багренородни също посочва маджарските титли **каркхан** *karkhan* (Кархан) и *gyla* (Гулац), като пояснява че *гила* е по-високата. (КБ-ОУИ, гл. 10) Вернадский смята че **каркхан** е изменен запис на **кендер-каган**, титла позната и при хазарите. Ал Масуди съобщава титлата *к-р-к-н-джд* – **керкундедж** която носел владетеля на аланите, васален на хазарския каган. Няма съмнение че това е същото **кендер**, т.е. това е титла давана на владетелите на подчинените народи в Хазарския каганат. Така възниква въпроса за нейната етимология.²¹⁰ Предвид значението и „подчинен владетел” може да посочим две алтернативни решения: **1. иранско** – „**мальк каган**”. В осет. ирон. *kăader* – мальк, в искашим. *kander, kandera* – мальк. Абаев обяснява формата *kăader* с преходното (алански) *kăander*, подобно на искашим. форма, от др.иран. *kanya-tara* – по-мальк. (ВА-С-1, стр. 618, 616) **2. древнотюркско** – „**подчинен на кагана**”. В др.тюрк. *qantar, qandur* – изпълнявам, удовлетворявам нечие желание, *qudur* – усърден, произлизат от глагола *qan* – изпълнявам (има го и в тохарски *kan* – извършвам, изпълнявам). (ДТС, стр. 419, 463) Аналогично в чув. *kuntar* – сговорчив, покорен, от глагола *kuně / küně* – угаждам, изпълнявам, проявявам сговорчивост и покорство, в чагат. *köni* – верен, съюжен. (МФ-ЭСЧЯ-1, стр. 307)

7. **пех** (**rex, péx*), хазарска титла, спомената от Константин Багренородни и Продължителя на Теофан. Съответства на тюрк. титла *beg* – принц, аристократ. В чув. се среща аналогично на хазарски думата *pik – господар, съхранила се само в женски род *pike – господарка и като съставна част на някои мъжки имена *Пикментей, Пикмет, Пикмурса, Пикмурс, Пикмуш, Пиклат, Пиклав* и др. (МФ-ЭСЧЯ-1, стр. 430-431) Др.тюрк. *bäg* е заека от согд. *bγ` (bäg)*, мн.ч. *βγyšt, βγ`n* (βэу, βэγišt, βэγān) – господин, господар, а аналог. по значение др.тюрк. *baj* – богат, *bajāt* – бог, турското огузко *bej* > от пехлеви *bay* – господар, бог. (ДТС, стр. 72), (DMc-CPD, стр.17)

8. **салифа (сълифа)** – титлата е спомената от Ал Масуди като принадлежаща на владетеля на Семендер в Кавказ, който бил васал на хазарския каган и носел титлата *sylifa* или *sylifan*. Ал Масуди я обяснява с араб. *малик* – владетел. Б. Симеонов свързва прародината на древните българи със съобщеното в „Тан-шу” (История на Династията Тан) племето *пу-ку* в Синцзян, от групата „теле”, чийто владетел се е титулувал *Софу сулифа* Кенан Баин. Така Симеонов определи титлата **салифа** като прабългарска!? Оказва се че **салифа / сулифа** е разпространена титла, или епитет сред племената, северни съседи на империята Тан. Поставеният от тюрките за владетел на племето *сянто* (свързвано с предците на куманите,) се казвал *Сейлифа*-Сицзин-Циби-гелан. За племето *пуку* (баегу > баерку > беркути) се казва че е особено поколение *теле*, по обичаи близки до тюрките (ту-цзе), обитаващо на изток от Доланге (според Кюнер, р.Селенга), първоначално се подчинявало на *ту-цзе*, а после – на *сянто*. Старейшината на *пу-ку* Пофу *Сълифа* Гелан-баян, приел васалството на Китай. Племето *тунло* (от името на р.Тола в Монголия), също обитаващо долината на р.Селенга има старейшина с име *Сълифа* Шицзяндю, който също се подчинил на Китай. (ИК-КИ, гл. 1) Също като титла се среща и при жужаните. *Силифа* Шифа е жужански вожд, разбунтувал се срещу последния жужански каган Анахуан (VI в.). Според О. Прицак, *slyf'n ~*slyq'n*, е арабска транскрипция на тюрк. *sariqan, или **сариг каган** > **сариг хан** > **сарыкан / сарыхан** и означава „жълт или бял каган” което е твърде съмнително и изцяло невярно! Относно титлата **селифа(н)**, В. Ф. Минорский я определя като др.тюрк.ска, предадена в кит. транскрипция 侯利發 (*silifā*). Ф. Мюлер, (1910 г.) и П. Пелио (1929 г.) предполагат че „селифа” е китайска транскрипция на др.тюрк. *елтебир*, а В. Минорский го свързва със савирското *илтивар*. (КА-ИГЦ) В епохите Вей-Тан (VI – X в.) произношението на

²¹⁰ Вернадский я свързва с унг. *kender*, в др.тюрк. *kendir*, чув. *kăntâr* – коноп, като търси някакъв тотемен смисъл, което е нереално и невярно. Полският тюрколог А.Заянчковски я превежда като „глава”, „съдия”. Э. Радлов и П. Голден – като „управляващ”, А. Донук – като „военен министър”. Р. Г. Ахметянов обяснява „кюнде, кюнте” (в кумикски - *gündeš*) като значение „фаворит”, но го свързва с кит.транскрипция на 君太子 съвр.ф-ма *jūntàizǐ* (среднов.кит. *kunthāscjǐ* или *xuntajǐ*) – *kürütadž*, озн. велик княз, пръв министър. (Р. Г. Ахметянов. Общая лексика материальной культуры народов Среднего Поволжья. М. 1989. стр.166). Смятам всички тези версии за неверни.

俟利發 (*silifā*) е било “*zilhjišpwat*”, няма връзка с елтебер и вероятно има връзка най-вече с мандж. *sāli* – цена, оценявам, властвам, управлявам, *salibi* – цени, оценява, *salīyan, salhan, saliu, salihanya* – власт, самодържавие, могъщество. В монг. *žolō* – водач, *žolōdōgo* – управлявам, *žolōdōgč* – вожд. (ССТМЯ-2, стр. 58) В чув. аналог на това алтайско понятие е *šol / šul*, др.тюрк. *jol* – път. (МФ-ЭСЧЯ-2, стр.131) Етимологично свързано с него е унг. *jula* (дюла) – вожд. Също етимологията на израза „Софу салифа” и „Силифа Шифа” се обяснява от *džifu* – губернатор, управител на област, заемка от еднозначното по значение кит. 知府 съвр.пр. *zhīfǔ* в еп.Тан *тєрwó* - управител на област, провинция (知 – управител, 府 – провинция, област). (ССТМЯ-1, стр. 256) Така че „софу салифа” или „салифа шифа” е титла означаваща васален владетел, на народ обитаващ подчинена област.

9. сала-узден – феодал, благородник, княз. Терминът се използвал при кумиките и е от по-стар хазарски произход. (КГ-АКО) Етимологията е алтайско-иранска. За първата част, е пределно ясно че е вариант на гореизложеното “салифа”, а **узден** произлиза от осет. *jasdan* – достоен войн, благородник, заето и в куман. като *zden*, карач.балк. *ěsen* – благородник. (ПРС). Според Д.-М.Шейх-Али: „думата **узден** в буквален превод означава свободен човек, но основното и значение е дворянин, владеещ земя и по рождение е чист от смесване с робско потекло”²¹¹. В др.инд. *īśānā*, санскрит *āsāna* – владетел, господар, ягноб. *ozod*, кюрд. *aza*, пуш. *azad*, талиш. *ozodi*, пехлеви *āzāt*, перс. *azud*, шугнан. *ezedi*, язгулем. *uzugd* – благороден, свободен, почитан. (VS-ETD) Осет. (сармат.) *jasdan* – достоен, свободен войн, благородник е в основата на етнонима еседони, едно от названията на асите, асиаки или язиги и изобщо на част от сарматите. В иран. ез. *dan*, осет. *don* означава вместилище, съвкупност, а *jas* – свободен, благороден, в тохарски *yasa* – чест, т.е. *ясдани* – съвкупност от благородници.

10. трунъ – знатен човек, велможа във Волжка България. Ашмарин я свързва с титлата *тархан*, като нейн вариант. Фасмер я посочва като заета в ст.рус. *трунъ* (Троицки летопис, 1230 г.) от волжкобълг. *turun, и предполага че е вариант на др.тюрк. *tudun, tudun, tutunγ* – управител на област, княз, позната при хазарите *Τουδοάνας* (Теофан) и аварите. (МФ-ЭСРЯ-4, стр. 108), (ДТС, стр. 584, 493) М. Федотов посочва че въпр. титла е в основата на някои топоними в Чувашия носещи имената *Tārām / Tārān*. Произходът на титлата е китайски от *to-thonγ, tu-tuoq* – управител на област, провинция, губернатор. (Рамстед, Ряснен, Баскаков). (МФ-ЭСЧЯ-2, стр. 196-197) Т.е. няма как, от фонет. гл. точка е невъзможно **трун / турун** да предаде кат. **тутун / тудун**. При българите титлата не е позната (изкл. някои изопачени и неверни тълкувания на името Гостун, респ. „Гостун намесника” като погрешен запис на *тутун / тудун*). Етимолог. паралели: В чув. *türe* – съдия, чиновник, *tür, tör, töre* – истина, правда, в унг. *törvény* – закон. (МФ-ЭСЧЯ-2, стр. 263-264) В киргиз. *törö* – съдебно решение, в монг. *tör* – държавно управление, строй, *törü* – закон, ТМ **doro(n)* – правило, закон, обичай, ред, власт, японски *totonó* - ред. В др.тюрк. *tör – ценност, значение, *töra* – правило, закон, *toγur* – справедливост, *törü* – порядък, правило, ред, *törüči* – проповедник, учител, *törüüg* – знаещ законите, респ. съдия. (РМРС, стр. 813), (ССТМЯ-1, стр. 216-217), (ДТС, стр. 593, 589, 582, 581) Най-вероятно “турун” произлиза от този корен, и е означавало съдия, представител на служебната аристокрация. Като втора възможност може да се посочи в др.тюрк. *türünγ* – ревностен, усърден, силен, уйг. *törü* – принц, княз, татар., башкир. *ture* – началник, хански чиновник, удмурт *töra*, мар. *töro* – предводител, вожд, княз. (ДТС, стр. 599), (МФ-ЭСЧЯ-2, стр. 263-264) В монг. *teriγun, tīrgэн, tirun / tirün*, халха-монг. *türü, tergün*, дагур. *turün, teregün*, монгур. *turü, turonγ*, бурят., калмик. *türün*, ордос.и *terigün* – глава, главен, пръв. (S-AE), (РМРС, стр. 816)

11. тудун / тутун - др.тюрк. *tudun, tudun, tutunγ* – управител на област, княз, позната при хазарите като *Τουδοάνας* (Теофан) и аварите. (МФ-ЭСРЯ-4, стр. 108), (ДТС, стр. 584, 493). В кит. въпр. титла се изписва 吐屯 съвр. ф-ма “*tütün*”, в еп. Тан “*thōtwin*”, 吐 – зн.: слово, дума, 屯 – граница, военно селище, тутун в др.тюрк. се превежда букв. като разпоредител, изписва се и 土屯 съвр. ф-ма “*tütün*”, в еп. Тан “*thōtün*”, йероглиф 土 озн. земя. Също се среща и под формата “дуду”, “тутук” 都堵 – *dōudū, dūdū*, в произн. еп. Тан *tōtō*, зн. на йероглифното съчетание “област-стена”. (АМ-ГХ, стр. 270, комент. 638, стр. 377) Заето в др.тюрк. *tudunγ / tutunγ* – военен губернатор на област. (ДТС, стр. 584, 593) Вероятно първоначално тутуните / тутуци са били вид гранични управители. По време на империята Хан, тази титла е била “духу” (*dūhū*) 都護 – наместник на васална област, букв. зн. “област-защитник”. (АМ-ГХ,стр.73-74)

12. туркан – вестоносец, бързоходец. Спомената е от М. Каганкатваци в глава XII книга II на „История на страната Алуанк”, по повод събитията от 627 г. свързани с похода на

²¹¹ Шихалиев Д.-М. Рассказ кумыка: Махачкала. 1993. стр. 48.

византийският император Ираклий в Кавказ, когато хазарите и тюрките са негови съюзници. Вестоносецът наречен **туркан** е изпратен с предложенията за мир до персийският шах Хосров II Парвиз. В др.тюрк. *terk, terkin* – бързо, скоро, др.тюрк. *tartıyıcı* – вестоносец, монг. *türgən* – бързо, спешно, в ТМ ез., евенк., мандж., нан., улч. *turgen*, евен. *turgun*, ороц., удег. *tugge(n)* – бързо, спешно, бързоног. (ДТС, стр. 554-555, 539), (РМРС, стр. 818), (ССТМЯ-2, стр. 219) Като топоним *Türgen-caj* – “бърза река” думата е съхранена в Куткашенския район на Азърбајджан. (В. Л. Гукасян) В монг. *tergil, tergid*, халха-монг. *teregle*, бурят. *tergel, tergede*, калмик. *tergl* – бързо, бягам, в ТМ, евен. *tirgī* – вървя пешком, в чув. *tar* – бягам, *tarkān* – беглец, в тюрк. езици *tez / tüz* – бърз (вж.българ.турцизъм *тазия* – хрътка, в тюрк. *tazi* (БТР, стр. 575), протоалт. форма **tūrge* – бърз, бягащ. (ССТМЯ-2, стр. 187), (МФ-ЭСЧЯ-2, стр. 175), (S-AE) В българ. *търча* – бягам, в осет. *tærk* – бърз²¹², са от същия алтайски произход. Значението на **туркан** е бързоходец.

13. чагатар – предводител на войската, пълководец, в текста на Леонтий Мровели (V в.), **чагатар** и **багатар** са наречени предводителите на хазарската и аланската войска. В ТМ ез., в нег. *čawxa*, мандж. *čuahэ, čōxa*, чжурчж. *čaw-xa*, улч., орок. *čauxa*, нан. *čaoxa*, ороц. *čauxa*, удег. *čawaha, čauha*, сол. *čoxa* – войска, в монг. *ča'ur (čayur)*, бурят. *sūr sereg* – военен поход, ордос. *čirik čūr* – войска. Или „чага” – войска и „тар” – обшоиран. **dar* – държа, **чагатар** – предводител на войската, пълководец.

14. чашигар или **чавашигар** е титла спомената от Ибн Фадлан и означавала третият в йерархията след хазарския съвладетел, отговарящ за войската (Ибн Фадлан). Според Зеки Валиди-Тоган²¹³ титлата би следвало да се тълкува като **čawuš-yiğar* „който събира чауши“ и да съответства на титлата *čawuš-baši* в Турската империя. В Караханидската държава, титлата е позната като **чагри-бек** (*čagri-bek*), който е бил на четвърто място след владетеля (ябгу). (ВБ-П, стр. 51) Етимологията се изяснява от др.тюрк. *čabuš, čavuš* – военачалник предводител²¹⁴ и в чув. *kar* – доставям, разставям, откривам, закривам, ограждам, събирам, натягам, стягам, аналог. в монг. *garaх* – вода, отивам, правя, *gараа* – старт, начало, в др.тюрк. *qара* – оглеждам, наблюдавам, *qарауу* охранявам, ТМ, мандж. *gари* – обхождам, оглеждам, наблюдавам, страж, надзиравам, *garam* – работа, действие. (МФ-ЭСЧЯ-1, стр. 228), (РМРС, стр. 655), (ДТС, стр. 424), (ССТМЯ-1, стр. 141-142) Така че чавашигара най-вероятно е отговарял за състоянието на войската. Както се вижда **чагатар** и **чавашигар** са две различни по значение и произход титли.

15. шаукал, шаквал, шевкал, шамхал – титла в Дагестан. Така се наричат владетелите на кумиките в Дагестан. Титлата е с древен предкумикски, хазарски произход. Не е позната при балкарците и карачаевците. В „Дербент-наме” се казва че „Маслама назначил в 733-734 г. за управител на Кумух някой **Шахбал**...”. Не е изключено и късното и' вкарване в хронологията на по-ранни събития, „Дербент-наме” е текст от XV в., но създаден от по-ранни източници. Като семантика думата означава „наблюдаващ, следящ” или наместник. Първоначалната форма на титлата е **шаукал, шевкал**, тъй като така е фиксирана в персийски и староруски документи описващи похода на Тимурленк (Гамерлан) през Кавказ в началото на XV в., *шамхал* е нейна късна форма. Извън Дагестан, титлата е известна в тюркския свят, в узб. *шиговул / шыгавул / шоговул* – висш сановник, производна на аналогичното и еднозначно чагат. *шагавал*. Също в чагат. *шагаул* – майордом „приемащ гостите”, *шагаул* – следящ за мерките и теглилките. В чув. *sıxlavşā* – охранител, страж, от *sıx* – наблюдавам зорко, пазя. В основата е алтайският корен **sığá/*sèk'ü* – гледам зорко, наблюдавам, пазя, а със суфикса *-avul* се образуват отглаголни съществителни, напр. *есаул, караул*. (МФ-ЭСЧЯ-2, стр. 77-78) В монг. *sigiya*, халха-монг. бурят. *šagā*, калмик. *šayā*, дагур. *šigē* – наблюдавам, следя, монг. *saqi, saki*, халха-монг., ордос. *saxi*, саръюгур. *sāyэ*, калмик. *sākэ* – пазя, охранявам, наблюдавам, следя, в ТМ евенк., негид. *siyin*, евен. *hiē*, мандж. *ša*, солон. *šigī*, орок. *sigbadda*, удег. *sikpesi, sīsi* – вирам се, наблюдавам, улч. *sexuli*, нан. *sexur* – внимавам, ср.кор. *čhăč*, япон. *ságur, ságás* – търся нещо, в др.тюрк. *saqi* – грижа се, пазя, наблюдавам, *saqči* – пазач, охранител, киргиз. *šyka* – наблюдавам, вирам се, *sagala*, башкир. *xagala* – наблюдавам тайно, следя, общотюрк. *saq* - бдителност. (ССТМЯ-2, стр. 77-78), (S-AE)

²¹² от *teærk*, произлиза и назв. на река Терек, което е донесено със сарматите (Плиний съобщава пръв названието като Держондон, т.е. река Терек, от осет. *don* – река). Когато тук идват аланите няколко века по-късно (II – III в.) те сменят името на Алонта – „аланска река”.

²¹³ до 1918 г. Валидов е руски поданик от казанотатарски произход, един от основоположниците на пантюркизма.

²¹⁴ Интересен ностратически и бореален паралел на това понятие се открива в санскрит *sabhā* – събрание, общност от хора, в пр.герм. **sibjō*, ст.вис.нем. *sibba*, съвр.нем. *Sippe* – раса, род и в протосемитски **s/šVbV/*s/šāba*, в акад. *šābu, sabā'u*, угарит., финик., араб. *sb*, староевр. *sābā*, етиоп. *sab* – войска, военен поход, бореален корен *CVPV* – войска, общност. (Старостин)

При хазарите се наблюдава възприемане на тюркските титли в началото на VII в., когато Западно-тюркския каганат установява властта си над Източен Кавказ. Източниците съобщават че при хазарите е имало *джабгу* (*ябгу*), *шад*, *тегин*, *тудуни*, *тархани* (наместници, административни управници, *пехове* (бегове), *куркапъни* (букв. “носещи пояс”, от др.тюрк. *qur* - пояс и *qar* – държа, хлащам, *qarın* – притежавам, придобивам (ДТС, стр. 466, 420-421), или войнското съсловие.²¹⁵ Подобно явление на такова изразено тюркско влияние при българите не се наблюдава.

***

В заключение може да кажем, че минималните съвпадения между тюркската и българската титулни практики са случайни и двете титулни традиции са със съвсем различен произход, независимо развили се една от друга! Същото се отнася и за познатите хазарски и волжко-български титли. В българската титулна практика от време на ПБД, се наблюдава два основни пласта ирански и алтайски. Иранският пласт показва аналогии най-вече с източноринаските ез., а алтайския – основно с чувашки²¹⁶, монголски, др.тюркски и ТМ. И този резултат отразява двукомпонентния характер на древнобългарската (прабългарската) общност, държавнотворческия и управленчески етнос на ПБД.

Трябва да се подчертае, че лингвистите разглеждат въпроса за езика на древните българи, напълно откъснато от фактите натрупани от археологията и историческите извори. Стъпва се на погрешната представа, от това че щом съвр. чувашки език е наследник на волжкобългарския език, това се отнася автоматично и за древнобългарския (прабългарския) език, без да се отчита различната историческа съдба при формирането на дунавските и волжките българи. За древнобългарски се обявяват всички чувашки заемки в унгарския език, а отсъствието им в български се обяснява с изкл. “удобната” малобройност на древните българи и пълна славянизация на средновековните и съвр. българи. Оттук-нататък се построяват пясъчните кули на “логични” теории за “пратюркския, древнобългарски език” без изобщо да се отчита реалния негов носител. Игнорират се сарматската археологическа същност на древните българи, “неудобните” арменски извори, показващи ранната им поява в Кавказ, на границата между двете ери, тясното съжителство на савири (прачувашки), оногури (вероятна смес от сарматски и угорски племена, нямаща нищо общо с древните българи) и маджари, както в Средна Азия и Южен Сибир, така и прилежащите към Кавказ северни земи, от 463 г. до VIII в. и пр. А това вече води до преднамерено търсене на единствено възможни езикови връзки основно с тюркските езици, дори не се търси една по-широка алтайска основа, а в повечето случаи където съвпадения липсват, се предлагат сложни и хипотетични фонемни преходи и еквилибристики. Трябва да отбележим че според класификацията на тюркските езици, направена от Карл Менгес²¹⁷ (1968 г.), чувашкият език е отделен от тюркското езиково семейство, поради 12 основни граматични разлики, и е определен като “специфичен, нетюркски, алтайски език”, респ. цялата теория за пратюркския “булгаро-хазарски” език се нуждае от основно преразглеждане. (ПД-ДБСН, стр. 168) Ако се сравни чувашкият лингвистичен фонд с останалите алтайски езици, се вижда доста по-голяма сходство със съотв. монголски и тунгусоманджурски думи, отколкото с тюркските.²¹⁸ Всичко това показва че носителите на прачувашкия език са се развивали независимо от останалия “пратюркски масив”. Според М. Ердал, Н. Поппе, О. Прицак, К. Менгес: “Булгаро-чувашкият е междинен клон, самостоятелен език, намиращ се между тюркските и монголските езици”. (Марсел Ердал, 2005).

Непредубеденият преглед на тази малка част от древнобългарското езиково наследство, показва доста паралели с думи от осетинския език, което е съвсем закономерно, предвид местообитаването на българите в Западен Кавказ. Откриват се и някои паралели с тохарски думи, предвид вероятния първопроизход на носителите на името “българи” от района на

²¹⁵ вж. Виноградов А. Ю., Комар А. В. ИНСТИТУТ ТУДУНА И ХАЗАРЫ В ЮГО-ЗАПАДНОМ КРЫМУ VIII — НАЧАЛА IX В. В КОНТЕКСТЕ НОВЫХ ДАННЫХ ЭПИГРАФИКИ. (Сугдейский сборник. Вып. II. 2005 г.): http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/A_Komar_Jugozap_Krym.pdf

²¹⁶ доказано е че съвр. етноним „чуваш“ следва развитието: савир > сувар > сувар > чуваш. Вж. Речника на М.Федотов, том 2, по въпроса за чувашкия етноним.

²¹⁷ K.Menges. The Turkic languages and peoples. Wiesbaden, 1968, стр.66. и К. Н. Menges. Altaic peoples and languages.: <http://www.iranicaonline.org/articles/altaic-the-altaic-peoples-and-languages-are-distributed-around-45-north-latitude-from-eastern-europe-to-the-pacific-ocean>

²¹⁸ В това отношение особено показателно е сравнителното изследване на Виталий Иванович Сергеев “Чувашско-тунгусо-маньчжурские лексико-семантические паралели” изд. Чувашский гос. университет, 2001 г., вж. книгата: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/V_Sergeev_Chuv_TM_leks_paraleli.pdf

Източен Тяншан. Откриват се и закономерни алтайски паралели, свързани както с верояното „савирско“ (прачувашко) участие във формирането на древните българи в Западен Кавказ, така и с наличието на неспомената от изворите, вероятно алтайскоезична група, вляла се в групата на Аспаруховите българи, и оставила погребенията с кремации, както в Западен Кавказ, така и в Дунавска България, при това в значимо количество (около 40% от всички бълг. езически погребения) колкото и условно да е това определение.

А ргіогі сме свикнали да възприемаме сарматите като 100% ираноезични. Но дали е така. Дългото съжителство на ираноезично (усуни или аси) и тохароезично (юечжи / ручжи 月氏 / 月氏, или арси и чеши 車師, или касири, разб. предците на хазарите²¹⁹) население в Централна Азия с праалтайската общност неминуемо е довела и до включването на „алтайскоезично“ население в ранните миграции към Средна Азия и впоследствие към Източна Европа. В осетинският език се откриват немалко алтайски по произход думи, а и самият осет. език (както и тохарскиите ез.) е придобил свойствената за урало-алтайските езици аглунатативна граматична конструкция. Най-вероятно такава е била конструкцията и на българския език. Напр. задпоставения опр. член, едно изцяло българско несвойствено за славянските ез. явление, двойните местоимение от типа на „мене ми“ са следи от тази конструкция. (напр. израза **купе-си** бихме превели дословно „ризниците му“, но такава конструкция липсва в ост. слав. ез.)²²⁰

Така че основният въпрос в древнобългарската етногенеза е не „иранци или алтайци“ и непремиримата конфронтацията на тези две хипотези докарани до своята крайност и взаимна нетърпимост, а в намирането на баланса между тях. Цв. Степанов обяснява съвсем ясно този процес. В най-ранните си етапи на формиране, древните българи са част от „Рах Nomadica“. При своето бавно и нецеленасочено предвиждане през „Степния коридор“ носителите на етнонима „българи“ влизат в постоянни контакти с други племена. В резултат на това се образуват различни племенни обединения, често между етноси говорещи на различни и неродствени езици. Необходимостта от комуникация на разл. родове и племена води и до формирането на своеобразен „lingua franca“ при който езикът на управляващото племе, заимства много думи от езиците на подчинените съюзни племена. Процесът се улеснява много, от липсата на писмени норми, които да „консервират“ даден език, както е при седентарните (уседнали) общества. И думите който най-бързо влизат в обмен, са тези свързани с бита, войската, военните и административни длъжности, аристократичните титли. Специфичните особености на живота в „Рах Nomadica“ свързани с мобилните, силно милитаризирани, скотовъдни общества²²¹, предопределят и сходен бит, материална култура, поведение, военно-административна организация и изобщо културата в нейната цялост, за различните като етнически произход племена. Като типичен пример за бързата промяна на езика, може да посочим тохарите (арси) които бидейки първоначално тохароезични, за 100-200 год., след като се установяват в Бактрия, променят езика си до източноирански, фиксиран в надписите на Канишка от Сурх-Котал и Рабатак. По същия начин, техните сънародници, останали в Гансу и Синцзян, както и динлините (тури) в Джунгария и Южен Сибир, под влияние на обкръжаващите ги, и владещите ги алтайскоезични сюнну, сянци и жужани, променят своите индоевропейски (изт. ирански, тохарски), уралски (угорски, самодийски) езици в посока на протеклата няколко века постепенна езикова алтаизация. И крайният резултат от този процес е възникването на антропологически европеидната, но езикова алтаизираната общност „тиеле“ която се превръща в основната маса на бъдещите тюркски народи, а южните сюнну от племето на Ашина, явяващи се управленчески елит, само спояват тази разнородна по произход общност, като и дават новото етническо название – **тюрки**, и държавна изява – Тюркския каганат.

Цв. Степанов смята че във формирането на прабългарската общност участват два основни компонента, ираноезичен (от потомците на саките и сарматите) и алтайскоезичен (предтюркски). (ЦС-СБ, стр. 124-127) Аз смятам че тези пластове са три, като най-древния (и най-режав) е тохароезичния, с последвалата езикова иранизация (сарматизация) при придвижването на българите от Тяншан (Имеон) до Западен Кавказ, и едва на трето място, след V в. започва алтайската инфилтрация, основно със савирите (прачуваши), и др. племена скриващи се зад

²¹⁹ вж. Бълг. национална история, том-2.

²²⁰ В един друг, лошо съхранен, фрагментиран надпис от с.Цар Крум, сега намиращ се в Преславския музей, също написан с гр.букви и др.бълг. думи се чете формата „**кунесу**“ (ORI ... OKATU ... xd' kane ... N kupesi ps' ... ZI kupesi pg' ... OSH kupesi pe'), която В.Бешевлиев определя като купе (ризница) с добавен тюрк. посесивен суфикс –si / –sī, в чув. –šě (3 л.мн.ч.), отразяващ притежание, свързаност (букв. ризниците на еди-кой си). (ВБ-ПЕП, стр.49)

²²¹ изкл. точно характеризирани от китайските историци, чрез формулата „вървят след водата и тревата“, т.е. нецеленасочено предвиждане в търсене на вода и паша за стадата.

общото название “хуни” и завършваща със заселването на носителите на кремационния погребален обред в Западен Кавказ и Дунавска България. Има и неминуеми угорски инфилтрати, дошли с оногурите, а вероятно и с други етноси като котраги (кутригури) и утигури.

Ето защо крайното и безапелационно определяне на българите като “тюрки”, говорещи “пратюркски” език не отговаря на историческата действителност. Показателен е факта, че нито един писмен източник не поставя знак за равенство и идентичност между българи и тюрки! Показателна е и липсата на сходство и приемственост в титулните практики на българи и тюрки.

Така поставя въпроса и известния български тюрколог Валери Стоянов: доколко е застъпено иранското и индоевропейското (сарматското и тохарското) начало и доколко – алтайското. Дори един бегъл поглед върху представения материал показва, че и двата компонента са значителни и равностойни. При това се използват съвместно и иранска (сарматска, със съвр. осет. паралели) и алтайска лексика. Така се стига до логичния въпрос: А не са ли говорили нашите предци също на своеобразна “lingua franca” отразяваща тази сармато-алтайска симбиоза? Но този фундаментален въпрос може да бъде задоволително разрешен, само при прилагане на комплексния и интердисциплинарен подход с внимателна преценка и сравняване на фактите и абстрахиране от грешките и заблудите, наложени от “авторитетите” на миналото и пристрастията на съвремените ни.

Съкращения:

1. ирански ез:

осет. – осетински
ирон. – иронски (осет. диалект)
дигор. – дигорски (осет. диалект)
ягноб. – ягнобски
зебак. – зебакски
вандж – ванджски
вахан. – вахански
бадж. – баджовист (диал. на шугнанския)
мундж. – мунджански
шугнан. – шугнански
бартанг. – бартангски
сарикол. – сариколски
язгулем. – язгулемски
сангл. – сангличи
пуш. – пушунски
руш. – рушански
хуф. – хуфски
искашим. – искашимски
талиш. – талишки
гилян. – гилянски
кюрд. – кюрдски
таджик. – таджикски
перс. – персийски
ср.перс. – средноперсийски
пр.иран. – протоирански, праирански
др.иран. – древноирански
иран. – ирански
авест. – авестийски
хорезм. – хорезмийски
согд. – согдийски
парт. – партияски
куш.бактр. – кушано-бактрийски
хот-сакс. – хотаносакски

2. индоарийски ез.:

др.индоар. – древноиндоарийски
вед. – ведически (индоарийски)
др.инд. – древноиндийски
дард. – дардски
нурист. – нуристански
калаш. – калашки
непал. – непалски

пенджаб. – пенджабски
бенгал. – бенгалски
кашмир. – кашмирски
кховар. – кховарски
раджастхан. – раджастхански

3. др. индоевропейски езици:

пр.индоевроп. – протоиндоевропейски
тох.(а), (б) – тохарски (а) и тохарски (б)
хет. – хетски
лув. – лувийски
фриг. – фригийски
лид. – лидийски
лик. – ликийски
латин. – латински
др.гр. – древногръцки
гр. – гръцки
алб. – албански
арм. – арменски
лит. – литовски
латв. – латвийски
др.прус. древнопруски (мъртав балтийски език)
келт. – келтски
ст.ирл. – староирландски
илр. – ирландски
кимвър. – кивнърски (уелски)
брет. – бретонски
шотл. – шотландски
ст.англ. – староанглийски
англосакс. – англосаксонски
фриз. – фризки
хол. – холандски (нидерландски)
нем. – немски
гот. – готски
ст.вис.нем. – старовисоконемски
ср.вис.нем. – средновисоконемски
н.вис.нем. – нововисоконемски
исл. – исландски
дат. – датски
швед. – шведски
френ. – френски
рум. – румънски

4. др.бълг. – древнобългарски (прабългарски)

5. славянски езици:

ст.слав. – старославянски
ст.бълг. – старобългарски
съвр. бълг. – съвременен български
сърб.хърв – сърбохърватски
ст.сърб. – старосърбски
луж. – лужицки
горнолуж. – горнолужицки
долнолуж. – долнолужицки
чеш. – чешки
словаш. – словашки
словен. – словенски
рус.църк.слав. – рускоцърковнославянски
рус. – руски
укр. – украински
белорус. – белоруски

6. алтайски езици:

алт. – алтайски
чув. – чувашки
ТМ ез. – тунгусо-манджурски езици
евенк. – евенски
евен. – евенски
негид. – негидалски
нан. – нанайски
солон. – солонски
ороч. – орочки
орок. – орокски
удег. – удегейски
чжурчж. – чжурчженски
мандж. – манджурски
пр.монг. – прамонголски
ср.монг. – средновековен монголски
монг. – монголски
бурят. – бурятски
халха-монг. – халха-монголски
монгур. – монгурски
ордос. – ородоски
калмик. – калмикски
боан. – боански
дагур. – дагурски
пр.тюрк. – пратюркски
ст.тюрк. – старотюркски
халадж. – халаджки
осм.тур. – османо-турски
тур. – турски
азърб. – азърбайджански
тюркм. – тюркменски
долган. – долгански
чагат. – чагатайски
якут. – якутски
уйг. – уйгурски
саръуйг. – саръуйгурски
салар. – саларски
шор. – шорски
ойрат. – ойратски
киргиз. – киргизки
хакас. – хакаски
тув. – тувински
тофл. – тофларски
тоблар. – тобларски
куманд. – кумандински
куман. – кумански (половецки)
караим. – караимско
телеут. – телеутски
татар. – татарски

каракалп. – каракалпакски
кумик. – кумикски
татар. – татарски
узб. – узбекски
казах. – казахски
кипчак. – кипчакски
башкир. – башкирски
карач.балк. – карачаево-балкарски
кор. – корейски
ср.кор. – средновековен корейски
пр.япон. – праяпонски
япон. – японски

7. уралски езици:

угрофин. – угрофински
саам. – саамски (лапландски)
фин. – фински
унг. – унгарски
ест. – естонски
мар. – марийски
вепс. – вепски
мордв. – мордвински
удмурт. – удмуртски
хант. – хантски
селкуп. – селкупски
ненец. – ненецки
енец. – енецки
нганас. – нганасянски
камас. – камасински

8. картвелски ез.:

груз. – грузински
мингр. – мингрелски (мегрелски)
сван. – свански

9. севернокавказки ез.:

абхаз. – абхазки
абаз. – абазински
адиг. – адигски
убих. – убихски
кабард. – кабардински
агул. – агулски
даргин. – даргински
вайнах. – вайтахски (ингушки и чеченски)
чечен. – чеченски
ингуш. – ингушки
кавк.авар. – кавказски аварски
лак. – лакски
лезг. – лезгински
табарсар. – табарсарански

10. сино-кавказки ез.:

др.кит. – древнокитайски
ран.ср.кит. – ранносредновековен китайски
ср.кит. – средновековен китайски
буруш. – бурушастки
тибет. – тибетски

11. афразийски (семитски) ез.:

семит. – семитски
акад. – акадски
евр. – еврейски
угарит. – угаритски
финик. – финикийски
арам. – арамейски
сир.арам. – сирийски арамейски
араб. – арабски

12. други:

шум. – шумерски (неустановена позиция)
нострат. – ностратически.

Използвана литература:

- (АГ-ЗХ) – А.Гусейнов. Знаменитые хазары. Из истории Арабского Халифата.: <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=17>
- (АД-ЛКРТ) - А.В. ДЫБО. ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ КОНТАКТЫ РАННИХ ТЮРКОВ. ЛЕКСИЧЕСКИЙ ФОНД. ПРАТЮРКСКИЙ ПЕРИОД. М. 2007., http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Lingvist-kontakt-rannix-tyurkov-Dybo_2007.pdf
- (АД-СТМП) - А.В.Дыбо, Ю.В.Норманская (Москва) К древнейшим самодийско-тунгусским лексическим связям (на материале слов, описывающих фауну).: <http://iling-ran.ru/beta/scholars/normanskaya>
- (АК,ЕА,АА-ИК) - История Казахстана. Аманжол Кузембайулы, Еркын Аманжолулы, Абдижапар Абдакаимов. Алматы, 1994 г. Астана, 1999 г. Уеб-сайт: www.kazakhstan.awd.kz/
- (АР-МГВМ) - А.Д.Руднев. Материалы по говорамъ Восточной Монголии. С-Петербургъ, 1911 г. Уеб-сайт: “Monumenta Altaica” - <http://altaica.ru/Articles/rudnev.htm>
- (АС-БПСР) – А.Съботинов. Българският произход на цар Самуиловия род. С.2005 г.
- (АС-СНА) – А.М.Селищев. Славянское населения в Албании. С.1981 г. (фототипно издание, по изданието от 1931г.)
- (АШ-ЭСАЯ-1) - Амин Шагиринов. Этимологический словарь адыгских (черкесских) языков, том-1, (А-Н). и-во „Наука”. М.1977 г.
- (АШ-ЭСАЯ-2) - Амин Шагиринов. Этимологический словарь адыгских (черкесских) языков, том-2, (П-І). и-во „Наука”. М. 1977 г.
- (БВ-СМ-2) – Б. Я. Владимирцов. Северная Монголия – II. Предварительные отчеты лингвистической и археологической экспедиции о работах произведенных в 1925 году. Ленинград. 1927 г.
- (БЕР-1) – Български етимологичен речник. Том – 1 (А-З). С. 1971 г.
- (БЕР-2) – Български етимологичен речник. Том – 2 (И-Крепя). С. 1979 г.
- (БЕР-3) – Български етимологичен речник. Том – 3 (Крес-Минго). С. 1986 г.
- (БЕР-4) – Български етимологичен речник. Том – 4 (Минго-Падам). С. 1995 г.
- (БЕР-5) – Български етимологичен речник. Том – 5 (Падж-Пуска). С. 1996 г.
- (БЕР-6) – Български етимологичен речник. Том – 6 (Пускам-Словар). С. 2002 г.
- (БКС) – Баскско-карвелские соответствия. Г.А.Климов. Уеб-сайт: www.euskara.narod.ru
- (БТР) – Българо-турски речник. С. 1992 г.
- (БЦ-ИБЕ-1) – Беньо Цонев. История на българския език. Том – 1. С. 1919 г.
- (БЦ-ИБЕ-2) – Беньо Цонев. История на българския език. Том – 2. С. 1984 г. (фототипно издание)
- (ВА-С-1) – В. И. Абаев. ИСТОРИКО-ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ ОСЕТИНСКОГО ЯЗЫКА. Том I. А-К. Издательство Академии наук СССР, Москва-Ленинград, 1958 г., 657 стр. http://www.allingvo.ru/LANGUAGE/etimolog_slovar.htm (формат djvu, 13 МВ).
- (ВА-С-2) – В. И. Абаев. ИСТОРИКО-ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ ОСЕТИНСКОГО ЯЗЫКА. Том II. L-R. Издательство Академии наук СССР, Ленинград, 1973 г., 449 стр. http://www.allingvo.ru/LANGUAGE/etimolog_slovar.htm (формат djvu, 6,7 МВ).
- (ВА-С-3) – В. И. Абаев. ИСТОРИКО-ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ ОСЕТИНСКОГО ЯЗЫКА. Том III. S-T. Издательство Академии наук СССР, Ленинград, 1979 г., 360 стр. http://www.allingvo.ru/LANGUAGE/etimolog_slovar.htm (формат djvu, 7,2 МВ)
- (ВА-С-4) – В. И. Абаев. ИСТОРИКО-ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ ОСЕТИНСКОГО ЯЗЫКА. Том IV. U-Z. Издательство Академии наук СССР, Ленинград, 1989 г., 326 стр. http://www.allingvo.ru/LANGUAGE/etimolog_slovar.htm (формат djvu, 9 МВ).
- (ВА-СЕИ) – В. И. Абаев. Скифо-Европейские изоглоссы. На стыке Востока и Запада. М. 1965 г. http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/V_Abaev_Vostok_i_Zapad.djvu
- (ВБ-ИЕП) – В. Бешевлиев. Ирански елементи у прабългарите. Антично Общество, Труды Конференции по изучению проблем античности, стр. 237-247, Издательство "Наука", Москва 1967, АН СССР, Отделение Истории.: <http://www.kroraina.com/fadlan/besh.html>
- (ВБ-П) - В. Бешевлиев. Първобългарите. С. 1981 г.
- (ВБ-ПЕП) - В. Бешевлиев. Прабългарски епиграфски паметници. С.1981 г. В електронен вариант на Уеб сайт: “Книги за Македония” - <http://www.promacedonia.org/vb/index.html>
- (ВГ-НБ) - В. Гюзелев. Никополската битка в съдбата на България, Балканите. С. 1999 г.
- (ВГ-ТТЕ) - Вл. Георгиев. Траките и техния език. С. 1977 г.
- (ВД-БИ) - Винченцо Д’Амико. БЪЛГАРИТЕ, ЖИВЕЕЩИ В ИТАЛИЯ ПРЕЗ КЪСНОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ. Рим. 1942 (с кратка история на лангобардите). На същия сайт: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/V_D_AMICO_BG_V_It.pdf
- (ВЕ-ЭСЧЯ) - В. Г. Егоров. Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары. 1964 г. <http://altaica.ru/LIBRARY/chuvash.pdf>

- (ВИ-ПП) - Вячеслав Иванов. О протоиндийской печати с клинописной надписью. Веб-сайт: Русская Антропологическая школа - <http://kogni.narod.ru/issl.htm>, адрес на статията - <http://kogni.narod.ru/sagkusi.htm>
- (ВС-ЕБ) - В. Стоянов. Етнонимът "българи". За българо-тюркските смешения. С. 1997 г.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/V_Stojanov_Etnonim_BG.pdf
- (ВС-КПАБ) - В. Стоянов. Кумано-печенежки антропоними в България през XV в. С. 2000 г.
- (ВС-РХТ) - В. С. Соколов. Рушанские и хуфские тексты и словари. АН СССР М. Л. 1959 г.
- (ВС-ЧТМЛП) – В.Сергеев. Чувашско-тунгусо-маньчжурские лексико-семантические параллели. Чебоксары. 2001 г.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/V_Sergeev_Chuv_TM_leks_paraleli.pdf
- (ВР,ДЭ-ЭСИЯ-1) – В. Разторгуева. Дж. Эдельман. Этимологический словарь иранских языков. Том-1 (а-ä). М. 2000 г.
- (ВТ,ДЭ-ЭСИЯ-2) – В. Разторгуева. Дж. Эдельман. Этимологический словарь иранских языков. Том-2 (b-d). М. 2003 г.
- (ВТ,ДЭ-ЭСИЯ-3) – В. Разторгуева. Дж. Эдельман. Этимологический словарь иранских языков. Том-3 (f-h). М. 2007 г.
- (ДЭ-ЭСИЯ-4) - Дж. Эдельман. Этимологический словарь иранских языков. Том-4 (i-k). М. 2011 г.
- (ВТ-ОТШК) – В. С. Таскин. О титулах шаньюй и каган. // Mongolica. М.: 1986. С. 213-218. <http://kronk.narod.ru/library/taskin-vs-1986.htm>
- (ГИБИ-2) – Гръцки извори за Българска история. том – 2. С. 1958 г.: http://kroraina.com/NI/izvori/GIBI_II/
- (ГИБИ-3) – Гръцки извори за Българска история. том – 3. С. 1960 г.: http://kroraina.com/NI/izvori/GIBI_III/GIBI%20III.djvu
- (ГИБИ-5) – Гръцки извори за Българска история. том – 5. С. 1964 г.: http://kroraina.com/NI/izvori/GIBI_V/
- (ГТ-ДСПОП) – Г.Ф. Турчанинов. Древние и средневековые памятники осетинского письма и языка. Владикавказ "Ир", 1990г. Веб-сайт: <http://iriston.com/download/turchaninov.pdf>
- (ГТ-ППЯНКВЕ) – Г.Ф.Турчанинов. Памятники письма и языка народов Кавказа и Восточной Европе. Л.1971 г.
- (ДДСБНТ) – Диалектни думи от сборника Българско народно творчество. 12 тома. София. 1970 год., събрал Иван Танев Иванов. <http://protobulgarians.com>
- (ДРС) – Ф. М. Таказов. Дигорско-русский словарь (30 000 слов). Владикавказ. 2003 г. Веб-сайт: www.allingvo.ru
- (ДТС) - Древнетюркский словарь. Ленинград. 1969 г.: <http://altaica.ru/LIBRARY/dts.htm>
- (ЕХ-ТМЯКАК) – Е.Хелимский. Тунгусоманьчжурский языковой компонент в Аварском каганате и славянская этимология: Материалы к докладу на XIII Международном съезде славистов. Universität Hamburg, Institut für Finnougristik. Uralistik. Hamburg, 2003, [38] S.(The booklet includes the reprints of 2.170 and 2.175 as its second and third parts.): http://helimski.com/Helimski_Table_of_publications.html#monografia
- (ЭР-ЦГКЦА) - ЭРТВЕЛАДЗЕ. ЦИВИЛИЗАЦИИ, ГОСУДАРСТВА, КУЛЬТУРЫ СРЕДНЕЙ АЗИИ. ТАШКЕНТ. 2005 г.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Sr_Azija_Rtveladze.pdf
- (ЭСКЯ) - В. Лыткин, Е. Гуляев. Краткий этимологический словарь коми языка. М. 1970 г.
- (ЭСКрЯ) – Г. А. Климов. Этимологический словарь картвелских языков. М. 1984 г.
- (ЗГ-ОФЛИ) – З. Гаглойти. Осетинские фамилии и личные имена. Цхинвал. 2007 г.: <http://iratta.com/2007/12/09/soderzhanie.html>
- (ЗЦ-ОО) - З. Цховребова. Ойконимия Осетии. Цхинвал. 2003 г.
- (ИК-КИ) – И. Кюннер. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. М. 1961 г.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/I_Kjuner_Kitaiskie_svdenija.pdf
- (ИКФ-Х) - Изабел Клок-Фонтаний. Хетите. С. 2001 г.
- (ИРС) – Осетинско (иронско) русский словарь. 3-е ДОПОЛНЕННОЕ ИЗДАНИЕ ОКОЛО 28 000 СЛОВ С приложением грамматического очерка осетинского языка В. И. АБАЕВА ИЗДАТЕЛЬСТВО Составили: Б. Б. Бигулаев К. Е. Гагкаев, Н. Х. Кулаев, «ИР» ОРДЖОНИКИДЗЕ * 1970 г. - http://www.allingvo.ru/DIC/ironrus_dictionary.htm (Для Lingvo версии 9, 10, 11, 12)
- (ИС-СДРЯ-1) - И.Серезневский. Материалы для словаря древнерусского языка, том-1 (А-К). С-П. 1893 г.
- (ИС,К-ЭСВЯ) – И.Стеблин-Каменский. Этимологический словарь ваханского языка. С-П. 1990 г.
- (ИС-ПРС) - Искандер Санзари. Пехлевийско-русский словарь. <http://www.avesta.org.ru> (в момента свален от сайта)
- (ИСИБ-АРСА-2) – Извори за средновековна история на България (VII – XV в.), в австрийските ръкописни сборки и архиви. том-2. С. 2000 г.
- (ЙЗ-БИ) – Й. Заимов. Български именик. С. 2004 г.
- (КА-ИГЦ) – К. Алиев. Именник гунских царей (Кавказская Гунния): <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9118>
- (КБ-ОУИ) – Константин Багрянородный. Об управлении империей. М.: Наука, 1991, в серии ДРЕВНЕЙШИЕ ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ НАРОДОВ СССР.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Konstantin_bagrianorodni.pdf
- (КГ-АКО) – К. Гюннер. Авары. Кто они? (Опубликовано: газета "Елдаш/Времена", 16.11.2007-14.12.2007 г.): <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9239>
- (КМРС) – Д. Храпов. Кимвро-русский словарь. В электронен вид: <http://www.cymraeg.ru/geiriadur/disgrifiad-0.html>
- (КП-ПНСММ-ПС-2000) - К. Попконстантинов. Поклонически надписи от скалния манастир при Мурфатлар (Басараб) Румъния. Палеобалканистика и старобългаристика. II есенни международни четения „Проф. Иван Гълъбов”. Велико Търново 14-17.11.1996 г. В.Търново-2000 г.
- (ЛГ-СГ) - Л.Гмыря. Страна гунов у Каспийских ворот. Махачкала. 1995.: <http://www.bulgariistoria-2010.com/web/2.html>
- (ЛИБИ-2) – Латински извори за Българска история. том – 2. С. 1960 г.: http://kroraina.com/NI/izvori/LIBI_II.djvu

- (ЛИБИ-3) – Латински извори за Българска история. том – 3. С.. 1967 г.
 (МА,ЕП-ЯТ) – М.Андреев, Е.Пещерева. Ягнобские тексты. АН СССР. М.Л. 1957 г.
 (ММ-ИБХ) – Моско Москов. Именик на българските ханове. Нов прочит. С. 1988г.
 (ММ-ОБП-2000) – М. Москов. Оними от български произход. STUDIA PROTOBULGARICA ET MEDIAEVIA EUROPENSIA. Материали от юбилейната научна конференция в чест на 100 годишнината на чл.кор.проф.д-р В.Бешевлиев. В.Търново 12-15.V.2000 г.
 (МФ-ЭСРЯ-1) – М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка, Т-1 (А-Д)
 (МФ-ЭСРЯ-2) – М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка, Т-2 (Е-Муж)
 (МФ-ЭСРЯ-3) – М. Фасмер Этимологический словарь русского языка, Т-3 (Муза-Сят)
 (МФ-ЭСРЯ-4) – М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка, Т-4 (Т-Ящур)
 Пер.с нем. и доп. О. Н. Трубачева. М., 1964-1973; 2-е изд. М., 1986 – 1987. (Издание на немецком языке было осуществлено ранее в Гейдельберге в 1950-1958 гг.); 3-е изд., стереотип. СПб., 1996. В електронен вид: <http://vasmer.narod.ru> , <http://starling.rinet.ru>
 (МФ-ЭСЧЯ-1) – М. Федотов. Этимологический словарь чувашского языка, т.1.(1том А-Р pdf, 13Mb), Чебоксары - 1996 г. Уеб-сайт: Monumenta altaica, <http://altaica.narod.ru/vturks.htm>
 (МФ-ЭСЧЯ-2) – М. Федотов. Этимологический словарь чувашского языка, т.2. (2том С-Я pdf, 22 Mb) Чебоксары - 1996 г. Уеб-сайт: Monumenta altaica, <http://altaica.narod.ru/vturks.htm>
 (НА-БЧ) – Н. Ашмарин. Болгары и чуваша. Казань. 1902 г., http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/N_Ashmarin_Bulgari_i_Chuvashi_1902.pdf
 (НБ-КЗТЯ-ТО) - Н. А. Баскаков. К проблеме китайских заимствований в тюркских языках. 1987г. Turcica et Orientalia. Studies in honour of Gunnar Jarring on his eightieth birthday. 12.10.1987 (pdf, 585K) Уеб-сайт: Monumenta altaica, <http://altaica.narod.ru/papers.htm>
 (НЗ-КЧРС) – Н. Золотницкий. Корневой чувашско-русский словарь, сравненный с языками и наречиями разных народов тюркского, финского и др. племен. Казань. 1875 г.
 (НИ,ПР-ИБ) – Н.Иванова, П.Радева. Имената на българите. ВТ. 2005 г.
 (НП-ГПМЯ) - Н.Н.Поппе. Грамматика письменно-монгольского языка. М-Л. 1937 г.
 (НТ-АИДБ-2) - Н.Тулешков. Архитектурного изкуство на старите българи, том-2. С. 2006 г.
 (ОМХ-МГ) - О. Менхен-Хельфен. Мир гуннов. Перевод с английского В.С.Мирзаянова : <http://www.mirzayanov.com/images/mirgunnovfinal.pdf>
 (ПГ,ЖВ-ТБЕП-А-29-2008) - Петър Голийски, Ж. Войников. Тохаро-български езикови паралели. Сп. „Авитохол” бр.29, 2008 г.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/P_Golijski_Zj_Vojnikov_Tochar_BG_paraleli.pdf
 (ПД-КК) - П. Добрев. Каменната книга на прабългарите. С. 1992 г.
 (ПД-ДБЕ) - П. Добрев, М. Добрева. Древнобългарска епиграфика. С.2001 г.
 (ПД-ДБСН) – П. Добрев. Древните българи и световната наука. С.2010 г.
 (ПД-ЕАКБ) – П. Добрев. Езикът на Аспаруховите и Куберови българи. С. 1995 г.
 (ПД-СПБ) – П. Добрев. Светът на прабългарите. С. 1994 г.
 (ПРС) – ПОЛОВЕЦКО (КУМАНО) – РУССКИЙ СЛОВАРЬ. По мотивам Codex Cumanicum. - <http://odnapl1yazyk.narod.ru/polovtzy-rus.htm>
 (ПСС) – Г. Дьяченко. Полный церковно-славянский словарь. Издательство „Отчий дом”, 2005 г. (фототипно издание от 1900 г.) : <http://www.slavdict.narod.ru/> и <http://www.knigka.info/2008/10/19/polnyji-cerkovno-slavjanskij-slovar.html>
 (РА-РПТ) - Рустам Абдуманов. Древнетюркская руническая письменность.: <http://www.kyrgyz.ru/?page=4>
 (РИС) - Русско-ингушский словарь. <http://ingush.narod.ru/lang/r-i.html>
 (РМРС) – Большой современный русско-монгольский и монгольско-русский словарь. Ю.Кручкин. М. 2006 г.
 (РТС) - Русско-тагарский словарь - http://mtss.ru/?page=dic_rus-tat
 (СБР-2) – Старобългарски речник, том – 2. С. 2009 г.
 (СДСЯ) – Словарь древнего славянского языка, составленный по Остромирову евангелию. А. В. Старчевский. Изд. А. С. Суворина. – СПб., 1899. На уеб-сайте: <http://imwerden.de/cat/modules.php?name=books&pa=showbook&pid=977> в pdf (jpg) формат, http://www.krotov.info/lib_sec/18_s/ta/rchevsky.htm
 (СИ-ПРОД) - Стефан Илчев. Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век. С. 1998 г.
 (СЙ-ОГОЕПБ) - За организацията на граничната охрана в епохата на I-вото българско царство. Ст. Йорданов („1100 години Велики Преслав”, 1. Шумен, Изд. на ВПИ “Константин Преславски”, 1995, 211-226) - www.kroraina.com
 (СИЯ,ХС) – Основы иранского языкознания. Среднеиранские язык. М. 1981 г. (Хотано-сакский язык стр. 233 – 313)
 (СМ-ИС) - Ст. Младенов. Избрани съчинения. С. 1992 г.
 (СС-АППЯЯ) - С.А. Старостин. Алтайская проблема и происхождение японского языка. М. 1991 г. – Уеб-сайт: „Вавилонская башня”, www.starling.rinet.ru/Texts/altii.htm
 (ССТМЯ-1) - Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков, том-1 (А-НГ). Материалы к этимологическому словарю. Издательство „Наука”. Ленинградское отделение. Ленинград 1975. Отв. редактор В.И.Цинциус. Сканирование: Александр Лиджиев (Элиста), 2005 г. Уеб-сайт: „Monumenta altaica”, <http://altaica.narod.ru/tms.htm>
 (ССТМЯ-2) - Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков, том-2 (О-Э). Материалы к этимологическому словарю. Издательство „Наука”. Ленинградское отделение. Ленинград 1975. Отв. редактор В.И.Цинциус. Сканирование: Александр Лиджиев (Элиста), 2005 г. Уеб-сайт: „Monumenta altaica” , <http://altaica.narod.ru/tms.htm>
 (СР-ИПБЦ) – Ст. Рънсимън. История на Първото българско царство. С. 1993 г.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/St_Ransiman_PBC.pdf

- (CP-X-BIS-2005-3) - Сн. Радоева. Хусари. Сп. "Военно-исторически сборник", бр. 3, 2005 г., стр. 74-75.
- (ТБ-НПП) – Тодор Балкански. На пусто пладне. В.Търново. 2009 г.
- (П-ВЯ) – Т. Пахалина. Ваханский язык. М. 1975 г.
- (ТС-ВАРСБ) – Т. Славова. Владетел и администрация в Ранносредновековна България. Филологически аспекти. С. 2011 г.
- (ФГ-АА) - Ф. Х. Гутнов. Аристократия Алан. Владикавказ "ИР" 1995 г.: <http://iratta.com/aristokratia>
- (ФС-И) - Ф.Симоката. История.: Пер. С.П. Кондратьева- М., 1957. М.: Арктос: Вика Пресс, 1996.-268,[4]с. (Памятники мировой истории и культуры). Библиогр. ISBN 5-85551-141-1. Уеб сайт: „Библиотека Якова Кротова”, http://www.krotov.info/acts/07/simo_00.html и на http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/T_Simokata_Istoriija.pdf
- (ХБ-Х) - Х.Бейли. Хуна. Индо-скитски студии. Н.W. Bailey, Indo-Scythian Studies: being Khotanese Texts, VII, Cambridge, 1985, pp. 25-41. <http://www.archive.org/details/EtymologyOfXiongnuNames> и http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/H_Bailey_HUNA.pdf
- (ХИБ-1) - Христоматия по история на България – том 1, ред. Петров, Гюзелев. С. 1978 г.
- (ХТ-ОкУ) – ХОН ТЕИК ТОХ. ОКОНЧАНИЕТО “YU” В ОНОМАСТИКАТА НА ПЛЕМЕНАТА СЮННУ, СЯНБИ И ГАОЦЗЮ. Hoong Teik Toh, "The -yu Ending in Xiongnu, Xianbei, and Gaoju Onomastica," Sino-Platonic Papers, 146 (February, 2005): http://bulgari-istoria-2010.com/booksBG/Hoong_Toh_Okonchanie_YI.pdf
- (ХХ-РГСРВ-БД-IX) - Христо Хитов. Речник на говора на с. Радовене, Врачанско. Българска Диалектология, проучвания и материали. Книга – IX, издателство на БАН. София – 1979 г.
- (ЦС-ВАСБ) – Цв. Степанов. Власт и авторитет в ранносредновековна България. С. 1999 г.
- (ЦС-СБ) - Цв. Степанов. Средновековните българи. С. 2000 г.
- (ЧАЯ) - Чăваш арçын ячĕсем (Чувашки мъжки имена).: <http://cv.wikipedia.org>
- (ЧХЯ) - Чăваш хĕрарăм ячĕсем: <http://cv.wikipedia.org>
- (ЮЗ-ДТСТ) - Ю. А. Зуев. Древнетюркская социальная терминология в китайском тексте VIII в.// Вопросы археологии Казахстана. Вып. 2. Алматы-М.: 1998. С. 153-161.: <http://www.kronk.narod.ru/library/zuev-yua-1998.htm>
- (ЯХ-ИС) – ЯНОШ ХАРМАТА. ИЗСЛЕДВАНЕ ВЪРХУ ИСТОРИЯТА И ЕЗИКА НА САРМАТИТЕ. Сегед, 1970 г., http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/J_Harmata_Sarmati.pdf
- (Ch-DIV) - A Dictionary of the Iranian Verb. Cheung. <http://www.indoeuropean.nl/cgi-bin/main.cgi?root=leiden>
- (D-SIL) – Slavic inherited lexicon. R. Derksen. <http://www.indoeuropean.nl/cgi-bin/main.cgi?root=leiden>
- (DA-DT-b) - A dictionary of Tocharian B. D. Adams. <http://ieed.ullet.net/>
- (DDSA) - Digital South Asia Library. The Dictionaries on-line - <http://dsal.uchicago.edu/dictionaries/index.html>
- (DH-SST) – Doug Hitch. The Special Status of Turfan. Sino-Platonic Papers, 186 (March, 2009.: http://sino-platonic.org/complete/spp186_turfan.pdf и в превод на български: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/Dug_Hich_Turfan.pdf
- (DMc-IPD) - D. N. MacKENZIE - A CONCISE PAHLAVI DICTIONARY. Oxford University Press. 1986.
- (DRT) - Woerterbuch: Deutsch-Russisch-Tadschikisch. Уеб-сайт: <http://www.ge-li.de/>
- (EDGL) - An Etymological Dictionary of the Gaelic Language MacBain, Alexander Gairm Publications, 1982. - <http://www.ceantar.org/Dicts/MB2/index.html>
- (EG) - Etruscan Glossary. Patrick C. Ryan: <http://www.geocities.com/Athens/Forum/EtruscanGlossary.htm>, <http://www.oocities.org/proto-language/EtruscanGlossary.htm>
- (FJ-IN) – Ferdinand Justi. Iranisches Namenbuch. Marburg. 1895.
- (HP-PD) - Herbert Penzl's Pashto dictionary, Version 1.0, released November 1998. <http://www.yorku.ca/twainweb/troberts/pashto/pashlex1.html>
- (IED) - Iskaskimi – English dictionary. www.angelfire.com/sd/tajikistanupdate/isheng.html
- (IEE) - Indo-European etymology by S. Starostin. <http://starling.rinet.ru> The Indo-European database, compiled on the basis of Walde-Pokorny's dictionary by S. L. Nikolayev.
- (JP-DCAW) - Dictionary of most common AVESTA words. Copyright 1995, Joseph H. Peterson.: <http://www.avesta.org/avdict/avdict.htm#dctb>
- (L-IAIL) - Indo-Aryan inherited lexicon. A. Lubotsky <http://www.indoeuropeannl/cgi-bin/main.cgi?root=leiden>
- (P-IEW) - Indogermanisches etymologisches Woerterbuch. J. Pokorny. <http://www.indoeuropean.nl/cgi-bin/main.cgi?root=leiden> The database represents the text of J. Pokorny's „Indogermanisches Etymologisches WJrterbuch”, scanned and recognized by George Starostin (Moscow), who has also added the English meanings.
- (PS-ERHSJ-1) - Petar Skok . Etimologijski rjecnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. kn.-1 (A-J). Zagreb. 1971.
- (PS-ERHSJ-2) - Petar Skok . Etimologijski rjecnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. kn.-2 (K-poni'). Zagreb. 1972.
- (PS-ERHSJ-3) - Petar Skok . Etimologijski rjecnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. kn.-3 (ponii'-Z). Zagreb. 1973.: и трите тома в един pdf. документа: <http://www.kroraina.com/knigi/skok/skok.html>, <https://archive.org/details/EtimologijskiRjecnikHrvatskogaiIiSrpskogaJezika>
- (S-AE) - Altaic etymology. S. Starostin. Copyright 1998-2003.: www.starling.rinet.ru/
- (S-KE) - Старостин С. А. Картвельская этимология: <http://starling.rinet.ru>
- (S-DChCh) – Китайские иероглифы, Составитель: Старостин С. А.: <http://starling.rinet.ru/cgi-bin/query.cgi?root=config&morpho=0&basename=\data/china/bigchina>
- (S-CD) - Chinese Dialects Compiled by William Wang: <http://starling.rinet.ru/cgi-bin/main.cgi?root=config>
- (S-YE) - Yenisisean etymology. S. Starostin. Comparative vocabulary of the Yenisisean languages, published as Starostin 1995. www.starling.rinet.ru
- (SE) - Semitic etymology. Compiled by Alexander Militarev - <http://starling.rinet.ru/cgi-bin/query.cgi?root=config&morpho=0&basename=\data/semham/semet>
- (SP-CT) - Serge Papillon. La civilisation tokharienne.: <http://steppeasia.pagesperso-orange.fr/La%20civilisation%20tokharienne.htm> и в превод на български: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/S_Papillon_Civilizaciata_na_toharite.pdf

(S-STE) - Синотибетская этимология, Составитель: Старостин С. А.: <http://starling.rinet.ru/cgi-bin/query.cgi?root=config&morpho=0&basename=\data\sintib\sibet>
(UE) – Uralic etymology by S. Starostin. <http://starling.rinet.ru>
(VS-ETD) – „Etymological Table dictionaries of language families, Indoeuropean, Turkic, Finno-Ugric, Iranian, Germanic”. Valenyn Stetcuk, http://www.geocities.com/valentyn_ua/